МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТЕРЕЩУК МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 340.342.6

ДИСЕРТАЦІЯ
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ **М. М. Терещук**

Науковий керівник **Осауленко Андрій Олександрович,**
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Терещук М.М. Юридична відповідальність у публічному праві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню юридичної відповідальності в публічному праві. Осмислено еволюцію поглядів і бібліографію наукових досліджень юридичної відповідальності в публічному праві. Обґрунтовано, що перманентна важливість усього спектра питань природи юридичної відповідальності, зокрема в галузях публічного та приватного права, зумовлена універсальністю й унікальністю цього правового феномена, практичним утіленням у ньому «вічних» цінностей права – ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Юридична відповідальність у публічному праві як постійний елемент правової системи є об'єктом пізнання мислителів і вчених, державних, політичних і релігійних діячів від найдавніших історичних епох, насамперед, періодів Античності, Середньовіччя, Відродження і Просвітництва, до теперішнього часу. На сучасному етапі розвитку суспільних наук юридична відповідальність у публічному праві перебуває у сфері інтересу представників філософії, психології, соціології, політології та юриспруденції. У загальній теорії держави та права вчені зосереджують увагу на теоретичних основах (моделях), нормативних положеннях (конструкціях), засадах (гуманізм, справедливість) і практичних аспектах (на прикладі спеціальних суб'єктів публічного права) реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

Розкрито результати вибору та адаптації пізнавального інструментарію стосовно предмета наукового пошуку. Обґрунтовано, що необхідна та достатня для характеристики юридичної відповідальності в публічному праві методологія має плюралістичний характер і є багаторівневою системою пізнавальних засобів (йдеться про світоглядні засади, принципи наукового пізнання та перетворення

дійсності, методологічні підходи і методи), що планомірно скеровує дослідника під час вирішення поставлених завдань, дисциплінує, впорядковує процес пошуку й отримання нових наукових знань. Світоглядною основою осмислення юридичної відповідальності в публічному праві є ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму, взаємної відповідальності держави та особи. Теоретичне підґрунтя вивчення предмета наукового пошуку представлене плюралізмом підходів до розуміння права, основними з яких є природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інтегративний. Важливим компонентом методології є принципи наукового пізнання юридичної відповідальності в публічному праві. Наступна складова методології представлена методологічними підходами, ключовими серед яких є інституційний, антропологічний, феноменологічний, аксіологічний і діяльнісний. Четвертий блок методологічних засобів, які було апробовано при осмисленні юридичної відповідальності в публічному праві, становлять загальні методи пізнання, філософські, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи вивчення предмета й побудови відповідних наукових знань.

Генезис юридичної відповідальності в публічному праві має безпосередній зв’язок з етапами розвитку держави та права. Історико-правовий аспект вивчення юридичної відповідальності в публічному праві передбачає необхідність осмислення її джерел формування і тенденцій розвитку в конкретних історичних умовах.

Обґрунтовано, що вивчення природи, сутності та специфіки юридичної відповідальності в публічному праві має базуватися на сучасних наукових підходах до розуміння юридичної відповідальності та публічного права, а також враховувати зміст такого поняття як публічно-юридичний обов’язок. Таким чином, юридична відповідальність у публічному праві – це нормативний, гарантований і забезпечений державним переконанням або примусом публічно-юридичний обов’язок щодо дотримання та виконання норм публічного права, реалізований у правомірній поведінці суб’єкта права, що схвалюється і (або) заохочується державою, а у випадку його порушення – обов’язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру. Як правове явище юридична відповідальність у публічному праві знаходить нормативне закріплення в

якості міжгалузевого інституту публічного права. Під інститутом публічно-юридичної відповідальності запропоновано розуміти сукупність відносно самостійних регулятивних та охоронних, матеріальних і процесуальних норм публічного права, що впорядковують окрему якісно однорідну групу (вид) взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час функціонування та реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

Принципи є основоположним компонентом природи юридичної відповідальності в публічному праві, адже саме вони втілюють сутність і призначення останньої. Принципи характеризуються вищою мірою узагальнення та в концентрованому стані уособлюють юридичну відповідальність у публічному праві. У них акумулюється першооснова юридичної відповідальності в публічному праві та зразки для правотворчої та правозастосовної діяльності. Беручи до уваги зазначене вище, є всі підстави стверджувати, що принципи юридичної відповідальності в публічному праві – це найбільш загальні та стабільні засади, що виражають сутність і призначення публічно-юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку втілення в життя.

Під механізмом реалізації юридичної відповідальності в публічному праві запропоновано розуміти систему юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне функціонування публічно-юридичної відповідальності з метою найбільш ефективного задоволення публічного інтересу, а також встановлення законності та правопорядку. Елементами механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві є норми публічного права, публічно-правові відносини, акти застосування норм публічного права. Доведено, що жодна галузь сучасного публічного права не може нормально функціонувати без наявності власного інституту юридичної відповідальності. Питання про самостійність виду юридичної відповідальності в публічному праві залежить від розвинутості галузі чи підгалузі публічного права. У цьому контексті проаналізовано доктринальні підходи до розкриття сутності юридичної відповідальності в конституційному, адміністративному, кримінальному та фінансовому праві, а також практику застосування цих видів публічно-юридичної

відповідальності.

З’ясовано, що належне здійснення завдань і функцій держави у значній мірі залежить від діяльності вищих органів державної влади, які виступають в якості суб’єктів юридичної відповідальності в публічному праві певної країни, а держава в цілому – суб’єктом міжнародної відповідальності. Успішний поступ будь-якої країни залежить насамперед від ефективності функціонування і реалізації публічно-юридичної відповідальності глави держави, парламенту та уряду. Остання залежить від різних чинників, зокрема специфіки історичного, географічного, економічного, політичного, культурного розвитку певної держави, її форми тощо. Встановлено, що специфіка юридичної відповідальності в публічному праві визначається природою, змістом і принципами організації тієї чи іншої правової системи в межах певної правової сім’ї, що необхідно враховувати при здійсненні порівняльно-правової характеристики публічно-юридичної відповідальність глави держави, парламенту та уряду. З урахуванням міжнародних стандартів, досвіду зарубіжних країн, вітчизняної правової доктрини проаналізовано стан і перспективи подальшого розвитку публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади України.

Ключові слова: юридична відповідальність, публічне право, юридична відповідальність у публічному праві, принципи юридичної відповідальності в публічному праві, механізм юридичної відповідальності в публічному праві, публічно-юридична відповідальність вищих органів державної влади.

SUMMARY

Tereshchuk M. Legal liability in public law. – Qualifying paper, the manuscript.

Ph.D. thesis in Law Sciences, in the specialty 12.00.01 «Theory and history of state and law: history of political and law studies». – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of legal liability in public law. Understood the evolution of views and bibliography of scientific research of legal liability in public law. It is substantiated that the permanent importance of the whole spectrum of issues of the nature of legal responsibility, in particular in the fields of public and private law, is due to the universality and uniqueness of this legal phenomenon, the practical embodiment of the «eternal» values of law in it – the ideals of justice, freedom, equality and humanism.

Legal liability in public law as a permanent element of the legal system is the object of knowledge of thinkers and scholars, state, political and religious figures from the earliest historical epochs, especially the periods of Antiquity, Middle Ages, Renaissance and Enlightenment, to date. At the present stage of development of social sciences, legal responsibility in public law is in the sphere of interest of representatives of philosophy, psychology, sociology, political science and jurisprudence.

In the general theory of state and law, scientists focus on the implementation of legal liability in public law on theoretical foundations (models), normative provisions (constructions), principles (humanism, justice) and practical aspects (on the example of special subjects of public law).

The results of selection and adaptation of cognitive tools concerning the subject of scientific research are revealed. It is substantiated that the methodology necessary and sufficient for characterizing legal responsibility in public law is of a pluralistic nature and is a multi-level system of cognitive means (ideological foundations, principles of scientific cognition and transformation of reality, methodological approaches and methods), which systematically directs the researcher in solving the problems tasks, disciplines, and organizes the process of finding and obtaining new scientific knowledge.

The worldview of comprehension of legal responsibility in public law is the idea of

justice, freedom, equality, humanism, mutual responsibility of the state and person. The theoretical basis for the study of the subject of scientific research is the pluralism of approaches to the understanding of law, the main of which is natural-legal, positivist, sociological and integrative. An important component of the methodology are the principles of scientific knowledge of legal liability in public law.

The next component of the methodology is represented by methodological approaches, the key ones being institutional, anthropological, phenomenological, axiological and activity. The fourth block of methodological means, which was tested in the course of comprehension of legal liability in public law, consists of general methods of cognition, philosophical, general scientific and special-scientific methods of studying the subject and building the corresponding scientific knowledge.

The genesis of legal liability in public law has a direct link with the stages of state and law development. The historical and legal aspect of the study of legal responsibility in public law implies the need to comprehend its sources of formation and development trends in specific historical conditions.

It is substantiated that the study of the nature, essence and specificity of legal responsibility in public law should be based on modern scientific approaches to the understanding of legal responsibility and public law, and also to take into account the content of such a concept as a public-law obligation. Thus, legal liability in public law is a normative, guaranteed and secured state conviction or coercive public and legal obligation to observe and enforce public law, implemented in the lawful conduct of a lawmaker approved and / or encouraged by the state, and in the case of its violation – the duty of the offender to endure condemnation, restriction of rights of personal, material and organizational character. As a legal phenomenon, legal liability in public law is regulated as a cross-sectoral institution of public law. Under the institution of public-legal responsibility it is proposed to understand the totality of relatively independent regulatory and safeguarding, material and procedural norms of public law, which arrange a separate, qualitatively homogeneous group (type) of interdependent social relations that arise during the operation and implementation of legal liability in public law.

An important component of the nature of legal liability in public law are its

principles. The latter express the essence and purpose of legal liability in public law. They are endowed with an increased degree of universality and in a concentrated, accumulative way, characterize legal responsibility in public law in general. They reflect the primary legal liability in public law and standards for law-making and law enforcement practice.

Taking into account the above, there are every reason to assert that the principles of legal responsibility in public law are the most general and stable principles that express the essence and purpose of public-legal responsibility, as well as determine the regularities of its functioning and order of implementation. Under the mechanism of realization of legal responsibility in public law, it is proposed to understand the system of legal means by which the stable functioning of public-legal responsibility is ensured with the purpose of the most effective satisfaction of the public interest, as well as the establishment of legality and law and order. Elements of the mechanism for the implementation of legal liability in public law are the rules of public law, public-law relations, acts of the application of the rules of public law. It is proved that no branch of modern public law can function normally without the existence of its own legal liability institution.

The question of the independence of the type of legal liability in public law depends on the development of the industry or sub-area of public law. In this context, doctrinal approaches to the disclosure of the essence of legal liability in constitutional, administrative, criminal and fiscal law, as well as the practice of applying these types of public-legal responsibility are analyzed.

It is revealed that the proper fulfillment of the tasks and functions of the state depends to a large extent on the activities of the supreme bodies of state power, which act as subjects of legal responsibility in the public law of a certain country, and the state as a whole is the subject of international responsibility. Successful progress of any country depends primarily on the effectiveness of the functioning and implementation of public-legal responsibility of the head of state, parliament and government. The latter depends on various factors, including the specifics of the historical, geographical, economic, political, cultural development of a certain state, its forms, etc. It is established that the specificity of legal responsibility in public law is determined by the nature, content and principles of the organization of one or another legal system within a certain legal family, which must be

taken into account when implementing the comparative legal characteristics of public-legal responsibility of the head of state, parliament and government. Taking into account international standards, experience of foreign countries, domestic legal doctrine, the state and prospects of further development of public-legal responsibility of the highest bodies of state power of Ukraine are analyzed.

Keywords: legal liability, public law, legal liability in public law, principles of legal liability in public law, mechanism of legal liability in public law, public-legal responsibility of supreme bodies of state power.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Терещук М. М. Інститут відповідальності глави держави в парламентських монархіях. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 56–59.

2. Терещук М. М. Актуальні питання відповідальності уряду в сучасних республіках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 30. С. 51–54.

3. Терещук М. М. Історичні аспекти становлення юридичної відповідальності в публічному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. №1 (3). С. 41–45.

4. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретичний аналіз. *Молодий вчений.* 2016. № 7 (34). С. 268–271.

5. Терещук М. М. Методологія дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2017. № 2. С. 130–141.

6. Терещук М. М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2015. № 2. С. 18–21.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Терещук М. М. Конституційно-правова відповідальність уряду як вид юридичної відповідальності в публічному праві: теоретико-правовий аналіз. *Забезпечення прав людини в міжнародному та національному законодавстві:* збірник тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 лист. 2013 р). Київ: НУБіП України, 2013. С. 30–31.

8. Терещук М. М. Проблема визначення відповідальності в публічному праві. *Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 15–16 трав. 2014 р.). Біла Церква: БНАУ, 2014. Ч. 2. С. 13.

9. Терещук М. М. Юридична відповідальність глави держави: теоретико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми українського законодавства:* тези доповідей держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 6–7 лист. 2014 р.). Біла Церква, 2014.

С. 17–19.

10. Терещук М. М. До питання визначення принципів юридичної відповідальності. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 14–15 лист. 2014 р.). Ужгород: DA-Print, 2014. С. 24–26.

11. Терещук М. М. Проблеми інституту відповідальності глави держави в сучасних монархіях. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28–29 лист. 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. Ч. 1. С. 20–22.

12. Терещук М. М. Визначення методології дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12–13 груд. 2014 р.). Одеса: Причорноморська фундація права, 2014. Ч. І. С. 13–15.

13. Терещук М. М. Теоретичні аспекти поділу права на приватне та публічне. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 груд. 2014 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2014. С. 13–15.

14. Терещук М. М. Спеціально-наукові методи дослідження юридичної відповідальності. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24–25 квіт. 2015 р.). Запоріжжя, 2015. С. 23–25.

15. Терещук М. М. До питання визначення юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми децентралізації в Україні:* збірник матеріалів круг. столу (м. Біла Церква, 25 верес. 2015 р.). Біла Церква: БНАУ. 2015. С. 21–23.

16. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми українського законодавства:* тези доповідей держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 19 лист. 2015 р.). Біла Церква: БНАУ, 2015. С. 12–13.

17. Терещук М. М. Критерії визначення юридичної відповідальності в

публічному праві. *Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті:* матеріали держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 19–20 трав. 2016 р.). Біла Церква: БНАУ, 2016. Ч. 2. С. 52–53.

18. Терещук М. М. До проблеми визначення позитивної юридичної відповідальності в публічному праві. *Механізми захисту прав людини в умовах Євроінтеграції України:* збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 15 квіт. 2016 р.). Біла Церква, 2016. С. 15–17.

19. Терещук М. М. Вето глави держави в системі публічно-правової відповідальності парламенту. *Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28–29 жовт. 2016 р.). Vysoka skola Danubius, Сладковічево, Словацька Республіка, 2016. С. 37–40.

20. Терещук М. М., Осауленко А. О. Межі публічно-правової відповідальності уряду: теоретичний аналіз. *VI наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копєйчикова:* збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 лист. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 107–109.

21. Терещук М. М. Розвиток інституту публічно-правової відповідальності в епоху Нового часу. *Актуальні проблеми українського законодавства:* тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 17 лист. 2016 р.). Біла Церква: БНАУ, 2016. С. 18.

22. Терещук М. М. Загальнотеоретичні засади публічно-правової відповідальності парламенту. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 лист. 2016 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. С. 13–15.

23. Терещук М. М. Розпуск парламенту як особливий вид юридичної відповідальності. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 лист. 2016 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2016. Ч. І. С. 19–22.

24. Терещук М. М. Теоретичні аспекти визначення меж відповідальності глави держави за монархічної форми правління. *Новітні тенденції сучасної юридичної*

науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 2–3 груд. 2016 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2016. С. 16–19.

25. Терещук М. М. Проблеми поділу права на приватне та публічне в контексті притягнення до публічно-правової відповідальності у публічному праві. *Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку (присвячена пам'яті видатного науковця О.Ф. Граніна):* матеріали наук.-теорет. конф. (м. Київ, 23 берез. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 118–121.

26. Терещук М. М. Діалектичний метод дослідження юридичної відповідальності в публічному праві: *матеріали VII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В.В. Копєйчикова* (м. Київ, 17 лист. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017, С. 116–118.

27. Терещук М. М. Місце реалізації юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання. *Права людини і поліція у сучасному світі:* матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті С.Л. Лисенкова (м. Київ, 12 квіт. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 283–286.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 16
ВСТУП 17
РОЗДІЛ 1. БІБЛІОГРАФІЧНІ, ІСТОРИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ 26
1.1. Еволюція поглядів і бібліографія наукових досліджень юридичної відповідальності в публічному праві 26
1.2. Методологія дослідження проблематики юридичної відповідальності в публічному праві 39
1.3. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві 51
Висновки до розділу 1 64
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ 67
2.1. Поняття юридичної відповідальності в публічному праві та особливості її правового інституту 67
2.2. Принципи юридичної відповідальності в публічному праві 84
2.3. Механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві 96
2.4. Особливості розуміння та реалізації юридичної відповідальності в окремих галузях публічного права 111
Висновки до розділу 2 125
РОЗДІЛ 3. ПУБЛІЧНО-ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА УКРАЇНИ 128
3.1. Держава та її вищі органи влади як суб’єкти юридичної відповідальності в публічному праві 128
3.2. Публічно-юридична відповідальність глави держави,

парламенту та уряду країн романо-германської правової сім'ї 142
3.3. Стан і перспективи розвитку публічно-юридичної
відповідальності вищих органів державної влади України 158
Висновки до розділу 3 176
ВИСНОВКИ..... 179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 183
ДОДАТКИ..... 205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР	–	Верховна Рада
ЄС	–	Європейський Союз
КК	–	Кримінальний кодекс
КМ	–	Кабінет Міністрів
КС	–	Конституційний Суд
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
ООН	–	Організація Об’єднаних Націй
ФРН	–	Федеративна Республіка Німеччина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний етап розвитку України характеризується кардинальними трансформаційними й євроінтеграційними процесами, що проявляються в системному реформуванні багатьох сфер суспільної дійсності. При цьому наявна публічно-приватна дихотомія вітчизняного права суттєво впливає на всі елементи національної правової системи України, зокрема юридичну відповідальність. Остання є якісним показником ефективності реалізації прав і свобод людини та громадянина, досконалості системи стримувань і противаг організації публічної влади, ціннісних орієнтирів держави та суспільства в цілому. Юридична відповідальність займає одне з ключових місць у сучасній правовій доктрині і традиційно розглядається як правове явище, юридичне поняття (категорія) та міжгалузевий інститут права (нормативна конструкція). Однак нині кожен вимір юридичної відповідальності потребує глибокого філософського осмислення, цілісної правової інтерпретації та системного нормативного вдосконалення. Це пояснюється тим, що юридична відповідальність – не статично застигле правове явище, а тому зміни в суспільних відносинах обумовлюють новий зміст цілей, принципів, функцій, форм реалізації, а також виникнення сучасних її різновидів – конституційної, фінансової, податкової, екологічної тощо. У зв’язку з цим виникає необхідність об’єднання окремих видів юридичної відповідальності на макрорівні структури права – публічного та приватного.

Істотне зростання ролі та значення юридичної відповідальності в публічному праві зумовлено завданням розбудови правової держави, втіленням у життя принципу взаємної відповідальності держави і особи шляхом визнання відповідальності не лише індивіда, але й держави, її органів і посадових осіб. Юридична відповідальність у публічному праві є важливим засобом реалізації публічних інтересів, надійним запобіжником недопущення правопорушень, ключовим інструментом забезпечення публічного порядку в державі. Особливої вагомості юридична відповідальність у публічному праві набула із загостренням

громадянської і політичної нестабільності в Україні, анексією та окупацією частини територій нашої держави, що призводить до погіршення умов життя та зниження добробуту населення, порушення прав і свобод людини та громадянина.

Теоретико-методологічним підґрунтям дисертації є значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних правознавців різних історичних періодів. Так, дослідження сутності, цілей, принципів, функцій, видів, підстав, форм реалізації та інституціоналізації юридичної відповідальності, її співвідношення з іншими правовими явищами (покаранням, правопорушенням, санкцією норми права, юридичним обов'язком, правами людини), здійснені у працях К.В. Басіна, Л.В. Бєлої, Є.В. Білозьорова, В.М. Вітрука, О.Є. Гіди, В.К. Грищука, О.В. Грищук, С.Д. Гусарєва, А.М. Завального, О.В. Іваненко, О.М. Іванової, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, В.В. Копєйчикова, Ю.В. Кривицького, Д.А. Липінського, С.О. Носкова, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришина, П.М. Рабіновича, В.В. Середюк, О.Ф. Скакун, Т.І. Тарахонич, О.Д. Тихомирова, Р.Л. Хачатурова та інших, створили передумови для формування теорії юридичної відповідальності.

Висвітленню особливостей юридичної відповідальності в окремих галузях публічного права сприяли роботи Ю.В. Бауліна, В.С. Венедиктова, В.В. Гецко, І.С. Гриценка, О.О. Дудорова, Н.В. Заяць, А.Й. Іванського, Б.В. Калиновського, А.М. Колодія, Д.М. Лук'янця, А.О. Монаєнка, Л.Р. Наливайко, О.М. Овчаренко, П.Б. Пилипишина, В.Ф. Погорілка, А.О. Селіванова, О.О. Тихомирова, В.Л. Федоренка, А.О. Червяцової, А.Є. Шевченка, О.Н. Ярмиша та ін.

Безпосередньому вивченню загальнотеоретичних аспектів юридичної відповідальності в публічному та приватному праві присвятили наукові праці І.А. Безклубий, Ю.М. Бисага, Ю.Ю. Бисага, С.В. Бобровник, В.В. Болгова, О.В. Гончарук, І.Г. Захаров, І.В. Зелена, В.О. Кислухін, А.О. Осауленко, Г.О. Прокопович, О.В. Рагузіна, Н.О. Скребнєва, В.М. Ягудіна та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових праць із проблематики юридичної відповідальності, й досі залишається чимало дискусійних і недостатньо розроблених питань її природи. Це пояснюється, з одного боку, складністю й багатогранністю юридичної відповідальності, динамічністю змін у вітчизняному законодавстві, а з

іншого – вкрай складною безпековою, політичною й економічною ситуацією в державі протягом останніх років. Так, недостатньо уваги приділено юридичній відповідальності в публічному праві, її принципам, нормативній конструкції, зв'язкам з іншими публічно-правовими інститутами, механізму реалізації, особливостям публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади (глави держави, парламенту та уряду) України та окремих зарубіжних держав.

Таким чином, розробка і теоретичне обґрунтування природи юридичної відповідальності в публічному праві є важливою умовою реформування національної правової системи, підвищення ефективності реалізації та застосування норм цього міжгалузевого інституту публічного права, зміцнення законності й утвердження правопорядку в Україні. Усе зазначене вище, а також полемічність порушених у дисертації проблем, зумовило вибір теми наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дослідження здійснено відповідно до Перспективних напрямів кандидатських і докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, затверджених Рішенням Президії Національної академії наук України від 18 жовтня 2013 р. № 86/11, Основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2014 – 2018 рр., затверджених Постановою Президії Національної академії наук України від 20 грудня 2013 р. № 179, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Тему дисертації затверджено й уточнено на засіданнях вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протоколи № 11 від 20 травня 2014 р., № 15 від 25 вересня 2018 р.) і включено до переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 38, 2014 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є узагальнення та розвиток теоретико-методологічних знань про сутність, природу та призначення юридичної відповідальності в публічному праві.

Для досягнення зазначеної мети сформульовано такі *завдання:*

– узагальнити та систематизувати бібліографію наукових досліджень юридичної відповідальності в публічному праві;

– визначити й обґрунтувати методологічні засоби пізнання юридичної відповідальності в публічному праві;

– з'ясувати особливості генези юридичної відповідальності в публічному праві;

– розкрити зміст поняття юридичної відповідальності в публічному праві, а також особливості її інституціоналізації;

– визначити принципи юридичної відповідальності в публічному праві;

– висвітлити механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві;

– уточнити особливості розуміння та реалізації юридичної відповідальності в окремих галузях публічного права;

– охарактеризувати державу та її вищі органи влади в якості суб'єктів юридичної відповідальності в публічному праві;

– розширити теоретичні уявлення про особливості публічно-юридичної відповідальності глави держави, парламенту та уряду країн романо-германської правової сім'ї;

– визначити стан і перспективи розвитку публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади України.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають під час функціонування та реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

Предмет дослідження – юридична відповідальність у публічному праві.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність світоглядних, філософських і наукознавчих засад, принципів наукового пізнання, методологічних підходів, загальних методів мислення, філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових (неюридичних і власне юридичних) методів, використання яких забезпечило обґрунтованість і достовірність результатів дослідження юридичної відповідальності в публічному праві.

З урахуванням особливостей предмета, мети та завдань дослідження

застосовано поряд з іншими такі основні методологічні підходи: *інституційний підхід* – під час розгляду юридичної відповідальності в публічному праві в якості сталої форми (соціального інституту) організації та регулювання публічно-правової сфери життя суспільства (підрозділи 2.1, 2.4); *антропологічний підхід* – в ході осмислення природи юридичної відповідальності в публічному праві як однієї з форм правового буття людини (підрозділи 1.3, 2.2); *феноменологічний підхід* – при вивченні онтологічної сутності юридичної відповідальності в публічному праві як багатоаспектного правового феномена (підрозділи 2.3, 2.4); *аксіологічний підхід* – для розгляду юридичної відповідальності в публічному праві крізь призму її відповідності соціальним та особистим цінностям (підрозділи 2.1, 2.2); *діяльнісний підхід* – під час висвітлення юридичної відповідальності в публічному праві в нерозривній єдності з людською діяльністю (підрозділи 1.3, 2.1).

У свою чергу *діалектичний метод* дозволив розглянути юридичну відповідальність у публічному праві в динаміці її розвитку і взаємодії з іншими суспільними та правовими явищами (підрозділи 1.3, 2.1). Використання *історичного методу* спрямовано на відтворення розвитку юридичної відповідальності в публічному праві в хронологічній послідовності (підрозділ 1.3). *Системний метод* надав можливість висвітлити інститут юридичної відповідальності в публічному праві як цілісну систему його норм (підрозділи 2.1, 2.4). *Формально-юридичний метод* дозволив охарактеризувати природу юридичної відповідальності в публічному праві за допомогою юридичних конструкцій і правової термінології (підрозділи 2.1, 2.2). *Порівняльно-правовий метод* сприяв дослідженню специфіки публічно-юридичної відповідальності глави держави, парламенту та уряду країн романо-германської правової сім'ї (підрозділ 3.2).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняному правознавстві комплексним теоретико-правовим дослідженням особливостей юридичної відповідальності в публічному праві. У результаті дослідження сформульовано низку нових наукових положень, зокрема:

вперше:

– на основі осмислення плюралізму інтерпретацій природи юридичної відповідальності в різних соціально-гуманітарних і галузевих юридичних науках розроблено теоретико-правову конструкцію юридичної відповідальності в публічному праві, що ґрунтується на дуалістичній концепції юридичної відповідальності та вченні про публічно-приватну дихотомію об'єктивного права;

– запропоновано авторське розуміння юридичної відповідальності в публічному праві як нормативного, гарантованого і забезпеченого державним переконанням або примусом публічно-юридичного обов'язку щодо дотримання та виконання норм публічного права, реалізованого у правомірній поведінці суб'єкта права, що схвалюється і (або) заохочується державою, а у випадку його порушення – обов'язку правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру;

– сформульовано дефініцію інституту юридичної відповідальності в публічному праві, під яким розуміється сукупність відносно самостійних регулятивних та охоронних, матеріальних і процесуальних норм публічного права, що впорядковують окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час функціонування та реалізації публічно-юридичної відповідальності;

удосконалено:

– методологію дослідження юридичної відповідальності в публічному праві, що має багаторівневий і плюралістичний характер й охоплює такий гносеологічний інструментарій як світоглядні, філософські й теоретичні засади, принципи наукового пізнання, методологічні підходи, зокрема інституційний, антропологічний, феноменологічний, аксіологічний, діяльнісний, і наукові методи в контексті їх обумовленості предметом і завданнями наукового пошуку;

– змістову та видову характеристики принципів юридичної відповідальності в публічному праві, до яких віднесено засади справедливості, гуманізму, законності, індивідуалізації, невідворотності, винуватості, пріоритету публічних інтересів над приватними, превалювання імперативного методу правового регулювання;

– теоретичне уявлення про механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві, що представлений в якості системи юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне функціонування публічно-юридичної відповідальності з метою найбільш ефективного задоволення публічного інтересу, а також встановлення законності та правопорядку;

дістало подальший розвиток:

– систематизація бібліографії з проблематики юридичної відповідальності в публічному праві на основі використання таких критеріїв як вид джерела, кількість авторів праці, їх територіальна приналежність і предметна спрямованість, на підставі чого виокремлено та охарактеризовано групи праць філософсько-правового, загальнотеоретичного, галузевого, міжгалузевого та прикладного змісту;

– система наукових знань про те, що генеза юридичної відповідальності в публічному праві відображає поступальний процес, у результаті якого відбувалася трансформація сутності, цілей і функцій юридичної відповідальності в публічному праві, її видова диференціація та розширення нормативного закріплення відповідно до рівня суспільного життя на різних етапах історичного розвитку держави та права;

– наукове уявлення про сутність юридичної відповідальності в окремих галузях публічного права, зокрема конституційному, адміністративному, кримінальному та фінансовому, з виокремленням їх загальних і особливих ознак;

– положення про те, що специфіка публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади (глави держави, парламенту та уряду) зумовлюється різними факторами, зокрема своєрідністю історичного, географічного, культурного, економічного, політичного розвитку держави, особливостями її форми.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації сформульовано й обґрунтовано наукові положення, які дозволяють розширити теоретико-правове уявлення про юридичну відповідальності в публічному праві, а отже, сприятимуть підвищенню ефективності її застосування в Україні. Основні результати дослідження, що представлені в дисертації, можуть бути використані в:

правотворчій роботі – для вдосконалення норм конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, адміністративно-процесуального, кримінально-процесуального та деяких інших галузей публічного права;

правозастосовній діяльності – під час розгляду юридичних справ, пов'язаних із застосуванням юридичної відповідальності в публічному праві (акт впровадження у практичну юридичну діяльність адвокатури Київської області від 31 січня 2018 р.);

науково-дослідній діяльності – в ході подальших перспективних розробок проблематики юридичної відповідальності в публічному праві;

освітньому процесі – під час забезпечення викладання таких навчальних дисциплін як «Теорія держави та права», «Конституційне право», «Конституційне право зарубіжних країн», «Кримінальне право», «Кримінально-процесуальне право», «Адміністративне право», «Фінансове право», «Податкове право» (акти впровадження юридичного факультету Білоцерківського національного аграрного університету від 31 січня 2018 р. № 01/18 та № 0047).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Усі наукові положення, що відображають наукову новизну дослідження, одержані автором особисто та викладені в опублікованих працях. Для аргументації окремих наукових положень використано праці інших учених, на які є відповідні посилання. У співавторстві опубліковано тези доповіді, в якій внесок здобувача полягає в аналізі меж юридичної відповідальності уряду.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення і висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднено на 21 науково-практичній конференції, круглому столу і науковому читанні, зокрема: «Забезпечення прав людини в міжнародному та національному законодавстві» (м. Київ, 29 листопада 2013 р); «Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті» (м. Біла Церква, 15–16 травня 2014 р.); «Актуальні проблеми українського законодавства» (м. Біла Церква, 6–7 листопада 2014 р.); «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Ужгород, 14–15 листопада 2014 р.); «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (м. Львів, 28–29 листопада 2014 р.);

«Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 12–13 грудня 2014 р.); «Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі» (м. Харків, 19–20 грудня 2014 р.); «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Запоріжжя, 29–30 травня 2015 р.); «Актуальні проблеми децентралізації в Україні» (м. Біла Церква, 25 вересня 2015 р.); «Актуальні проблеми українського законодавства» (м. Біла Церква, 19 листопада 2015 р.); «Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті» (м. Біла Церква, 19–20 травня 2016 р.); «Механізми захисту прав людини в умовах Євроінтеграції України» (м. Біла Церква, 15 квітня 2016 р.), «Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці» (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28–29 жовтня 2016 р.); «VI наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копєйчикова» (м. Київ, 17 листопада 2016 р.); «Актуальні проблеми українського законодавства» (м. Біла Церква, 17 листопада 2016 р.); «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Харків, 18–19 листопада 2016 р.); «Сучасні погляди на актуальні питання правових наук» (м. Запоріжжя, 25–26 листопада 2016 р.); «Новітні тенденції сучасної юридичної науки» (м. Дніпро, 2–3 грудня 2016 р.); «Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку» (м. Київ, 23 березня 2017 р.); «VII наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копєйчикова» (м. Київ, 17 листопада 2017 р.); «Права людини і поліція у сучасному світі» (м. Київ, 12 квітня 2018 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (274 найменувань на 22 сторінках) і двох додатків (на семи сторінках). Повний обсяг дисертації становить 211 сторінок, з них основного тексту – 182 сторінки.

РОЗДІЛ 1
БІБЛІОГРАФІЧНІ, ІСТОРИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

1.1. Еволюція поглядів і бібліографія наукових досліджень юридичної відповідальності в публічному праві

Перманентна важливість усього спектра питань природи юридичної відповідальності, зокрема в галузях публічного та приватного права, зумовлена універсальністю й унікальністю цього правового феномена, практичним утіленням у ньому «вічних» цінностей права – ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Проблема юридичної відповідальності не втрачає своєї актуальності незважаючи на те, що вона є предметом дослідження вітчизняною наукою вже понад п’ятдесят років. Варто зазначити, що феномен юридичної відповідальності досліджується вченими різних галузей права, але залишається малодослідженим у межах як окремих галузей права, так і на рівні загальнотеоретичних уявлень про її функціонування в публічному праві в цілому. Дослідження історії правової думки з проблем юридичної відповідальності надасть змогу визначити основні періоди та тенденції розвитку ідей про розуміння цього феномену.

При дослідженні виникнення та розвитку юридичної відповідальності слід використати історичний метод, який надасть можливість чітко визначити етапи становлення фундаментальних ідей про юридичну відповідальність. У цьому контексті варто погодитись з думкою А.О. Осауленка, який вважає, що виникнення ідей про юридичну відповідальність сягає часів Античної Греції [1, с.12].

Праці Демокріта, Софокла, Сократа, Платона, Арістотеля та інших мислителів, наводять на думку, що ці мислителі розуміли відповідальність як крізь призму відносин держави, людини та суспільства в цілому.

Зокрема Демокріт розуміє відповідальність як внутрішню якість людини та зовнішній вплив суспільств та її волю [2, с.11]. У свою чергу Софокл був переконаний у тому, що виникненню відповідальності передував переворот суспільної свідомості. Таким чином, виникає дві концепції виникнення відповідальності: перша полягає в тому, що вчинки людей призводять урешті решт до негативного чи позитивного результату, які не залежать від її намірів, а сутність другої – характеризується тим, що відповідальність пов'язана зі свідомим вибором поведінки людини. Не менш важливого значення для дослідження генезу поняття юридичної відповідальності є розуміння античними мислителями співвідношення поведінки людини та реакції на неї з боку суспільства і держави.

Так, Сократ зазначав, що ніхто не може залишитися безкарним за свої проступки [3, с.315]. Мислитель пояснював це тим, що кожному проступку людини слід надати моральну оцінку [3, с.308]. Водночас Арістотель вказував на те, що доброзичливість людини полягає у вмінні володарювати та бути підвладним [4, с.452]. Таким чином, виникає морально-правовий критерій оцінки поведінки людей, в основі якого лежать закон і справедливість як основа існування суспільства.

Таку концепцію підтримав Арістотель, який розрізняв дві необхідні риси в поведінці людини: відрізнити добро від зла та вчиняти дії відповідно до морально-правових принципів [5, с.370]. Звідси слідує, що філософи Стародавньої Греції здійснили спробу зрозуміти поняття «відповідальність» крізь призму морально-етичних норм, які діяли в суспільстві. Особлива увага приділялась поведінці особи, вдосконаленню людини до суспільно-корисного рівня, вмінню людини розрізняти такі категорії як добро та зло, справедливість проступку, відповідальності.

Подальшого розвитку дослідження проблем відповідальності набуло в епоху Стародавнього Риму. Як зазначив з цього приводу А.О. Осауленко, на відміну від Стародавньої Греції, розуміння відповідальності в Римі було іншим, оскільки ідея справедливості, на думку римських філософів, була згубною і людина повинна творити благо заради себе [1, с.15]. Проблема феномену відповідальності в епоху Стародавнього Риму розглядалася у працях видатних мислителів того часу, таких як Цицерон, Ульпіан, Павел, Помпоній та ін.

Характерною особливістю цього періоду було відокремлення юриспруденції як окремої науки від філософії. Так, Цицерон розглядав відповідальність як взаємозв'язок суспільства та особи, які пов'язані між собою взаємним впливом [6, с.232]. Римський період розвитку думки про відповідальність характеризується перш за все встановленням юридичної науки та розумінням відповідальності з позицій раціоналізму, а не філософії. Виникнення божественної концепції розуміння держави і права пов'язується з поширенням християнства. В епоху Середньовіччя значний вплив на право мала християнська ідея буття. Розуміння відповідальності в цей період пов'язується з теологічними поглядами Августина Блаженного, Ф. Аквінського, М. Падуанського та ін. Професор М.В. Вітрук, аналізуючи цей період розвитку думки про відповідальність, вказує, що покарання розглядалось як спокутування гріха людини [2, с.6]. Відповідальність розглядалась в контексті з такими категоріями як доброчесність, віра та чистота душі. Як влучно згадує з цього приводу А.О. Осауленко, мірою можливої поведінки людини того часу були релігійні норми [1, с.13]. Слід погодитись із М.В. Вітруком, який наголошує, що відповідальність розглядалась як кара за неналежну поведінку [2, с.6].

При цьому коло правопорушень в епоху Середньовіччя було надзвичайно широким і будь-яка дія чи бездіяльність особи могли розглядатись як неправомірні.

Таким чином, слід погодитись із М.Р. Романинець, яка вказує, що в епоху Середньовіччя людина обмежувалася свободою в любові до Бога, тому це знайшло свій прояв у гіпертрофованому розумінні відповідальність [7, с.31].

Вважається, що епоха Відродження характеризується поверненням до розуміння місця людини в суспільстві як за часів Античності.

В.П. Лященко наголошує на тому, що основою суспільства стає ідея гуманізму. При цьому відповідальність розглядається крізь призму свободи волі людини та природного права [8, с.66].

Таке розуміння відповідальності можна відстежити у працях Е. Ротердамського, П. Понпонацці, Д. Аліг'єрі та ін.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що в епоху Відродження відповідальність розумілась як наслідок свободи дій індивіда.

Головною ідеєю Реформації стала індивідуальна відповідальність людини перед Богом. Цій проблемі приділяли увагу М. Лютер, Ж. Кальвін.

Головною ідеєю іншого розуміння відповідальності стало поєднання принципів гуманізму з релігійними нормами [9, с.59]. Узагальнюючи результати осмислення періодів Відродження та Реформації можна стверджувати, що була відкинута ідея тотальної відповідальності людини на основі релігійних норм, відбулося повернення до античного розуміння відповідальності, заснованої на категорії справедливості та посилились ідеї гуманізму.

Виникнення буржуазного ладу дало поштовх до створення плюралістичного розуміння відповідальності. У цей час з'являються праці видатних учених Нового часу та Просвітництва, зокрема Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Теоретичне підґрунтя юридичного осмислення категорії відповідальності з'являлось у працях Г. Гроція. Мислитель вказує, що при притягнення особи до відповідальності слід врахувати основні моменти:

1) мета покарання за вчинене правопорушення має реалізуватися на підставі природного права;

2) покарання має відповідати ступеню вини [10, с.457].

Водночас Т. Гоббс у праці «Левіафан» розглядає відповідальність громадян за дії своєї держави. Крім цього, мислитель наголошував на тому, що покарання невинуватої особи є грубим порушенням її природного права [11, с.342].

Подальші розробки теоретичної моделі юридичної відповідальності розвивалися в напряму визначення й принципів: доцільності, співрозмірності, законності, гуманізму. Зокрема Ч. Беккаріа ввів принцип гуманізму, який повинен був проявитися у скасуванні смертної кари та застосуванні менш суворих покарань до правопорушників [12, с.67].

Таким чином, епохи Нового часу та Просвітництва залишили значний внесок у розуміння юридичної відповідальності та виокремлення її принципів.

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризується остаточним формуванням юриспруденції як окремої науки. Саме це дало поштовх до формування вченими

юридичних понять, а також розкриття їх ознак і принципів.

Чималий внесок у цей період в осмислення юридичної відповідальності зробили німецькі філософи – І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах та ін. Зокрема І. Кант розвиває ідею взаємної відповідальності держави та особи як основи правової держави. Філософ бачить межу юридичної відповідальності в реалізації права потерпілої сторони від дій правопорушника на відплату, яка здійснюється виключно в межах правосуддя, яке й визначає міру покарання [13, с.135].

Г. Гегель розумів юридичну відповідальність як усвідомлення особою своєї поведінки. При цьому філософ наголошував, що поведінка людини може вважатися протиправною виключно у випадку, якщо це передбачено законом, або іншим критерієм, що встановлює норму правопорядку, та якому суперечать дії суб'єкта.

Окрім цього, Л. Фейєрбахом вперше була обґрунтована теоретична конструкція категорії «відповідальність» [14, с.10].

Таким чином, німецька ідеалістична школа розглядала питання про співвідношення свободи дій особи та її відповідальність, а також здійснила перехід до розуміння відповідальності як правової категорії, а не виключно моральної.

Постклассичне розуміння юридичної відповідальності знаходить своє відображення у працях І. Бентама, Дж. Міля, Р. Спенсера, Г. Кельзена, К. Маркса, Ф. Енгельса та ін. І. Бентама вважають батьком позитивізму. Ця концепція заперечує будь-яке право, крім позитивного. Мислитель створив концепцію юридичної відповідальності як спільної мети всіх законів. Ідеєю його роботи стала «пропорція між покаранням та злочином», а також визначення обставин, які виключають або пом'якшують юридичну відповідальність [15, с.214].

Іншим представником позитивістського напряму був Г. Кельзен. Він розумів юридичну відповідальність як обов'язок вести себе певним чином, якщо протилежну поведінку зумовлює акт примусу [16, с.177].

Вагомим внеском у юридичну науку стало запровадження терміна «відповідальність» у ретроспективному значенні Дж. Міллем як покарання за вчинене правопорушення. Звідси слідує, що правові ідеї постклассичного періоду полягали в розумінні юридичної відповідальності в невід'ємному зв'язку зі

свободою вибору поведінки особою.

Суспільне перетворення першої половини XX ст. дало поштовх до переосмислення юридичної відповідальності. Так, Г. Харт у контексті взаємозв'язку моральної та юридичної відповідальності вказує, що фактором соціальної свободи є індивідуальна відповідальність. Автор наголошує, що моральна відповідальність є персональною і не може поширюватись на інших собі, а в той же час юридичну відповідальність за правопорушення несуть усі винні особи [17, с.132].

Г. Йонас запроваджував підхід, при якому юридична відповідальність має носити охоронний і превентивний характер [18, с.123]. Таким чином, юридична наукова думка про юридичну відповідальність першої половини XX ст. надала змогу розглядати її в моральному та юридичному значеннях.

За радянський часів проблема дослідження юридичної відповідальності набула своєї актуальності на межі 50 – 60-х років XX ст. Цей феномен став предметом дослідження таких учених як О.С. Йоффе, М.Д. Шаргородський, О.Е. Лейст, І. Ребане, С.С. Алексєєв, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, П.О. Недбайло, В.М. Чехіквадзе, М.М. Агаров, М.О. Гурвіч та ін.

В юридичній літературі цього періоду виникає декілька підходів до розуміння юридичної відповідальності.

Перша група вчених, таких як О.С. Йоффе та М.Д. Шаргородський розуміють юридичну відповідальність як міру державного примусу, що пов'язує сукупність трьох елементів: юридичний і суспільний осуд поведінки правопорушника, встановлення негативних наслідків у формі матеріальних чи особистих обмежень [19, с.234]. Автори зазначають, що лише сукупність цих елементів формує юридичну відповідальність. Однак слід зауважити, що представники цієї концепції включали в розуміння юридичної відповідальності лише неправомірні діяння суб'єктів, пропонуючи при цьому правомірну поведінку.

Такий підхід до розуміння юридичної відповідальності піддався значній критиці з боку іншої групи вчених, до числа яких можна віднести М.І. Матузова, П.О. Недбайла, В.С. Маркова, Р.І. Косолапова та ін.

Ці автори більш широко розглядали юридичну відповідальність не лише як

санкцію за протиправну поведінку, а й як наслідок правомірної поведінки суб'єкта правовідносин. Зокрема П.О. Недбайло виходив з того, що основою норми права є диспозиція, а не санкція, тому вважав, що юридична відповідальність є обов'язок вчинити правомірні дії [20, с.50].

Майже аналогічних висновків доходить В.О. Тархов, вказуючи, що при добросовісному виконанні обов'язків, передбачених правовідносинами юридична відповідальність існує, але не застосовується [21, с.4 – 5]. Згодом О.Е. Лейст розробляє третій напрям розуміння юридичної відповідальності. Вчений відштовхується від розуміння санкції як вказівки нормативно-правового акта на заходи примусу, що застосовуються державою у випадку порушення норми права [22, с.12]. При цьому О.Е. Лейст розуміє юридичну відповідальність як застосування санкції у випадку правопорушення, не вкладаючи в сутність юридичної відповідальності поняття державного примусу. Вчений достатньо широко розуміє поняття державного примусу, вважаючи, що він може здійснюватися без застосування санкцій [22, с.30]. Виходячи з цього, він виділяє одразу два розуміння відповідальності: юридичну за скоєння особою правопорушення та управлінську за виконання покладених обов'язків.

На нашу думку, проблема неоднозначного розуміння юридичної відповідальності полягала в тому, що представники різних напрямів по-різному розуміли сутність та остаточну мету юридичної відповідальності.

Наступний розвиток дослідження цієї проблеми знайшов своє відображення у працях учених-юристів 70 – 80-х років XX ст.: І.О. Галагана, С.С. Алексєєва, Я.М. Брайніна, С.Г. Кожевнікова, Б.Т. Базилєва, О.А. Красавчикова та ін.

Зокрема І.О. Галаган розуміє юридичну відповідальність як правовідносини, ототожнюючи заходи юридичної відповідальності з заходами державного примусу, вважаючи, що таке ототожнення є правомірним і необхідним для правильного розуміння соціального та правового призначення юридичної відповідальності [23, с.26]. У свою чергу Л.М. Брайнін погоджується з такою думкою, вважаючи будь-яку юридичну відповідальність самостійним інститутом права, оскільки вона виникає у вигляді правовідносин унаслідок порушення норм права [24, с.11].

Ідея правовідносин охоронного характеру знайшла своє відображення у працях С.С. Алексєєва, який виходить із того, що юридична відповідальність є правовим явищем, яке виникає та функціонує в межах особливих охоронних правовідносин [25, с.381 – 382]. Точку зору С.С. Алексєєв розвинув Б.Т. Базилєв, який вважає, що поряд з іншими правовими інститутами існує інститут юридичної відповідальності, який регулює правовідносини негативного характеру, які виникають унаслідок правопорушень [26, с.26].

Така концепція була підтримана й С.М. Кожевніковим, який зазначив, що заходи захисту, на відміну від юридичної відповідальності, метою якої є покарання правопорушника, спрямовані на правовідношення чи мету і не залежать від вини порушника [27, с.5]. Таким чином, наукова думка цього періоду з проблематики юридичної відповідальності була спрямована на аналіз і дослідження таких питань як співвідношення санкції та юридичної відповідальності, державного примусу та юридичної відповідальності, попередження правопорушень і захист суб'єктивних прав. Варто зазначити, що не було визначено єдиного понятєво-категоріального апарату із зазначеної проблематики, що призвело до різних поглядів на розуміння сутності юридичної відповідальності.

На нинішньому етапі дослідження феномену юридичної відповідальності здійснюють К.В. Басін, Є.В. Білозьоров, В.Г. Гончаренко, Л.М. Кельман, М.І. Козюбра, Л.Т. Кривенко, С.Л. Лисенков, Л.Р. Наливайко, В.Ю. Орєхов, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін.

Окремі питання поняття, сутності, принципів і функцій юридичної відповідальності є предметом дослідження таких науковців як В.О. Василенко, А.І. Дмитрієв, А.М. Завальний, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, В.В. Копєйчиков, В.О. Котюк, Ю.В. Кривицький, Г.В. Матвєєв, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Погорілко, С.Б. Раскалей, Ю.С. Шемшученко та ін. Проблематику реалізації юридичної відповідальності осмислюють О.О. Барабаш, П.В. Хряпінський, О.В. Дьяченко, О.М. Кисельова, В.Ю. Орєхов, А.А. Мусаткіна та ін.

Позитивній юридичній відповідальності присвячена монографія Є.О. Цишковського «Позитивна та перспективна юридична відповідальність в

системі соціального контролю» (2005 р.) [28]. Особливістю цієї праці є розгляд цілей і функцій позитивної відповідальності в контексті теорії відповідальності за відсутності правопорушення. Крім цього, автор доходить висновку про те, що позитивна відповідальність здійснює правозабезпечувальну функцію, а також функцію нормативної оцінки суб'єкта правовідносин. За допомогою порівняльного аналізу правових і неправових засобів соціального контролю, вчений визнає позитивну юридичну відповідальність правовим засобом регулювання суспільних відносин. Новизною цієї монографії є й те, що в ній досліджено та виявлено місце позитивної відповідальності в механізмі самоконтролю суб'єктом правомірної поведінки. Автор визначає основні способи впливу позитивної відповідальності на інтереси суб'єкта та його потреби, мотиви його поведінки та її реалізація.

В основі монографії Р.Л. Хачатурова та Д.А. Липінського «Загальна теорія юридичної відповідальності» (2007 р.) досліджено концепцію юридичної відповідальності за правопорушення – негативну відповідальність. Автори, погоджуючись з позицією О.Е. Лейста та С.Л. Явіча, розглядають юридичну відповідальність через її взаємозв'язок з реалізацією санкції норми права, яка порушена. Вчені зазначають, що достатньо часто норми права встановлюють декілька різних санкцій за одне й теж правопорушення. Крім цього, на їхню думку, в окремих випадках реалізацію санкції замінює акт владного осуду діяння, тому вважають, що поняття юридичної відповідальності є ширшим за поняття покарання чи реалізація санкції, оскільки всі ці явища можуть існувати самостійно [29].

Авторський колектив монографії «Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах» (2009 р.) [30] приділив увагу дослідженню удосконалення механізму правового регулювання взагалі та юридичної відповідальності зокрема. Дослідники наголошують, що в суспільстві, де відсутні справжні демократичні засоби реалізації юридичної відповідальності, стверджувати про гармонійний розвиток громадянського суспільства та правової держави є некоректним з наукового погляду та громадянської позиції.

У колективній монографії «Відповідальність у публічному праві» (2014 р.) розглянуто проблеми правової відповідальності в публічному праві. Досліджено

питання теорії й особливості застосування норм кримінально-правової та адміністративної відповідальності. Проаналізовано такі види відповідальності як конституційно-правова, фінансова та інші [31].

На рівні дисертаційних досліджень вітчизняних науковців слід виокремити наукову працю А.О. Червяцової «Конституційна-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект» (2004 р.). У ній обґрунтовано існування конституційно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, визначено її місце в системі соціальної та юридичної відповідальності, окреслено коло суб'єктів і підстав такого виду відповідальності. Автор приділяє значну увагу складу конституційного правопорушення, особливостям конституційно-правових санкцій. Окрім того, нею розглянуто окремі процедури конституційно-правової відповідальності [32].

У дисертації О.С. Літошенка «Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності» (2005 р.) запропоновано визначення адміністративної відповідальності як правового інституту. Вчений встановлює її роль і значення в системі юридичної відповідальності в державі та формулює пропозиції нормативного характеру. Проаналізовано особливості адміністративної відповідальності, на підставі яких здійснено її відмежування від інших видів юридичної відповідальності, зокрема кримінальної. До того ж, О.С. Літошенко досліджує загальні закономірності розвитку законодавства України про адміністративну відповідальність, виявляє основні недоліки її чинної нормативно-правової бази [33].

Дисертаційна розвідка А.О. Осауленка «Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України» (2007 р.), присвячена проблемі дослідження правової категорії нормативної конструкції ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві України. Автором формулюється визначення нормативної конструкції ретроспективної юридичної відповідальності, характеризуються її структурні елементи. Розкрито особливості процесуальної форми притягнення до юридичної відповідальності, співвідношення санкцій правових норм та юридичної

відповідальності, взаємозв'язок останньої з державним примусом та охарактеризовано принцип індивідуалізації юридичної відповідальності, вносено пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства [1].

У дисертації В.Ю. Орєхова на тему: «Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин» (2008 р.) зроблено спробу обґрунтування санкції у праві як одного із засобів захисту та охорони суб'єктивних прав, визначено місце санкції в структурі правової норми, її різновиди та розкрито її особливе функціональне призначення. Також шляхом аналізу та співвідношення категорій «правова санкція», «право», «обов'язок» та «юридична відповідальність» встановлено самостійний характер кожної з них і визначено особливе призначення санкції, зокрема наведено умови правомірності застосування санкцій у процесі реалізації юридичної відповідальності. Проаналізовано різновекторні підходи до розуміння санкції у праві, в результаті чого, окрім традиційного розуміння санкції, що носить негативний аспект, санкція визначається автором також як засіб заохочення правомірної поведінки, що виконує стимулюючу функцію. У науковій праці сформульовано нові теоретичні положення, уточнено зміст окремих понять та категорій і запропоновано низку висновків, що стосуються розуміння, сутності та функціонального спрямування та дії санкцій у праві як елементу правового регулювання та охорони суспільних відносин [34].

Дисертацію Л.В. Бєлої «Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави» (2009 р.), присвячено системному дослідженню інституту юридичної відповідальності. Виокремлено й проаналізовано поняття, сутність, зміст, загальні риси юридичної відповідальності; досліджено процес становлення юридичної відповідальності як охоронного інституту держави. Зокрема визначається, що під категорією «юридична відповідальність» слід розуміти встановлені чинним законодавством негативні наслідки скоєного правопорушення, настання яких гарантується можливістю вживання до винної особи заходів державного примусу. У роботі досліджено проблеми класифікації юридичної відповідальності та питання співвідношення правовідновлюючої та штрафної відповідальності [35].

Дисертація Ю.Ю. Бисаги «Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження» (2011 р.), присвячена проблемам виникнення, становлення та функціонування інституту юридичної відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування в сучасному світі і, зокрема, в Україні. Виділяється та аналізується поняття, сутність, зміст, загальні риси юридичної відповідальності; досліджується процес становлення юридичної відповідальності як охоронного інституту держави. Визначається місце і роль юридичної відповідальності в забезпеченні правопорядку. Автором формулюється власне визначення поняття юридичної відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування. Досліджено проблемні питання законодавства України щодо застосування юридичної відповідальності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування, внесено пропозиції щодо його вдосконалення [36].

У дисертаційному дослідженні І.В. Зеленої «Юридична відповідальність у приватному праві» (2014 р.) запропоновано авторське визначення таких понять як інститут юридичної відповідальності у приватному праві, механізм реалізації юридичної відповідальності у приватному праві, заохочувальні санкції у приватному праві. Крім цього, дослідником аналізуються функціональні та генетичні зв’язки інституту юридичної відповідальності у приватному праві та розкриваються його взаємодія з іншими приватно-правовими інститутами цивільного, житлового, трудового та сімейного права та характеризуються перспективи розвитку заохочувальних санкцій як форми прояву позитивної юридичної відповідальності у приватному праві [37].

Привертають до себе увагу напрацювання з природи юридичної відповідальності в цілому [38, с.382 – 395] та юридичної відповідальності працівників міліції України зокрема, здійснені Ю.В. Кривицьким [39]. Відповідно до його позиції, в сучасній науковій літературі досить часто вся природа юридичної відповідальності зводитися до її «традиційного» ретроспективного аспекту, а категорія позитивної юридичної відповідальності розглядається як потенційно соціально небезпечна, рецидив ідеології поліцейської держави. Подібний підхід

применшує соціальну цінність цього явища, залишаючи поза увагою його витоки, зусилля, що спрямовані на активізацію людської діяльності, розвиток ініціативності й самостійності, підвищення належного ставлення громадян до права та закону. Необхідно виходити з того, що юридична відповідальність як вид соціальної відповідальності включає в себе відповідальність за майбутню поведінку (позитивну, добровільну) та відповідальність за минулу протиправну поведінку (негативну, державно-примусову). Вчені-юристи, які визнають і досліджують позитивний і негативний аспекти юридичної відповідальності, підкреслюють єдність останніх. Однак виокремлення аспектів, видів відповідальності (позитивного та негативного) неодмінно має наслідком поділ, розчленування цілого явища. У зв'язку з цим більш правильно розглядати окремі форми реалізації юридичної відповідальності – добровільну та державно-примусову. Адже будь-яке явище, реалізуючись у різних формах, зберігає свою єдність, цілісність [39, с.8].

Таким чином, проблематика юридичної відповідальності в публічному праві не втрачає своєї актуальності й донині. Відсутні єдині підходи до розуміння поняття та функціонування юридичної відповідальності в публічному праві, а також її взаємодії з іншими правовими явищами. Не набули належного розвитку питання механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві, а також взаємозв'язку юридичної відповідальності з санкціями, передбаченими нормами публічних галузей права. У цілому в окреслених вище працях юридична відповідальність розглядалася переважно як вид соціальної відповідальності, що визначає поведінку суб'єкта в межах галузевих юридичних наук у контексті конституційної, кримінальної, адміністративної та інших видах відповідальності.

Крім цього, доводиться констатувати, що теоретичне дослідження юридичної відповідальності в публічному праві майже не здійснювалося. За результатами проведеного нами дослідження, що присвячені різним проблемам теорії юридичної відповідальності, нами визначено та сформульовано низку перспективних напрямів, які потребують подальших наукових досліджень. Так, не отримали належного наукового осмислення питання формування та розвитку юридичної відповідальності в публічному праві, що надало б можливість дослідити проблему відповідальності

більш ретельно. Окремої уваги потребує проблема функціонування інституту юридичної відповідальності в публічному праві, його взаємодії з іншими інститутами публічного права. Також мало уваги приділено визначенню принципів та механізму реалізації юридичної відповідальності саме в межах публічних галузей права. На підставі викладеного можна дійти висновку, що протягом свого розвитку проблема юридичної відповідальності наповнювалося різним змістом, це питання розглядалось дослідниками під різними кутами зору, але у процесі наукових досліджень природі юридичної відповідальності в публічному праві було приділено вкрай недостатньо уваги.

Отже, юридична відповідальність у публічному праві як постійний елемент правової системи є об'єктом пізнання мислителів і вчених, державних, політичних і релігійних діячів від найдавніших історичних епох, насамперед, періодів Античності, Середньовіччя, Відродження і Просвітництва, до теперішнього часу. При цьому підходи дослідників (представників різних типів праворозуміння та наукових шкіл) до вимірів юридичної відповідальності в публічному праві еволюціонували та змінювалися, інтегруючись і диференціюючись, під дією низки суб'єктивних та об'єктивних факторів. На сучасному етапі розвитку суспільних наук юридична відповідальність у публічному праві перебуває у сфері інтересу представників філософії, психології, соціології, політології та юриспруденції.

1.2. Методологія дослідження проблематики юридичної відповідальності в публічному праві

Проблема юридичної відповідальності, незважаючи на її постійне широке висвітлення багатьма вітчизняними та зарубіжними авторами, не втрачає своєї актуальності. В умовах формування сучасної державності правового, соціального характеру і громадянського суспільства, зміни, що відбуваються в суспільстві, потребують юридичного закріплення. Завдяки цим трансформаційним змінам

виникає необхідність переосмислення багатьох явищ правового характеру. Не винятком є юридична відповідальність. Глибина й якість дослідження юридичної відповідальності в значній мірі залежить від правильно обраної методології наукового дослідження. Тому питання методологічного забезпечення є провідним для теоретичного дослідження юридичної відповідальності в публічному праві. Лише за умови правильного використання методів, засобів і способів наукового пізнання можна досягти поставленої мети і виконати завдання з осмислення природи юридичної відповідальності в публічному праві.

Необхідна та достатня для характеристики юридичної відповідальності в публічному праві методологія має плюралістичний характер і є багаторівневою системою пізнавальних засобів (йдеться про світоглядні засади, принципи наукового пізнання та перетворення дійсності, методологічні підходи і методи), що планомірно скеровує дослідника під час вирішення поставлених завдань, дисциплінує, впорядковує процес пошуку й отримання нових наукових знань.

Не випадково, ще в епоху античності було виокремлено поняття методу як способу вивчення явищ природи та суспільства. Античні греки під методом розуміли підхід до вивчення об’єкта та шлях наукового пізнання істини.

З позицій філософії, методологія розглядається як система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему [40, с.159]. На думку Е.Г. Юдіна, методологія як вчення існує на декількох рівнях, зокрема філософському, загальнонауковому та конкретно-науковому [41, с.65]. Згідно з нашою позицією, методологія представляє собою багаторівневу структуру, що складається з трьох рівнів. При класифікації методів та їхнього віднесення до того чи іншого рівня враховуються їхнє місце та роль у процесі наукового пізнання.

Як зазначає В.Д. Бабкін, при всебічному та об’єктивному дослідженні правових явищ важливе місце займають нові концепції, теорії та факти, які не можна вважати помилковими, навіть якщо вони суперечать встановленій системі знань про це явище [42, с.106]. Це пояснює той факт, що сучасна юридична наука, досліджуючи юридичну відповідальність у публічному праві, використовує різни

методи пізнання та розвиває думку про це явище в різних напрямах.

Усе це зумовлює те, що при дослідженні феномену юридичної відповідальності в публічному праві, юридична наука використовує в значній мірі закони та категорії загальної філософії. Відповідно до позиції С.Д. Гусарєва та О.Д. Тихомирова, вищий рівень методології юриспруденції складається з таких складових як світогляд, тип домінуючого юридичного мислення та юридичні наукові парадигми, які надають змогу обрати необхідні методологічні підходи та методи при проведенні юридичних наукових досліджень [43, с.70].

На нашу думку, реалізація принципів дослідження юридичної відповідальності в публічному праві є неможливою поза межами необхідних для цього методів. Кожен рівень пізнання досліджуваного об'єкта володіє низкою своїх методів, які допомагають комплексно і повно його дослідити. Але кожна група методів має свої принципи наукового дослідження, тому їхня реалізація через методи різних груп є недоцільною. З іншого боку, існує низка принципів, які є уніфікованими і реалізуються шляхом комплексного застосування методологією для дослідження такого правового явища як юридична відповідальність у публічному праві. Так, принцип об'єктивності передбачає істинну, реалістичну характеристику юридичної відповідальності в публічному праві; принцип науковості – превалювання об'єктивного наукового знання над кон'юнктурними інтересами тих або інших наукових колективів чи окремих фахівців; принцип усебічності – опрацювання якомога ширшої палітри властивостей юридичної відповідальності в публічному праві на основі її взаємозв'язків з іншими правовими явищами і процесами; принцип історизму – висвітлення юридичної відповідальності в публічному праві в історичному вимірі; принцип емпіричності – звернення до юридичної практики функціонування та реалізації юридичної відповідальності в окремих галузях публічного права.

Окрім того, історичний принцип передбачає дослідження проблематики юридичної відповідальності в публічному праві в історичному взаємозв'язку з іншими державно-правовими явищами. При її пізнанні слід визначити передумови виникнення, дослідити етапи становлення та поділ на види, а також на основі

історико-емпіричної бази дати юридичну оцінку сучасного етапу її становлення.

Проте історичний підхід не надає повної інформації про реальну дійсність існування такого явища як юридична відповідальність у публічному праві. Тому необхідно виділити ще один принцип її пізнання – принцип об'єктивності, за яким надається можливість визначити сутність і загальні закономірності функціонування юридичної відповідальності в публічному прав і таким чином визначити її місце в суспільному житті.

До того ж, юридичну відповідальність у публічному праві необхідно розглядати як явище, що знаходиться не відокремлено від інших державно-правових інститутів, а в тісному взаємозв'язку з ними, тобто комплексно і всесторонньо.

Не менш важливим є те, що юридичну відповідальність у публічному праві слід розглядати шляхом виокремлення її суттєвих ознак, дослідження суспільної необхідності її існування, чітких підстав її застосування, а також поділу на види в залежності від ступеня та форми вини особи, що вчинила правопорушення. Усе це вимагає чіткої конкретизації положень, які регламентують застосування юридичної відповідальності в публічному праві, в тому числі на теоретичному рівні, оскільки остаточним результатом її теоретико-правового дослідження є впровадження його результатів у практику.

Для досягнення істини при теоретичному дослідженні наукової проблеми слід розглядати її різносторонньо. Істина досягається лише в тому випадку, коли пізнаються не лише різні сторони одного й того ж явища, а й тоді, коли аналізуються й узагальнюються різні підходи та погляди для його пізнання.

Саме тому плюралізм як принцип дослідження проблематики юридичної відповідальності в публічному праві, на наш погляд, є одним з найголовніших при її дослідженні. Лише за умови аналізу різних поглядів до розуміння її поняття, ознак, принципів можна визначити єдиний, правильний, оптимальний та істинний шлях до пізнання юридичної відповідальності в публічному праві.

Теоретичною та методологічною основою дослідження юридичної відповідальності в публічному праві є комплекс загальних закономірностей процесу розвитку предметів і явищ об'єктивної реальності, що відображаються в діалектиці.

Як слушно відмічають О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко, в юридичній науці метод діалектики визначає основні напрями та підходи до вивчення державно-правових явищ, тобто є вченням про найбільш загальні закономірні зв'язки розвитку буття та свідомості [44, с.26]. За допомогою діалектики здійснюється аналіз розвитку юридичної відповідальності в публічному праві, її взаємозв'язок з іншими явищами правового характеру. Діалектичний метод дає змогу дослідити проблему юридичної відповідальності крізь призму детермінованості та єдності процесів її формування.

На переконання В.І. Бєлозерцева, матеріалістична діалектика являє собою методику вивчення об'єктивного руху і розвитку природи, суспільства і мислення [45, с.69]. При характеристиці матеріалістичної діалектики слід зауважити, що вона базується на трьох основних законах. Закон єдності та боротьби протилежностей полягає в тому, що будь-яке явище знаходиться в постійному русі, змінюється та розвивається у взаємозв'язку з іншими явищами. Поза зв'язком з іншими явищами воно існувати не може, тому вимогою матеріалістичної діалектики є те, що предмет дослідження повинен розглядатися в розвитку його окремих частин і в цілому, різносторонньо, враховуючи зміни та вказуючи на причини, які призвели до них.

При цьому предмет дослідження обов'язково має свої внутрішні суперечності, тобто наявні ознаки та властивості, що виключають один одного, але в той же час передбачають взаємне існування. Юридична відповідальність у публічному праві, яка є явищем державно-правового характеру, теж розглядається крізь призму закону єдності та боротьби протилежностей.

Відповідно до позиції І.Т. Фролова, під протилежностями слід розуміти сторони того чи іншого предмета, явища чи процесу, а відносини між ними називаються діалектичною суперечністю [40, с.159]. Щодо юридичної відповідальності в публічному праві, то суперечність полягає в тому, що дії правопорушника суперечать вимогам норм закону. Така протиправна поведінка, тобто вчинення суб'єктом правопорушення дій, що спрямовані на заподіяння шкоди особам, суспільству чи державі, з одного боку, та встановлена державою норма права з іншого – це дві протилежності, які знаходяться в діалектичній єдності.

Ще одним законом діалектики є перехід кількісних змін у якісні утворення. У

науковій літературі відзначалось, що накопичення поступових кількісних змін у якісні утворення призводить до якісних змін, тобто до переходу від існуючого до нового якісного стану [46, с.385]. Свідченням відповідності дослідження юридичної відповідальності в публічному праві цьому закону є те, що протягом історії розвитку правових явищ, юридична відповідальність пройшла низку етапів свого розвитку. Передумовою її виникнення було встановлення покарань за неправомірні дії, закріплених на звичаєвому, а згодом і на законодавчому рівнях. Протягом тривалого періоду еволюціонувала в сучасний стан, що передбачає існування різних видів юридичної відповідальності, критеріями розмежування яких є не лише галузевий принцип, а й ступінь і форма вини суб'єкта, який вчинив правопорушення, і, відповідно, притягнутий до відповідальності. Таким чином, вищевикладене свідчить про наявність якісних змін у процесі реалізації юридичної відповідальності в публічному праві в державно-правовому житті.

Неправомірну поведінку суб'єкта правопорушення та реакцію держави на таке діяння слід розглядати крізь призму закону заперечення заперечення.

Такий закон матеріалістичної діалектики як «заперечення заперечення» відображає процес розвитку, циклічність і повторюваність явищ, що випливає з попередніх законів: єдності та боротьби протилежностей та переходу кількісних змін у якісні утворення.

Як зазначає з цього приводу П.В. Алексєєв, кожний етап розвитку сутності та змісту об'єкта є результатом подвійного заперечення й являє собою поєднання законів єдності та боротьби протилежностей і переходу кількісних змін у якісні, але на більш високому рівні визначає характерні ознаки і структуру початкового етапу його розвитку [47, с.565]. Суб'єкт права, який вчиняє правопорушення заперечує вимоги норм права, встановлених державою або іншим суб'єктом правотворчості. Реакція держави полягає в застосуванні примусу, притягненні суб'єкта до юридичної відповідальності, тобто в запереченні заперечення.

Інструменти дослідження структури юридичної відповідальності в публічному праві дають змогу розглянути її в контексті таких категорій як «форма» і «зміст».

Так, сутність юридичної відповідальності в публічному праві полягає в тому,

що держава своєю примусовою силою забезпечує охорону і безумовну реалізацію норм публічного права. Її пізнання за допомогою діалектичного методу вказує на те, що змістом юридичної відповідальності безпосередньо є примус держави, що застосовується до правопорушника, а формою є способи, за допомогою яких реалізується юридична відповідальність, а саме каральний і правовідновлюючий.

Звідси слідує, що діалектичний метод пізнання юридичної відповідальності надає можливість виокремити її ознаки, дослідити функції і принципи та визначити взаємозв'язки з іншими явищами правового характеру. Відповідно до позиції С.О. Лебедєв, методологія має дві основні форми свого прояву. Вона існує як сукупність теорій і концепцій, так і у вигляді конкретно-наукових теорій [48, с.87].

Для детального дослідження юридичної відповідальності в публічному праві слід керуватися не лише філософськими, а й іншими загальнонауковими методами пізнання. Крім діалектичного методу для осмислення юридичної відповідальності в публічному праві застосовуються й інші загальнонаукові методи, зокрема формально-логічний, історичний, системно-структурний і структурно-функціональний. Згідно формально-логічного методу, як зазначає М.А. Власенко, право як соціальний феномен розглядається в якості формально визначеної, логічно взаємопов'язаної і суворо фіксованої системи правил, яка побудована за принципом підпорядкованості та несуперечності норм [49, с.22]. Цей метод дозволив більш поглиблено вивчити зміст і сутність інституту юридичної відповідальності в публічному праві як структурного елемента публічного права шляхом систематизації положень та ідей, що визначають межі, підстави та порядок притягнення до юридичної відповідальності.

Аналіз, як формально-логічний метод полягає в тому, що предмет дослідження розділяється на частини і кожна з них досліджується окремо.

При цьому варто наголосити, що юридична відповідальність – це комплексне, системне явище, осмислення якого передбачає вивчення і пізнання його складових частин, таких як ознаки, принципи, функції тощо. Лише дослідивши елементарні складові юридичної відповідальності можна отримати загальне уявлення про досліджуваний предмет. Однак аналіз не дозволяє пізнати об'єкт у цілому. Цьому

сприяє синтез, за допомогою якого поновлюються зв’язки та взаємодія структурних елементів юридичної відповідальності в публічному праві. Таким чином, аналіз і синтез дають змогу комплексно дослідити юридичну відповідальність у публічному праві як правове, системне явище в цілому, так і через взаємозв’язок її структурних елементів. У процесі дисертаційного дослідження ми дійшли висновку, що абстрагування як формально-логічний метод є одним з основних і найважливіших для пізнання природи юридичної відповідальності в публічному праві.

Як відомо, абстрагування є процесом уявного відмежування загальних ознак і властивостей від конкретного предмета та їх виокремлення від усіх інших ознак.

У цьому контексті М.М. Карпицький слушно зазначає, що за рахунок абстрагування можна виділити правові факти та правовідносини з різноманіття суспільного життя [50, с.115]. Таке твердження розширює О.Є. Ригачова, яка вказує, що завдяки цьому методу повинна існувати можливість виокремлення правового сенсу поняття, які є абстрагованим від інших аспектів, що пов’язані з конкретною ситуацією [51, с.38]. Таким чином, абстрагування надає змогу виокремити юридичну відповідальність у публічному праві від інших видів соціальної відповідальності, сформулювати та охарактеризувати її поняття.

Ще одними з найпоширеніших логічних методів є дедукція та індукція. У процесі наукового пізнання дедукція та індукція, як правило, не застосовуються ізольовано, відокремлено один від одного. Вивчаючи юридичну відповідальність у публічному праві, індукція надає можливість здійснити її пізнання від окремих фактів до загальних положень про неї. У той же час за допомогою дедукції здійснюється дослідження юридичної відповідальності в публічному праві шляхом від абстрактного до конкретного та від загального до особливого.

У межах логічного методу не менш важливим для пізнання юридичної відповідальності в публічному праві є застосування такого прийому як класифікація.

Як відмічає К.В. Басін, необхідність використання класифікації сприяє з’ясуванню сутності юридичної відповідальності, окресленню взаємозв’язку з іншими явищами державно-правового характеру, виокремленню її видів і визначенню її місця в системі суспільних відносин [52, с.93].

Прослідкувати розвиток юридичної відповідальності в публічному праві неможливо без використання історичного методу пізнання. За твердженням Р.З. Лівшиця, дослідження правових явищ слід здійснювати в тісному зв'язку з історією країни чи людства в цілому, оскільки сучасний стан правових явищ багато в чому залежить від правового минулого [53, с.8].

Розглядаючи історичний метод пізнання, І.Д. Ковальченко резюмує, що він надає змогу розкрити зміст явищ, які досліджуються на підставі наявних фактів та аналогій для здійснення широких узагальнень й проведення історичних паралелей [54, с.188]. З цього ж приводу Д.А. Шигаль наголошує на тему, що історичний метод допомагає з'ясувати історичні аспекти розвитку правових явищ, до числа яких належить юридична відповідальність у публічному праві [55, с.790].

У свою чергу О.Ф. Скакун вважає, що використання історичного методу формує в межах теорії права конкретно-історичні та теоретичні знання [56, с.16]. За допомогою історичного методу можна дослідити юридичну відповідальність у публічному праві крізь призму її виникнення та розвитку, еволюцію поглядів на неї, що в кінцевому результаті, характеризує її сутність у тій якості, в якій вона розглядається сучасною юридичною наукою.

Не менш важливим методом пізнання образу юридичної відповідальності в публічному праві є системний, за допомогою якого можна підійти до її вивчення комплексно, враховуючи те, що це явище існує в системі з іншими явищами державно-правового характеру. Так, О.Ф. Скакун визначає системний метод як такий, що передбачає розгляд структури досліджуваного явища та забезпечує її цілісність [57, с.11]. Водночас О.В. Кустовська, аналізуючи системний метод, розглядає його як можливість дослідження об'єкта як складну систему [58, с.5].

Таким чином, системний метод для дослідження такого явища як юридична відповідальність у публічному праві дозволяє з'ясувати її взаємозв'язок і взаємовплив з іншими правовими інститутами, здійснити комплексний підхід до її вивчення. Привертає увагу позиція Е.О. Капітонов із приводу того, що методологічна специфіка структурно-функціонального методу полягає в тому, що функції юридичної відповідальності виводяться з більш ширшого явища [59, с.133].

Т.М. Радько, аналізуючи цей метод, вказує, що за його допомогою можна побачити загальний вплив юридичної відповідальності на суспільні відносини [60, с.10].

Таким чином, при дослідженні юридичної відповідальності в публічному праві структурно-функціональний метод надає змогу виокремити її структурні частини, виходячи з їхнього функціонального призначення. За допомогою осмислення цих елементів здійснюється пізнання юридичної відповідальності в публічному праві в якості одного з правових і соціальних інститутів.

Методологія дослідження юридичної відповідальності в публічному праві базується та не повинна суперечити філософським і загальнонауковим методам. Однак їхнє використання є недостатнім для повного і комплексного дослідження юридичної відповідальності в публічному праві. Для цього потрібне застосування спеціально-наукових методів, що надають змогу ефективно дослідити особливості предмета дослідження. Юридична відповідальність у публічному праві в першу чергу є явищем правового характеру. Тому для її дослідження поряд з використанням загальнонаукових методів пізнання необхідним вважається й застосування спеціально-наукових методів.

Розглядаючи спеціальнонаукові методи вважаємо, що слід погодитися з позицією Л.А. Морозової, яка визначає їх як такі, що складають обов’язкову ланку в пізнанні державно-правових явищ, оскільки дозволяють вивчити правові явища, найважливіші ознаки, визначити головні характеристики та систематизувати правові явища [61, с.25]. У свою чергу О.Ф. Скакун до спеціальнонаукових методів, за допомогою яких можливо досліджувати природу юридичної відповідальності в публічному праві, відносить формально-юридичний, соціолого-правовий, герменевтичний і порівняльно-правовий [57, с.17].

Формально-юридичний метод, як зазначає Г. Кельзен, допомагає з’ясувати предмет дослідження без врахування зв’язків з іншими суспільними інститутами [16, с.11]. Цей метод надає змогу виокремити юридичну відповідальність у публічному праві серед інших видів соціальної відповідальності, з’ясувати її зміст поза впливом різних соціальних факторів. Але формально-юридичний метод має свої недоліки, оскільки не враховує суспільний динамічний вплив на досліджуваний

предмет. Так, Г. Кельзен, розглядаючи формально-юридичний метод, вказує, що його використання є допустимим лише для дослідження явищ публічного права [16, с.38]. Звідси слідує, що використання формально-юридичного методу дає можливість розглянути юридичну відповідальність у публічному праві як окремий вид соціальної відповідальності, яка має свої ознаки й особливості, але в той же час відмежовує її від впливу різного роду соціальних факторів, тобто розглядає її в «чистому» вигляді.

Однак для комплексного дослідження юридичної відповідальності в публічному праві необхідно застосувати й соціолого-правовий метод, оскільки, як вказує Г. Еллінек, будь-яке соціальне явище, яким би однорідним воно не було, завжди визначається специфічними рисами інших, подібних йому явищ [62, с.22].

Таким чином, ми погоджуємося з позицією Г. Еллінека, оскільки, досліджуючи юридичну відповідальність у публічному праві, слід зауважити, що вона є явищем не лише юридичного характеру, а й загальносоціального, тому її пізнання унеможливлює застосування лише формально-юридичного методу без врахування соціолого-правового розуміння зазначеної проблеми.

Крім вищезгаданих спеціальнонаукових методів важливу роль у дослідженні юридичної відповідальності в публічному праві відіграє порівняльно-правовий. Відомо, що порівняльно-правовий метод є одним з видів загальнонаукового порівняльного методу, тому йому притаманний методологічний інструментарій останнього. Проте все ж таки порівняльно-правовий метод має свої особливості, оскільки використовується для дослідження явищ правового характеру.

Так, М.І. Матузов та О.В. Малько виокремлюють порівняльно-правовий метод як виключно юридичний [63, с.15]. Водночас О.В. Мелехін визначає порівняльно-правовий метод як специфічний метод, який спільно з іншими методами формує культуру мислення щодо досліджуваного предмета [64, с.35]. За допомогою порівняльно-правового методу можна осмислити процеси та явища, що впливають на юридичну відповідальність у публічному праві, здійснити порівняння застосування юридичної відповідальності в різних галузях права правової системи, дослідити її публічно-правовий характер. При цьому важливу роль відіграє

зарубіжний досвід реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

Таким чином, усі ці фактори сприяють розробці теоретичної моделі юридичної відповідальності в публічному праві. Окреслені вище методи пізнання юридичної відповідальності в публічному праві не є вичерпними, оскільки не охоплюють усього кола питань, пов'язаних із предметом дослідження.

Система методів пізнання юридичної відповідальності в публічному праві є явищем динамічного характеру. Розуміння юридичної відповідальності шляхом застосування багаторівневої структури методів дає можливість визначити її як категорію філософсько-юридичного рівня. Тому для її дослідження необхідно використовувати пропорцію методів різних рівнів при їх застосуванні.

Як зазначалось вище, методологія пізнання юридичної відповідальності в публічному праві є запорукою ефективності її дослідження. Крім цього, методологія є важливою не лише для теоретичної, а й для практичної діяльності. Ефективність практичного застосування юридичної відповідальності в публічному праві у значній мірі залежить від якісної її наукової та теоретичної бази, тому методологія спрямована на визначення її загальнотеоретичних принципів, дослідження її сутності з метою подальшої реалізації цих положень на практиці.

Отже, світоглядною основою осмислення юридичної відповідальності в публічному праві є ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму, взаємної відповідальності держави та особи. Теоретичне підґрунтя вивчення предмета наукового пошуку представлене плюралізмом підходів до розуміння права, основними з яких є природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інтегративний. Важливим компонентом методології є принципи наукового пізнання юридичної відповідальності в публічному праві. Наступна складова методології представлена методологічними підходами, ключовими серед яких є інституційний, антропологічний, феноменологічний, аксіологічний і діяльнісний. Четвертий блок методологічних засобів, які було апробовано при осмисленні юридичної відповідальності в публічному праві, становлять загальні методи пізнання, філософські, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи вивчення предмета й побудови відповідних наукових знань (індукція, дедукція, аналіз, синтез,

абстрагування, узагальнення, аналогія, порівняння; діалектичний, метафізичний; історичний, функціональний, системний; конкретно-соціологічний, статистичний, психологічний, формально-юридичний, порівняльно-правовий).

1.3. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві

Генезис юридичної відповідальності в публічному праві має безпосередній зв'язок з етапами розвитку держави та права. Історико-правовий аспект вивчення юридичної відповідальності в публічному праві передбачає необхідність осмислення її джерел формування і тенденцій розвитку в конкретних історичних умовах.

Так, процес формування такого явища як юридична відповідальність у публічному праві невід'ємно пов'язаний зі становленням права в цілому. Незважаючи на те, що дихотомія права, тобто розмежування на приватне та публічне дістало свого обґрунтування в Античному Римі, застосування юридичної відповідальності публічно-правового характеру мало місце раніше – ще за часів виникнення перших протодержав у світі.

Сучасна юридична наука розрізняє види юридичної відповідальності за галузевим принципом, що автоматично вказує її приналежність до публічних чи приватних галузей права. Зокрема професор В.В. Копєйчиков, розглядаючи юридичну відповідальність, вказує на існування таких її видів як кримінальна, адміністративна, цивільна та дисциплінарна [65, с.205].

Таку класифікацію розширюють В.М. Кириченко та О.М. Куракін, які до видів юридичної відповідальності відносять конституційну, кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну та матеріальну [66, с.169].

Для предмета нашого дослідження вагомим критерієм поділу юридичної відповідальності на види є галузевий. К.В. Басін розглядає галузевий критерій класифікації як найважливіший, оскільки надає можливість встановити галузеву приналежність юридичної відповідальності [52, с.93] За таким критерієм

Р.А. Ромашов виокремлює такі види юридичної відповідальності як кримінальна, адміністративна та цивільно-правова [9, с.212]. До цього переліку О.О. Кутафін додає й конституційну відповідальність, зазначаючи те, що вона є покаранням за порушення конституційних норм і здійснює правовідновлюючі функції [67, с.389].

У свою чергу Д.М. Лук'янець вказує на ще один критерій поділу юридичної відповідальності на види, який, на наш погляд, є головним для предмета нашого дослідження – суб'єкт притягнення до відповідальності [65, с.122]. За цим критерієм, на його переконання, до публічної відповідальності належать кримінальна та адміністративна [65, с.122].

Крім цього, вважаємо за доцільне погодитися з позицією О.В. Скрипнюка та В.Л. Федоренка, які до числа публічної відповідальності відносять конституційну, оскільки вона має чітко виражений політико-правовий характер і пов'язана зі здійсненням публічної влади в суспільстві [65, с.73].

Таким чином, розглядаючи історичні аспекти виникнення та розвитку юридичної відповідальності в публічному праві слід аналізувати та досліджувати її шляхом аналізу таких видів відповідальності як кримінальна, адміністративна, фінансова та конституційна.

Становлення феномену юридичної відповідальності в публічному праві невід'ємно пов'язане з виникненням права, держави та державної влади.

З розпадом первіснообщинного ладу та виникненням приватної власності, що зумовила майнову нерівність, рабство, торгово-економічні відносини, появу класів та соціальних груп, виникає необхідність у новій організації суспільних відносин. Усе це стало передумовою становлення права, держави як особливої організації влади. Публічне право виникає одночасно з виникненням держави. О.Ф. Скакун, розглядаючи державу, вказує на те, що на даний момент неможливо сформулювати загальне розуміння держави, оскільки кожному етапу її розвитку притаманні особливі ознаки та риси [57, с.117], але в той же час окреслює коло універсальних елементів, що є характерними для держави всіх історичних епох.

Виходячи з такого положення, держава представляє собою не просто особливу організацію публічної влади, а й таку організацію, яка виступає механізмом

досягнення інтересів панівних класів чи соціальних груп через апарат управління та примусу [57, с.117].

Разом з державою виникає ще один соціальний феномен – право. На думку О.В. Мелехіна, передумовою виникнення права було порушення соціальної однорідності суспільства та ускладнення соціальних відносин, що розвивалися [64, с.209]. Право є унікальним і багатовимірним, складним і багатогранним, суспільно необхідним і багатозначним феноменом, в якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення і правові відносини [68, с.107].

У сучасному розумінні право являє собою систему принципів і норм, які сформовані суспільством та забезпечені державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечення інтересів пануючого класу чи окремої соціальної групи [57, с.227]. Відповідно до позиції Ю.В. Кривицького, право – це загальнообов'язковий, свідомо-вольовий, формально визначений, нормативний регулятор суспільних відносин, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, встановлений чи санкціонований державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та забезпечується ними, включаючи можливість застосування державного примусу [68, с.116; 69, с.41].

Проте, враховуючи предмет нашого дослідження, вважаємо більш точним визначення права, запропонованого В.М. Корельським, який визначає його як систему юридичних норм, що охороняються державою від порушень шляхом застосування державного примусу [70, с.223].

Державний примус є невід'ємною складовою юридичної відповідальності. Як зазначає М.І. Матузов, державний примус є засобом притягнення суб'єкта до юридичної відповідальності як явища, що пов'язане з порушенням юридичних норм і покаранням [71, с.443].

При виникненні апарату примусу держави й виникає розуміння юридичної відповідальності, оскільки метою його створення та вектором діяльності є примус

особи вчиняти дії, які з точки зору держави є суспільно корисними, та притягнення до відповідальності правопорушника у випадку не вчинення таких дій.

Першими державами, які на законодавчому рівні встановили покарання, тобто юридичну відповідальність були держави Стародавнього Сходу.

Загальною характерною рисою держав Стародавнього Сходу було існування «східної деспотії», що передбачала необмежену владу монарха, його ототожнення з богом, тоталітарний режим здійснення державної влади та одноособовість монарха у здійсненні правосуддя та у законотворчій діяльності. Водночас кожна з держав Стародавнього Сходу мала риси, які виокремлювали її серед інших держав.

Так, характерною ознакою держави Стародавнього Єгипту була сакралізація особи монарха, тобто державної влади в цілому. Фараон вважався божественною особою, тому не міг нести жодної відповідальності за свої дії. На жаль, законодавчих письмових пам’яток Стародавнього Єгипту не залишилося, хоча це не означає, що права не було взагалі. Навпаки, звичаєве право Стародавнього Єгипту мало достатньо високий рівень розвитку для свого часу. Крім цього, існував символічний його поділ на галузі, в тому числі й публічного характеру.

У цьому контексті В.О. Томсінов зазначає, що особливістю публічної відповідальності особи було те, що воно спрямовувалось не лише на особу, що вчинила злочин, а й на світ у цілому, оскільки норми права Стародавнього Єгипту носили, перш за все, релігійний характер [72, с.473].

Достатньо широкого розповсюдження дістало кримінальне право, особливістю якого було жорстокість покарання та запобігання подальшого вчинення злочинів. Таку позицію підтримує С.О. Чибиряєв, який вказує на те, що в кримінальному праві Стародавнього Єгипту як єдиної галузі публічного права діяв принцип залякування [73, с.18].

У Стародавньому Єгипті одними з найбільш тяжких злочинів вважалися заколот та інші виступи проти держави. Усі ці злочини каралися смертю. Крім того, існували злочини проти власності, життя тощо. Таким чином, публічне право Стародавнього Єгипту не знало інших галузей, крім кримінального, в якому не було чітких критеріїв розмежування злочинів та інших проступків.

На відміну від Стародавнього Єгипту держави Месопотамії залишили значну спадщину із законодавчих актів. У першу чергу це стосується Вавилону. Найбільш відомою пам'яткою права Стародавнього Вавилону були Закони Хаммурапі [74, с.12 – 24], які, як справедливо називає їх С.Ф. Кечек'ян були «кодексом рабовласницького суспільства» [75, с.48].

Це є свідченням того, що закони в першу чергу захищали інтереси правлячого класу і були достатньо жорстокими. У більшості випадків, як і в Стародавньому Єгипті, вчинення злочинів каралося смертною карою. Особливістю норм Вавилонського законодавства була те, що в них існувала перевага кримінально-правових норм над цивільно-правовими та жорстокий, але в той же час примітивний, характер покарань. У Законах Хаммурапі не згадується про державні та релігійні злочини. Опис злочинів проти держави обмежується лише тим, що в них згадується лише про покарання осіб, які посягають на державний лад. Державні та релігійні злочини не згадуються через те, що смертна кара за них була за них очевидною. Таким чином, смертна кара або тілесні ушкодження були найбільш розповсюдженими видами покарань в межах юридичної відповідальності.

Ще одним вагомим джерелом права стародавнього світу були Закони Ману в Індії. Характеризуючи право Стародавньої Індії в цілому слід зазначити, що його особливістю був дуалізм розуміння права. Так, Н.А. Крашеннікова вказує, що поряд з існуванням терміна «дхарма», що розуміється як релігійно-моральна норма чи припис, існує поняття «ньяя», тобто правило поведінки, порушення якого тягне за собою покарання, яке застосовується державою [76, с.94]. У більшості випадків, підстави притягнення особи до юридичної відповідальності у Стародавній Індії були аналогічними з Єгиптом і Вавилоном. Так само була поширеною смертна кара за більшість злочинів. Хоча Закони Ману як найвідоміше джерело права Стародавньої Індії вказує на деякі особливості. У Законах Ману вперше на законодавчому рівні прямо вказується на осіб, які за будь-яких обставин звільняються від юридичної відповідальності. Так, ст. 230 Законів Ману вказує на те, що не можна вбивати брахмана навіть за найтяжчі злочини. Єдине, що можна вчинити по відношенню до нього – це вигнати з країни з усім його майном [74, с.25 – 33].

Таким чином, брахмани як вища варна давньоіндуського суспільства не могла нести юридичної відповідальності за свої діяння, оскільки вигнання з країни є відповідальністю, перш за все, соціального характеру, ніж правовою, хоч і носить примусовий характер. До того ж, як і в Законах Хаммурапі, Законами Ману (IX, 231 – 232) передбачено посадові злочини. Вони передбачали відповідальність посадових осіб держави за зловживання своїм становищем і за видання наказів неправомірного характеру [74, с.25 – 33]. Звідси слідує, що вперше на законодавчому рівні у Стародавнього світу Законами Хаммурапі та Законами Ману виокремлено підстави притягнення до юридичної відповідальності особи за посадові злочини. Саме наявність відповідальності посадової особи, як суб'єкта правовідносин публічного характеру, що представляє інтереси держави є ознакою існування відповідальності публічного характеру.

Право Стародавнього Китаю теж мало диференціацію злочинів і відповідно покарань за них. На відміну від інших країн Стародавнього Сходу, де метою публічної відповідальності було залякування та попередження злочинів, у Китаї такою метою було спричинення фізичних страждань особі, яка була визнана винною у вчиненні злочину. Як зазначає з цього приводу С.А. Чибіряєв, політика держави у сфері застосування публічних санкцій кримінального характеру зводилася до покарання винних, залякуванню підданих і поповнення казни [73, с.60].

Проте знову ж таки, продовжуючи традиції рабовласницького суспільства, при призначенні публічної відповідальності враховувалась соціальна диференціація. З таким положенням погоджується Н.А. Крашеннікова, яка вказує на те, що покарання відображало станово-класовий статус особи злочинця та потерпілої сторони [76, с.123]. Таки чином, публічне право Стародавнього Сходу фактично ототожнювалось із кримінальним правом, тобто його положення передбачали лише причинно-наслідковий зв'язок злочинів і покарань за них.

З цього приводу ми повністю погоджуємося з думкою Н.А. Крашеннікової, яка відмічає, що публічне право Стародавнього Сходу розвивалося як кримінальне право, яке носило надгалузевий характер [76, с.119].

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що основним джерелом

підстав притягнення особи до публічної відповідальності в країнах Стародавнього Сходу був правовий звичай, санкціонований державою та встановлений у законодавчій формі. Крім цього, ми не знаходимо в письмових пам'ятках чіткого розмежування злочинів від інших правопорушень цивільно-правового характеру, тому поділу права на публічне і приватне в їхньому сучасному розумінні не існувало.

Новий етап свого розвитку публічне право отримало в період античності. Так, право Афін хоч і умовно, але розмежовувало злочини проти держави та особи. До найбільш тяжких злочинів афінське право відносило державну зраду та посягання на державний устрій. Як зазначає З.М. Черніловський, публічна відповідальність застосовувалася до осіб, котрі вчинили умисні злочини, метою якої було завдання страждань правопорушнику. Злочини, вчинені з необережності, тягли за собою перш за все моральну відповідальність у формі вигнання з полісу [77, с.74].

Це означає, що держава покладає на свої органи повноваження з приводу захисту своїх власних інтересів. Виходячи з такого визначення, можна виокремити особливість публічного права Стародавніх Афін. Характерною ознакою афінського права було те, що держава не виступала прямим суб'єктом у процесі обвинувачення.

На думку О.А. Жідкова, обвинувачення за вчинення злочину порушувалось не державними органами чи посадовими особами, а потерпілою стороною чи громадянами, які були зацікавлені в розгляді певної справи [76, с.196].

Однак з іншого боку, питання обвинувачення носить процесуальний, а не матеріальний характер, тому наявність державного примусу нести відповідальність особою, яка вчинила правопорушення свідчить про наявність інститутів публічного права. Більшого прогресу в розумінні публічного та приватного права, так само як і розуміння публічної відповідальності досягли в епоху Античного Риму.

Стародавній Рим був державою, де в загальний обіг були введені такі поняття як «delicta privata» та «delicta publica», що в перекладі з латини означають протиправні діяння приватного та публічного характеру.

Разом з тим, відбувся чіткий поділ відповідальності на публічну та приватну в залежності від виду правопорушення, вчиненого суб'єктом.

Як зазначає Р.А. Курбанов, у більшості випадків вчинення публічного правопорушення тягло за собою публічну відповідальність без зобов'язань приватного характеру [78, с.24]. Так, історики держави та права С.К. Бостан і Л.М. Бостан виокремлюють чотири категорії публічних злочинів, які існували в державах Античного світу, зокрема проти держави, релігії, моральності та приватних осіб [79, с.145]. Види злочинів проти держави, які першочергово належать до публічних, оскільки посягають на державний інтерес, встановлювалися Законами XII таблиць [80, с.167]. Останні виокремлюють такі злочини проти держави як передача ворогу римського громадянина та підбурення ворога до нападу на Римську державу (тит. VIII.2), а також супротив владі насильницьким шляхом (тит. VIII.10) [80, с.285]. Як справедливо зазначає В.Г. Медведєв, при наявності «delicta publica», тобто у випадках вчинення злочинів проти римської громади, процес носив публічний характер [81, с.14].

Оцінюючи публічну відповідальність, Цицерон відзначав, що вона не є жорсткою, оскільки смертна кара застосовується не в багатьох випадках. Водночас ми не можемо погодитися з такою позицією, оскільки вважаємо, що римська держава суворо охороняла державний лад, тому й жорстоко карала за можливість посягання на нього. Варто зазначити, що публічне право Риму царського та республіканського періодів, у порівнянні з приватним, не досягло вагомого розвитку. Лише в останній період свого існування – періоду імперії, в Римі відбулися значні зміни в публічному праві. У спадок від республіки Римська імперія отримала недосконале публічне право, що характеризувалося значними прогалинами. Для усунення таких прогалин, як зазначає Н.О. Нікіфорова, імператор видавав укази, що регламентували його волю, діяльність державних структур, владні правовідносини та діяльність підданих [82, с.37].

Проте такі зміни суттєво не вплинули на розвиток публічної відповідальності. Новаторством Античного Риму в формуванні інституцій публічного права стало створення адміністративних санкцій, тобто фундаментальних основ адміністративної відповідальності. Виникнення засад адміністративної відповідальності пов'язане з діяльністю магістратів у Стародавньому Римі.

Суттєвою фундаментальною ознакою виокремлення адміністративної відповідальності та її диференціацією від кримінальної стала ступінь тяжкості протиправного діяння винної особи. Так, Д.М. Лук'янець відзначає, що в римському праві існувала адміністративна відповідальність у формі грошового штрафу, який накладався посадовою особою та надходив у дохід держави [67, с.215].

Підтвердженням такої тези є Дигести Юстиніана, де в титулі II прямо вказується на те, що консули мали право стягувати штрафи, або видавати накази на арешт осіб [80, с.161]. На думку К.С. Бєльського, особи, які були наділені владними повноваженнями здійснювали функції застосування державного примусу та накладення санкцій адміністративного характеру [83, с.12].

Деякі проступки, такі як підкуп виборців, зміна межових знаків тощо не несли за римським правом суспільної небезпеки, тому не вважалися злочином і носили назву «delicta ambitus». Саме ступінь вини й відмежовувала «delicta ambitus» від «delicta publica», за вчинення яких публічна відповідальність реалізовувалась у формі штрафних санкцій. Притягувати до адміністративної відповідальності мали право магістрати, які здійснювали адміністративне правосуддя самостійно, без втручання судових інстанцій. Хоч і в примітивному вигляді, але римське право породжує ще один вид публічної відповідальності – адміністративної.

Таким чином, публічне право епохи Античності, хоч і досягло значної еволюції стосовно держав Стародавнього Сходу, в більшості випадків ототожнювалося з кримінальним правом, і, як наслідок, розуміння публічної відповідальності було тотожнім кримінальній, хоча й з елементами адміністративної відповідальності.

Подальший розвиток юридична відповідальність у публічному праві дістала в епоху Середньовіччя. Цей період характерний тим, що на законодавчому рівні були сформовані юридичні норми, які були спрямовані на регулювання державно-владних правовідносин. До законодавчих актів, у яких були закріплені норми, що регулювали державно-правові інститути, зокрема інститути юридичної відповідальності, відносяться Велика Хартія Вольностей [84, с.112 – 115], «Золота булла» [84, с.92 – 109], «Саксонське зерцало» [74, с.125 – 132] та Великий

березневий ордонанс [74, с.112 – 114].

Але, незважаючи на те, що ці документи в певній мірі вказували на повноваження та правовий статус дворянства та монарха як суб'єктів державної влади, в них не було прямого передбачення відповідальності останнього за свої дії, оскільки правовий статус як монарха, так і вищих представників дворянства знаходився в особливому привілейованому стані. Попри наявність основоположних елементів конституціоналізму, тобто законодавчого закріплення повноважень правлячого класу, відповідальність в публічному праві Середньовіччя обмежувалось кримінальною. Цьому сприяла рецепція римського права.

Як і в часи Античності, середньовічне право знало поділ злочинів проти приватних осіб і держави. Вони й складали передумову існування публічної відповідальності. Епоха Середньовіччя характеризувалася й суттєвим впливом канонічного права на суспільний і державний лад. У той час існував дуалізм влади – державної та церковної, і, таким чином, вони впливали та обмежували владу одна одної. Як зазначає з цього приводу Ф. Мейтленд, церква в епоху Середньовіччя була державою [85, с.132] і таким чином змушувала правителя карати єретиків.

Враховуючи рівність світського та канонічного права, до публічної відповідальності притягувалися особи не лише за злочини проти держави чи інших осіб, а й проти церкви. Так, С.К. Бостан вказує на те, що така класифікація злочинів характерна для всіх країн середньовічної Європи [79, с.234].

Зокрема у Франції до тяжких злочинів публічного характеру відносили єресь, державну зраду, вбивство тощо. В Англії цього періоду найтяжчі злочини мали назву «тризн» та полягали в неправомірних діях проти монарха чи церкви. У Німеччині злочини прямо класифікувалися на три групи: проти церкви, держави та приватних осіб. Вони складали коло підстав притягнення до публічної відповідальності. Проте, незважаючи на те, що характеристика публічної відповідальності Середньовіччя багато в чому схожа на Античну, вона мала низку своїх особливостей.

Крім вищезгаданого впливу канонічного права на суспільні відносини та зародження елементів конституціоналізму, особливістю середньовічного публічного

права було становлення інституту імунітету. О.В. Малько визначає імунітет як сукупність державних прав і функцій, що надані феодалу в межах своїх володінь [86, с.11]. У свою чергу Е. Аннерс розглядає імунітет як звільнення від королівського суду земель, що належать його васалам з передачею їм відповідних владних повноважень [87, с.236].

Таким чином, роль державних органів, тобто державного примусу могли виконувати особи, які прямого відношення до управління державою не мали і не виступали від її імені, але вчиняли дії з притягнення до юридичної відповідальності осіб, котрі вчинили правопорушення. Звідси слідує, що юридична відповідальність у публічному праві Середньовіччя носила своєрідний характер за рахунок виникнення таких правових явищ як правовий імунітет і канонічне право, хоча багато чого було запозичено з рецепійованого римського права.

Кардинальні зміни державного та суспільного характеру відбулися після буржуазних революцій у Європі та проголошення незалежності США. Цей період характеризується прийняттям конституцій, розвитком правових систем і виникненням галузі конституційного права. Зрозуміло, що наявність конституцій зумовило виокремлення ще одного виду юридичної відповідальності, який спрямований на захист конституції та конституційного ладу органами державної влади – конституційно-правової. Справедливим вважаємо твердження О.В. Скрипнюка та В.Л. Федоренка, які вказують на те, що до кінця XX ст. питання визначення конституційно-правової відповідальності носило виключно постановочний характер, що було зумовлено відсутністю єдиної методологічної та емпіричної бази дослідження цієї проблематики [65, с.57].

Однак, незважаючи на те, що теоретичних досліджень феномену конституційно-правової відповідальності було недостатньо, основні положення та тенденції становлення цього виду відповідальності, як основоположного в публічному праві, можна виявити шляхом дослідження текстів конституційно-правових актів того часу. Вперше на законодавчому рівні визначено принципи, основні засади та підстави притягнення органів державної влади та посадових осіб за правопорушення, направлені проти положень конституційних актів держави.

Так, в Англії, Актом про спадкування престолу 1701 р. було визначено принципи престолонаслідування та визначено верховенство парламенту. Крім цього, цим документом проголошувався інститут контрасигнатури, в результаті якого монарх визнавався безвідповідальною особою. Уряд визнався органом, відповідальним перед парламентом.

Не менш вагома новизна нормативного характеру у сфері конституційно-правової відповідальності з'являється в Конституції США, в якій вводилася система «стримувань і противаг». Згідно її положень конгрес отримував право притягнути до відповідальності президента в порядку імпічменту, а президент у свою чергу залишав за собою право вето на закони, прийняті парламентом.

Значні зміни в державно-правовому житті Франції також знаходять своє відображення в конституційних актах того часу. Так, Декларація прав людини і громадянина 1789 р. надавала можливість королю використовувати право вето на закони, прийняті парламентом, а також проголошувався принцип відповідальності уряду або окремого міністра, а не короля за прийняті ним розпорядження, тобто вводився інститут контрасигнатури. Ще однією характерною рисою конституційної відповідальності в буржуазній Франції початкового періоду її існування була відсутність відповідальності депутата перед виборцями, оскільки Конституція 1791 р. проголошувала депутата представником усієї нації, а не окремої групи виборців, тому відповідальність юридичного характеру він міг нести виключно перед судом у порядку, передбаченому законом.

Таким чином, зміни, що відбулися після буржуазних революцій надали поштовх до обмеження монархічної влади або її повного знищення, проголошення верховенства парламенту як представницького органу державної влади, конституційного закріплення прав і свобод людини та громадянина, обмеження гілок влади шляхом запровадження системи «стримувань і противаг» і законодавчого визначення принципів і підстав притягнення до конституційної відповідальності суб'єктів конституційних правовідносин. Значна кількість таких положень існує в конституціях країн сучасного світу.

Окрім виникнення конституційно-правової відповідальності в цей період,

продовжили свій розвиток й інші види юридичної відповідальності публічно-правового характеру. У зв'язку з надзвичайно напруженою соціальною ситуацією в державах після буржуазних революцій, кримінальне право цієї доби набуло репресивного та карального характеру. Так, до початку XIX ст. у Великобританії, понад 200 злочинів, до числа яких належали злочини й невеликої тяжкості, каралися смертною карою. Інший приклад можна знайти в Декреті «Про ворогів народу», прийнятим у 1794 р. за часів Якобінської диктатури у Франції, що прямо вказує на репресивність кримінального права Франції [88, с.148 – 149].

Лише з середини XIX ст. кримінальне право змінюється в бік пом'якшення покарань правопорушників і набуває рис, притаманних сучасному кримінальному праву. Так, Г.І. Трофанчук визначає такі риси:

– значне обмеження злочинів, за вчинення яких передбачається смертна кара;

– скасування покарань, спрямованих на нанесення тілесних ушкоджень чи таких, що принижують честь особи;

– виникнення інституту пом'якшення покарання до певних категорій правопорушників, зокрема до неповнолітніх;

– виникнення інституту умовного засудження особи;

– передбачення можливості дострокового звільнення засуджених осіб [89, с.253]. Таким чином, пройшовши визначні етапи свого розвитку, кримінальне право як фундаментальна галузь, що визначає юридичну відповідальність публічного характеру, сформувалося у тому вигляді, в якому воно існує й зараз.

Відмінною рисою еволюції кримінальної відповідальності в публічному праві стала зміна мети покарання. Починаючи з часів держав Стародавнього Сходу, де такою метою було нанесення тілесних страждань до мети виправлення та запобігання подальшим злочинам, що притаманне сучасному кримінальному праву.

Подальшого розвитку адміністративна відповідальність набула лише в епоху Нового часу, коли у прогресивних зарубіжних країнах стало активно формуватися адміністративне законодавство та розпочали здійснюватися фундаментальні дослідження у сфері адміністративного права. Крім цього, разом з виникненням конституційного права, заснованого на положеннях конституцій та інших

нормативно-правових актів конституційно-правового характеру, виникає й конституційно-правова відповідальність як інструмент захисту конституції, державного ладу, що надає можливість громадянському суспільству здійснювати контроль над діяльністю держави в особі її органів і посадових осіб.

Отже, юридична відповідальність у публічному праві країн Стародавнього Сходу (Вавилон, Єгипет, Китай, Індія) мала виключно класовий (соціально-диференційований) характер і зводилася переважно до кримінальної відповідальності (в тому числі представників апарату держави), фактично ототожнюючись із причинно-наслідковим зв'язком між вчиненням злочину та покаранням за нього. Еволюція юридичної відповідальності в публічному праві у Стародавньому Римі пов'язана з утвердженням поділу права на публічне і приватне, виокремленням публічного закону і публічного правопорушення, розвитком кримінальної відповідальності та появою основ адміністративної відповідальності.

Подальший поступ юридична відповідальність у публічному праві дістала в період Середньовіччя, який характеризувався рецепцією римського права, суттєвим впливом канонічного та міського права, зародженням конституціоналізму, а також поширенням феодальних імунітетів. У Новий час юридична відповідальність у публічному праві розвивалася під впливом проголошення верховенства представницького органу влади, конституційного закріплення прав і свобод людини та громадянина, обґрунтування системи стримувань і противаг, а також законодавчого закріплення засад конституційної відповідальності. Новітній етап генези юридичної відповідальності в публічному праві відбувається в контексті становлення та поширення ідеї, доктрини і принципу верховенства права

Висновки до розділу 1

На підставі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

1. Проблематика юридичної відповідальності в публічному праві традиційно

перебуває у сфері наукового інтересу представників юридичної науки. Значна увага до сутності юридичної відповідальності в публічному праві пояснюється завданнями з розбудови правової держави, здійснення державних і правових реформ, запровадження партнерських взаємовідносин держави та людини в Україні. Бібліографія досліджень юридичної відповідальності в публічному праві включає джерела, об'єднані в такі групи: за предметною приналежності, в наслідок чого виокремлено праці філософсько-правового, загальнотеоретичного, галузевого, міжгалузевого та прикладного характеру; за критерієм виду джерела – енциклопедичні, наукові та навчальні; за територіальним критерієм – вітчизняні та зарубіжні праці; за кількістю авторів – одноособові та колективні. Відсутність комплексної загальнотеоретичної розробки природи юридичної відповідальності в публічному праві зумовлює понятєво-категоріальну невизначеність у вітчизняній правовій доктрині, а також правореалізаційні та правозастосовні помилки.

2. Методологія дослідження юридичної відповідальності в публічному праві – це концептуальний виклад мети та змісту методологічних підходів і способів пізнання та перетворення дійсності, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про юридичну відповідальність у публічному праві в якості правового явища, юридичного поняття та інституту права. Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус юридичної відповідальності в публічному праві зумовлює необхідності її осмислення в системі координат, що детермінуються різними рівнями методології правознавства, визначальними з яких є: а) сучасні світоглядні й теоретичні засади дослідження; б) принципи наукового пізнання (об'єктивність, науковість, усебічність, історизм, емпіричність); в) методологічні підходи, зокрема інституційний (ключовий для цієї наукової розвідки), антропологічний, феноменологічний, аксіологічний і діяльнісний; г) наукові методи вивчення предмета (індукція, дедукція, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, аналогія, порівняння; діалектичний, метафізичний; історичний, функціональний, системний; конкретно-соціологічний, статистичний, психологічний, формально-юридичний, порівняльно-правовий).

3. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві – це поступальний процес, у результаті якого відбувалася зміна сутності, цілей і функцій юридичної відповідальності в публічному праві, її видова диференціація і розширення нормативної (джерельної) інституціоналізації відповідно до рівня суспільного життя на різних етапах історичного розвитку держави та права. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві має безпосередній зв'язок з основними історичними періодами розвитку держави та права й відображає загальні та специфічні закономірності їх виникнення і функціонування. Юридична відповідальність у публічному праві трансформувалися від міфологічного і божественного її пояснення до наукового обґрунтування й нормативного закріплення. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві України відбувалася в контексті загальносвітового розвитку насамперед кримінальної та адміністративної відповідальності. З одного боку, юридична відповідальність у публічному праві України збагачувалася позитивними напрацюваннями міжнародних і зарубіжних стандартів у сфері її реалізації та функціонування, а з іншого – сприяла формуванню загальнолюдських ідеалів цього правового явища.

РОЗДІЛ 2
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

2.1. Поняття юридичної відповідальності в публічному праві та особливості її правового інституту

Проблематика природи юридичної відповідальності посідає одне з найголовніших місць у вітчизняному праводержавознавстві. Адже саме юридична відповідальність є ключовим механізмом забезпечення основних прав і свобод людини та громадянина. Ґрунтовне опрацювання сутності юридичної відповідальності в публічному праві має вагоме теоретичне і прикладне значення.

Утвердження і розбудова демократичної, соціальної та правової держави зумовлює необхідність осмислення дискусійних питань визначення юридичної відповідальності, її ознак і принципів, оскільки саме вона виступає індикатором рівня правової культури та правосвідомості певного суспільства.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Основного Закону України від 28 червня 1996 р., права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. З огляду на це, держава як політико-територіальна організація влади суспільства передбачає можливість застосування правового примусу, в тому числі щодо вищих органів державної влади, однією з форм якого є юридична відповідальність. Таким чином, усе зазначене вище зумовлює своєчасність пізнання юридичної відповідальності в публічному праві. При цьому доводиться констатувати, що в сучасній правовій доктрині відсутня єдина дефініція поняття юридичної відповідальності. Низка вчених-правознавців визначає її як соціально-юридичний регулятор, інші вважають юридичну відповідальність різновидом правовідносин, що забезпечує права та

законні інтереси уповноважених суб'єктів. Так, на переконання деяких науковців, юридична відповідальність зводиться до реалізації санкції норми права, тобто заходів правового примусу. До прихильників цієї концепції розуміння юридичної відповідальності можна віднести Р.В. Енгабаряна, Ю.К. Краснова, М.І. Матузова, О.Ф. Скакун, Б.Я. Токарєва та ін. На думку Б.Я. Токарєва, юридична відповідальність є державним примусом, заснованим на санкціях норм права і спрямованим проти правопорушника [90, с.186]. У свою чергу Р.В. Енгабарян та Ю.К. Краснов зазначають, що юридична відповідальність – це використання щодо дієздатних осіб, які порушили закон, заходів державного примусу в формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру [91, с.233].

Водночас Л.С. Явіч вважає, що юридична відповідальність є застосуванням санкції порушеної норми права [92, с.136]. Відповідно до позиції М.І. Матузова та О.В. Малька, юридична відповідальність – це один з видів соціальної відповідальності індивіда, ключовою особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за якими стоїть апарат примусу держави [93, с.443].

Привертає увагу позиція О.Ф. Скакун, яка наголошує на тому, що юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зазнання особою втрати благ особистого, організаційного та майнового характеру за вчинене правопорушення [57, с.464].

Інша група авторів, зокрема С.С. Алексєєв, В.К. Бабаєв, Б.Т. Базилєв, С.М. Братусь, О.В. Мелехін, М.Д. Шаргородський та інші, під юридичною відповідальністю розуміють обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки.

Так, С.С. Алексєєв вважає, що при юридичній відповідальності правопорушник зобов'язаний зазнати заходи примусового впливу (санкції) за правопорушення [25, с.371]. М.Д. Шаргородський також розкриває зміст юридичної відповідальності через правовий обов'язок правопорушника зазнати заходів примусу, що полягає в позбавленні особистого чи майнового характеру [94, с.46].

При цьому О.В. Мелехін розуміє юридичну відповідальність як обов'язок правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачені правовими нормами і застосовуються компетентними органами за вчинення ним протиправного

діяння [64, с.407]. Цікавими вважаємо погляди на розуміння юридичної відповідальності третьої групи авторів, до числа яких можна віднести Н.В. Іванчука, Р.Л. Хачатурова та Д.А. Липінського та ін. Науковці цього напряму розглядають цей феномен як вид правовідносин. Зокрема Н.В. Іванчук вказує на те, що відповідальність безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками громадян, з виконанням взаємно прийнятих зобов'язань різними суб'єктами, рівнем розвитку правосвідомості, правової культури громадян у суспільстві, тобто це «певна міра свободи» [95, с.10]. Згідно з міркуваннями Р.Л. Хачатурова та Д.А. Липінського, юридична відповідальність – це суспільні відносини, що відображають взаємозв'язок суб'єктів юридичної відповідальності з правами та обов'язками, передбаченими нормами права [29, с.635]. У свою чергу І.М. Сенякін вважає, що юридична відповідальність є видом правовідносин, суб'єктами якого є держава та правопорушник і виникає з факту правопорушення [96, с.599].

Четверта група вчених, таких як І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, А.С. Піголкін пов'язують юридичну відповідальність з осудом особи, яка вчинила правопорушення. На переконання А.С. Піголкіна, юридична відповідальність – це вид державного примусу, що пов'язаний з державним осудженням винних протиправних діянь, які є небезпечними і шкідливими для держави та з якими ведеться боротьба шляхом застосування примусових заходів [97, с.535]. У свою чергу М.Х. Фарукшін прямо вказує на те, що передумовою настання юридичної відповідальності є суспільний осуд правопорушника [98, с.14].

Заслуговує на увагу позиція Ю.В. Кривицького, який стверджує, що юридична відповідальність – це нормативний, гарантований і забезпечений державним переконанням або примусом юридичний обов'язок щодо дотримання та виконання норм права, реалізований у правомірній поведінці суб'єктів права, що схвалюється або заохочується державою, а у випадку його порушення – обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру [38, с.383 – 384].

Кожна з перерахованих думок дослідників має право на існування, оскільки володіє як сильними, так і слабкими сторонами. На нашу думку, більш вдалим є

розкриття змісту юридичної відповідальності крізь призму правовідносин, що виникають з моменту вчинення правопорушення. Це пов’язано в першу чергу з тим, що всі розуміння юридичної відповідальності в більшій чи меншій мірі зводяться до обов’язку особи – учасника правовідносин нести відповідальність за свої дії.

Відомо, що права та обов’язки особи формують його правовий статус, так само як і створюють один з фундаментальних елементів правовідносин – їхній склад. Тому, враховуючи викладене вище, будь-яка юридична відповідальність володіє всіма елементами правовідносин і може розглядатися в якості виду суспільних відносин правового характеру, врегульованого нормами права, носити регулятивний чи охоронний характер і виражається в дотриманні встановлених нормами права правил поведінки або в реалізації заходів примусу до правопорушника. Водночас характеристика юридичної відповідальності була б не повною без розгляду ознак юридичної відповідальності. У сучасній літературі немає єдиного розуміння та класифікації ознак юридичної відповідальності, оскільки саме вони формують її поняття.

Так, М.С. Малеїн характеризує юридичну відповідальність трьома ознаками: державний примус, засудження правопорушення та його суб’єкта, наявність негативних наслідків для правопорушника [99, с.130].

В юридичній науці існує декілька концепцій визначення ключової (родової) ознаки з окреслених вище. Зокрема О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко відзначають, що юридична відповідальність є одним із примусових засобів, що застосовуються від імені держави. Особливістю відповідальності як примусового засобу впливу є те, що вона застосовується від імені держави, державними органами, має правовий характер, здійснюється у визначених законом формах і на законних підставах [44, с.490]. Дещо іншої точки зору І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин, які наполягають на тому, що основною й найістотнішою ознакою юридичної відповідальності є осуд правопорушника, оскільки юридична відповідальність передбачає застосування до осіб, які вчинили правопорушення, передбачених законом заходів примусу у встановленому для цього процесуальному порядку [100, с.14].

Ще одну концепцію розвиває М.С. Малеїн, вказуючи, що не всякий правовий примус слід визнавати юридичною відповідальністю тому, що юридична відповідальність – не єдиний засіб впливу на правопорушника, так як існують й інші ефективні заходи правового впливу, що мають на меті захист і відновлення суспільних відносин [101, с.46]. Його позицію підтримує К.Г. Волинка, яка зазначає, що юридична відповідальність і державний примус тісно пов'язані між собою, але їх не можна повністю ототожнювати, оскільки юридична відповідальність завжди заснована на примусових санкціях, а державний примус може здійснюватися й поза юридичною відповідальністю [102, с.182].

Заслуговують на увагу з цього приводу міркування А.С. Піголкін, який виокремлює наступні риси юридичної відповідальності, а саме:

1) вона є результатом правопорушення;

2) представляє собою державний примус і акумулює в собі кінцеву оцінку діяльності суб'єкта правопорушення;

3) тягне за собою настання негативних наслідків для суб'єкта правопорушення, передбачених санкцією норми права;

4) втілюється в життя в передбачених чинним законодавством процесуальних формах [97, с.199]. Дещо іншою вбачається позиція М.І. Матузова та О.В. Малька, які акцентують на таких суттєвих ознаках юридичної відповідальності як настання за наявності повного складу правопорушення і покарання його суб'єкта від імені держави, на відміну від моральної відповідальності, що настає в результаті осуду суб'єкта порушення соціальних норм суспільними інституціями [63, с.444].

Суттєво уточнює ознаки юридичної відповідальності К.Г. Волинка, відзначаючи, що юридичній відповідальності притаманний виключно державно-владний характер, оскільки здійснюється уповноваженими державними органами [102, с.184]. Наведений аналіз визначень і ознак є свідченням того, що сучасна юридична наука не дає єдиної дефініції юридичної відповідальності, оскільки вона розглядається не комплексно, всебічно, а виходячи з різних підходів до її розуміння. Однак тенденції правової науки вимагають універсалізації положень і дефініцій державно-правових явищ, зокрема юридичної відповідальності в публічному праві.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що юридична відповідальність є комплексним явищем. Вона є важливим фактором у процесі реалізації прав і свобод суб'єктів правовідносин та здійснення органами держави покладених на них зобов'язань з метою забезпечення законності та правопорядку.

Вважаємо неправильним при характеристиці юридичної відповідальності керуватися виключно розумінням її як ретроспективної, оскільки юридична наука доводить існування не лише негативної (ретроспективної), а й позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, тому для з'ясування питання про існування позитивної (перспективної) відповідальності слід звернутися до поглядів на зазначену проблематику.

На думку Ю.М. Оборотова, позитивна (перспективна) юридична відповідальність визначається як реакція держави та суспільства на суспільно корисне діяння суб'єкта, шляхом застосування до нього заходів правового заохочення [103, с.295]. У свою чергу Б.Т. Базилєв розглядає позитивну юридичну відповідальність як категорію, в межах якої держава від імені суспільства на нормотворчому рівні встановлює певний абстрактний обов'язок для суб'єктів правовідносин виконувати покладені на них зобов'язання [104, с.43], тобто він заперечує існування позитивної відповідальності як окремого виду, зводячи її існування до певного роду правовідносин, з притаманним йому складом: об'єктом, суб'єктами та змістом. Таку позицію підтримує М.М. Марченко, який категорично виключає її існування, вказуючи, що її сутність полягає у виконанні покладених на суб'єкта права обов'язків і непорушені заборон, передбачених нормами права [105, с.631]. Кардинально протилежною й цікавою є позиція А.В. Маркіна, який зазначає, що будь-яка юридична відповідальність до моменту її застосування за вчинення правопорушення за своєю природою є перспективною [106, с.117].

Таким чином, аналіз тверджень із приводу наявності або відсутності позитивної (перспективної) юридичної відповідальності свідчить про те, що ця проблематика є досить актуальною й володіє дуалістичним характером, що зумовлює існування декількох векторів досліджень у її межах. Не можна категорично заперечувати існування позитивної (перспективної) юридичної

відповідальності, але в той же час не можна визначати її як таку, що існує в усіх галузях права. Юридична відповідальність позитивного характеру беззаперечно існує у приватних галузях права, до числа яких належать цивільне, трудове, сімейне тощо. Вагомим аргументом на цю користь є те, що більшість норм приватного права носить диспозитивний характер, що надає можливість суб'єкту обирати варіант поведінки, який у кінцевому результаті призведе до певних благ, у тому числі заохочувального характеру. Як зазначає С.В. Мірошник, заохочення охоплює всі види правових стимулів, тобто в певному конкретному випадку це означає, що суб'єкт права стимулюється до вчинення дій суспільно корисного характеру, що призводить до настання позитивної юридичної відповідальності [107, с.7].

Так, ст. ст. 143 – 146 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. передбачають можливість заохочення працівника за успіхи у роботі, сумлінне виконання своїх трудових обов'язків, трудові заслуги тощо [108]. Відповідно до ч. 3. ст. 14 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. передбачається можливість забезпечення цивільних обов'язків засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором чи актом цивільного законодавства [109]. У ч. 2 ст. 5 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. зазначається, що держава матеріально і морально заохочує і підтримує материнство і батьківство [110].

Таким чином, можна дійти висновку, що існування теоретичної конструкції позитивної (перспективної) відповідальності знаходить своє відображення в законодавстві України, тому вважаємо за доцільне погодитися з її існуванням у приватно-правових відносинах. На відміну від приватних галузей права, питання існування позитивної (перспективної) в публічному праві носить дещо інший характер. Незважаючи на те, що до публічних галузей права юридична наука відносить конституційне, кримінальне, адміністративне тощо, відповідальність, що виникає в межах цих галузей права не завжди носить негативний характер, хоча дискусії з приводу існування позитивної відповідальності тривають й понині.

На захист такого твердження слід визначити поняття та сутність видів публічної відповідальності, звертаючись до провідних учених-теоретиків публічних галузей права. Провідною галуззю публічного права слід вважати конституційне,

оскільки останнє регулює найважливіші суспільні відносини, що виникають у соціальній дійсності. Як стверджує М.В. Савчин, роль конституційного права в системі публічного права зводиться до формування балансу інтересів держави та соціальних груп, при якому відносини між суб'єктами будуються на основі поділу влади та збалансованого правління [111, с.20].

З приводу юридичної відповідальності, що виникає в межах конституційного права, слід зазначити, що існує диференціація поглядів у її розумінні. Варто погодитися з думкою І.М. Мінаєвої, яка вказує на необхідність розмежування понять «конституційна відповідальність» і «конституційно-правова відповідальність» [112, с.38] оскільки конституційна відповідальність є ширшою за змістом. Згідно з міркуваннями В.М. Шаповала, конституційна відповідальність включає в себе всі види юридичної відповідальності, а конституційно-правова є самостійним видом юридичної відповідальності, що виникає внаслідок порушення норм Конституції та інших актів конституційного законодавства [113, с.51].

Таким чином, аналізуючи юридичну відповідальність в конституційному праві слід визначати її як конституційно-правову, а не конституційну, яка, на наше переконання, носить перш за все політичний характер. Варто зазначити, що питання існування позитивної відповідальності в конституційному праві призводить до дуалізму поглядів на цю проблематику. Так, В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко визначають конституційно-правову відповідальність як таку, що проявляється у пріоритетності захисту найважливіших відносин і з приводу настання негативних наслідків порушникам конституційного законодавства [114, с.118].

З такого визначення випливає, що питання негативних наслідків є беззаперечним твердженням існування конституційної відповідальності у виключно негативній (ретроспективній) формі. Такого ж висновку доходить А.А. Кондрашов, який вказує на неможливість існування позитивної конституційно-правової відповідальності, оскільки в її основі лежить державний примус як невід'ємна ознака юридичної відповідальності негативного характеру [115, с.11].

Протилежну точку зору висловлює В.І. Орленко, який визначає в конституційному праві не лише негативну юридичну відповідальність, а й

позитивну, характеризуючи її як почуття відповідальності за свою поведінку, діяльність, почуття обов'язку. При цьому автор зазначає, що перевагу має саме позитивна відповідальність, а негативна носить виключно допоміжний характер щодо позитивної [116, с.11]. Аналогічних висновків доходить і Н.М. Колосова, яка вказує на існування позитивної конституційно-правової відповідальності органів державної влади, оскільки її функціонування безпосередньо пов'язане з належним виконання ними покладених обов'язків [117, с.86].

Таким чином, ми доходимо висновку, що позитивна юридична відповідальність не лише існує, а й виконує провідну роль у конституційному праві, оскільки належне функціонування органів державної влади прямо впливають на правопорядок і рівень законності в державі.

Не менш важливим є визначення позитивної юридичної відповідальності в адміністративному праві. Більшість представників адміністративно-правової науки відносять адміністративну відповідальність виключно до негативної, вказуючи на наявність примусу при її реалізації. Так, В.К. Колпаков визначає адміністративну відповідальність як примусове застосування компетентним органом держави заходів впливу на правопорушника, що здійснюється у відповідності до встановленої законом процедури [118, с.528]. У свою чергу В.В. Зуй під адміністративною відповідальністю розуміє накладення на суб'єктів адміністративного правопорушення стягнень матеріального чи морального характеру [119, с.328].

Менш поширеною є точка зору з приводу існування позитивної (перспективної) адміністративної відповідальності. Серед представників науки адміністративного права слід відзначити С. Пєткова та Н. Армаш, які вказують на існування позитивної (перспективної) адміністративної відповідальності як передумову настання негативної (ретроспективної), що може призвести до негативних наслідків у вигляді покарання за порушення встановлених норм [120, с.133 – 139]. Звідси слідує, що під позитивною адміністративною відповідальністю потрібно розуміти певні вимоги до поведінки суб'єктів, що полягають у виконанні та дотриманні норм права, порушення яких передбачає настання адміністративної відповідальності негативного характеру.

Не менш вагомий внесок у розробку теоретичної моделі юридичної відповідальності внесли фахівці кримінального права. Як і у представників інших публічно-галузевих наук, наукові погляди з приводу визначення та розуміння позитивної відповідальності в кримінальному праві розійшлися.

Прихильники концепції існування кримінальної відповідальності лише у формі негативної категорично заперечують існування позитивної відповідальності, розглядаючи її виключно як наслідок вчинення особою діяння неправомірного характеру. Так, П.С. Матишевський визначає кримінальну відповідальність як обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення нести відповідальність шляхом застосування до неї заходів державного примусу [121, с.86].

Подібну позицію підтримує й А.О. Пінаєв, вказуючи на те, що кримінальну відповідальність слід розглядати як обов'язок особи нести відповідальність перед державою шляхом накладення на неї позбавлень як особистого, так і майнового характеру [122, с.59]. Не менш категоричними є прихильники концепції позитивної кримінальної відповідальності. Зокрема В.В. Похмєлкін характеризує позитивну кримінальну відповідальність як вимогу не вчиняти дії, спрямовані на порушення соціально-корисних явищ, які захищаються кримінальним законом [123, с.38].

Крім того, В.К. Грищук пов'язує позитивну кримінальну відповідальність з правореалізацією, вказуючи, що вона є проявом використання суб'єктом наданого йому права, виконання покладеного на нього обов'язку, а також дотримання норм-заборон, що передбачені кримінальним законодавством [124, с.136].

Існування тенденції до виокремлення позитивної кримінальної відповідальності в науці кримінального права є основою для подальших теоретичних розробок у цій галузі. Таким чином, проаналізувавши підходи теоретиків різних галузей права, можна дійти висновків, що позитивна юридична відповідальність є поведінкою особи правомірного характеру, що відповідає вимогам нормативно-правових актів і вимагає виконання обов'язків, покладених державою на суб'єкта права. Виходячи з цього, можна визначити ознаки позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, які виокремлюють її від негативної (ретроспективної). До таких ознак належать:

– встановлюється державою в нормах-заохоченнях;

– застосовується уповноваженими органами та посадовими особами на підставі норм права;

– є засобом стимулювання необхідної правомірної поведінки та державного переконання;

– надає суб'єкту можливість отримання додаткових соціальних благ матеріального, особистого чи організаційного характеру;

– є формою реалізації санкцій заохочувального характеру;

– реалізовується в чітко визначеній процесуальній формі [125, с.268 – 271].

На відміну від негативної (ретроспективної), реалізація позитивної (перспективної) юридичної відповідальності спрямована на правомірну поведінку особи, формування якої є ціллю негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. Відповідно до нашої позиції, вивчення природи, сутності та специфіки юридичної відповідальності в публічному праві має базуватися на сучасних наукових підходах до розуміння юридичної відповідальності та публічного права, а також враховувати зміст такого поняття як публічно-юридичний обов'язок.

Беручи до уваги наявні у правознавстві концептуальні розбіжності в поглядах різних наукових шкіл стосовно досліджуваної проблеми, слід виходити з такої теоретико-методологічної засади, що юридична відповідальність як будь-який інший вид соціальної відповідальності є єдиною та охоплює добровільну (позитивну, перспективну) і державно-примусову (негативну, ретроспективну) форми реалізації. Останні включають свідому, вольову та юридично значущу поведінку, але різну за своїми властивостями. Оцінку як правомірної, так і протиправної поведінки здійснюють уповноважені суб'єкти. Наслідки цієї поведінки – схвалення і (або) заохочення чи покарання – протилежні, але лише за зовнішніми рисами, оскільки як позитивні, так і негативні вони передбачені нормами права, що встановлюють міру та обсяг юридичної відповідальності.

На підставі проведеного дослідження виокремлено й обґрунтовано такі ознаки юридичної відповідальності в публічному праві:

а) ґрунтується на нормах публічного права (конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, адміністративно-процесуального, кримінально-процесуального тощо), формально визначена, наділена чіткістю, деталізованістю та загальнообов'язковістю;

б) є публічно-юридичним обов'язком, тобто мірою необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він має здійснити в публічних (суспільних і державних) інтересах уповноваженого суб'єкта;

в) гарантується державою, безпосередньо пов'язана з державно-владною діяльністю та державно-правовим волевиявленням;

г) забезпечується державним переконанням чи примусом;

д) реалізується в публічно-правових відносинах;

е) її наслідками є державне схвалення і (або) заохочення чи осуд і покарання.

Таким чином, юридична відповідальність у публічному праві – це нормативний, гарантований і забезпечений державним переконанням або примусом публічно-юридичний обов'язок щодо дотримання та виконання норм публічного права, реалізований у правомірній поведінці суб'єкта права, що схвалюється і (або) заохочується державою, а у випадку його порушення – обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру. З метою уникнення тавтологічності лінгвістичних конструкцій нами пропонується поряд з використанням терміна «юридична відповідальність у публічному праві» оперувати словосполученням «публічно-юридична відповідальність» в якості синонімічного.

Варто зазначити, що поняття юридичної відповідальності не є тотожним поняттю інституту юридичної відповідальності, оскільки сутність цього інституту в публічному праві чітко проявляється при застосуванні в основному ретроспективної юридичної відповідальності. Інститут юридичної відповідальності відрізняється масштабом предмета правового регулювання, оскільки він впорядковує різні сторони вузької групи типових суспільних відносин [126, с.20].

На переконання С.О. Носкова, інститут юридичної відповідальності – це система взаємозалежних, взаємодіючих субінститутів юридичної відповідальності

та їх окремих норм, дотримання яких забезпечує правопорядок, а їхнє застосування при здійсненні правопорушення відтворює його, карає правопорушника й попереджає вчинення нових правопорушень [127, с.10].

У свою чергу Б.Т. Базилєв вказує на те, що інститут юридичної відповідальності – це загальний, комплексний за своїм змістом (складається з норм різних галузей), своєрідний за структурою (включає в себе інститути і галузь у цілому), охоронний за призначенням, функціональний інститут права, що регулює деліктні відносини методом покарання правопорушників [104, с.47].

Майже тотожною є позиція І.Н. Юсупова, яка вказує на те, що інститут юридичної відповідальності – це загальний, комплексний за своїм змістом, своєрідний за структурою, охоронний за призначенням, функціональний інститут матеріального права, що регулює деліктні суспільні відносини методом покарання правопорушників [128, с.79].

Так, на думку С.Л. Кондратьєвої, інститут юридичної відповідальності відноситься до групи функціональних, таких, що обслуговують різні галузі права і здійснює наскрізну регламентацію найважливіших і найістотніших положень, пов’язаних із залученням правопорушників до юридичної відповідальності [129, с.18]. Водночас О.О. Ткаченко ще ширше розглядає предмет інституту юридичної відповідальності, вказуючи, що предметом регулювання інституту юридичної відповідальності є відносини, які закріплюються і розвиваються державою, а також відносини, що виникають із правопорушень. Тобто включення до предмета регулювання інституту юридичної відповідальності відносин, що не пов’язані з юридичним фактом правопорушення, зумовлено широким розумінням юридичної відповідальності [130, с.21]. Таким чином, держава своєю примусовою силою забезпечує охорону і безумовну реалізацію правових норм. Для цього в нормативно-правових актах встановлюються норми, які передбачають притягнення до юридичної відповідальності осіб, поведінка яких не відповідає обов’язковим правилам. Юридична відповідальність настає в результаті порушення правових норм і виявляється у формі застосування до правопорушника примусових заходів.

Як слушно зазначає, Б.Т. Базилєв, норми різних видів відповідальності формують його субінститути [104, с.45]. Згідно з позицією О.А. Керімової, під субінститутами слід розуміти сукупність норм окремої галузі права, реалізація яких спрямована на регулювання різних видів суспільних відносин [131, с.40].

Ми цілком погоджуємося з позицією С.О. Носкова, який відзначає той факт, що функціональні зв'язки інститутів юридичної відповідальності допомагають відобразити взаємозалежність не лише окремих субінститутів юридичної відповідальності, а й інших суміжних правових інститутів [132, с.51 – 52].

Існує декілька підходів до класифікації функціональних зв'язків субінститутів юридичної відповідальності. Так, О.Р. Лаврентьєв до видів таких зв'язків відносить генетичні, субординаційні та координаційні [133, с.23]. Окрім того, в межах генетичних зв'язків автор виділяє внутрішні, які відображають відносні суспільні відносини, та зовнішні, що дозволять близькість теоретичних конструкцій різних видів юридичної відповідальності [133, с.25].

Таку класифікацію підтримує А.П. Чірков. Вчений підкреслює, що інститут юридичної відповідальності має як внутрішні, так і зовнішні функціональні зв'язки [134, с.56]. Ми вважаємо, що така класифікація є правильною, оскільки відображає взаємодію інституту юридичної відповідальності з іншими правовими інститутами в цілому, так само як і відображає аналогічний взаємозв'язок субінститутів інституту юридичної відповідальності в межах окремих галузей права.

Таку позицію можна аргументувати думкою А.П. Чіркова, який вказує та те, що генетичні зв'язки (внутрішні та зовнішні) відіграють важливу роль у цьому інституті, оскільки проявляють себе при аналізі інститутів юридичної відповідальності споріднених галузей права [134, с.57]. Так, зокрема, юридична відповідальність за хуліганські дії передбачена як кримінальним, так і законодавством про адміністративні правопорушення. У такому випадку генетичний зв'язок буде виражатися в ступені вини особи правопорушника. Не менш важливим вважається взаємодія інституту юридичної відповідальності з інститутом глави держави, інститутом парламентаризму тощо. Притягнення глави держави чи

депутата парламенту до кримінальної відповідальності знаходиться в генетичному зв’язку з політичною та конституційно-правовою відповідальністю.

Слід зазначити, що зв’язки інституту позитивної юридичної відповідальності з іншими правовими інститутами виявити складніше, ніж негативної, але їх можна визначити. Так, можна прослідкувати генетичний зв’язок між інститутом позитивної юридичної відповідальності з інститутом виборів. Належне виконання обов’язків главою держави чи окремими депутатами парламенту тягне за собою його можливість переобрання на наступний строк.

Як правове явище юридична відповідальність у публічному праві знаходить нормативне закріплення в якості міжгалузевого інституту публічного права. Під інститутом публічно-юридичної відповідальності слід розуміти сукупність відносно самостійних регулятивних та охоронних, матеріальних і процесуальних норм публічного права, що впорядковують окрему якісно однорідну групу (вид) взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час функціонування та реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

При цьому галузеві інститути юридичної відповідальності в силу наявності загальних ознак та якостей з іншими подібними галузевими інститутами дають змогу зробити висновок, що інститут юридичної відповідальності носить міжгалузевий характер, оскільки існують внутрішні генетичні зв’язки, які надають змогу сформувати найбільш повне уявлення про сутнісні ознаки зазначеного інституту:

1) ґрунтується на винуватості правопорушника;

2) основним змістом його є примусове покладення на особу обов’язку перетерпіти державний осуд вчиненого ним правопорушення;

3) публічне засудження особи, яка вчинила правопорушення;

4) обов’язок понести в разі призначення передбаченого законом покарання несприятливі наслідки, які полягають у позбавленнях особистого чи майнового характеру.

Первинним елементом у такій підсистемі є конкретна правова норма, яка передбачає відповідальність за дотримання і порушення правил, які в ній викладені.

Юридична норма є загальним компонентом усієї системи, яка виступає в якості своєрідного зв'язку елементів у рамках системи іншого рівня. Систему юридичної відповідальності можна умовно відобразити за такою схемою: юридична відповідальність у цілому (як система) – види юридичної відповідальності (як підсистема) – підвиди юридичної відповідальності (як елементи системи) – норма, яка передбачає юридичну відповідальність (як первинний елемент).

Таким чином, у системі (структурі) варто розрізняти чотири рівні відповідальності: 1) юридична відповідальність у цілому як складна сукупність усіх видів відповідальності; 2) відповідальність на рівні галузі права; 3) відповідальність на рівні інституту права; 4) відповідальність на рівні норми права [135, с.53].

В юридичній літературі міжгалузевий інститут юридичної відповідальності розглядається через галузеві інститути юридичної відповідальності, які мають спільні ознаки та якості. Саме норми матеріального права зазначених інститутів визначають діяння, які визнаються правопорушеннями та містять санкції, на підставі яких передбачається можлива міра відповідальності за їх вчинення. Це вирізняє норми цього міжгалузевого інституту, а також норми галузевих інститутів юридичної відповідальності з-поміж інших норм публічного права. Предметом регулювання цього міжгалузевого інституту права є конфліктні, негативні, деліктні відносини, що відрізняються за видами залежно від ступеня суспільної небезпеки чи шкоди, але подібні за типовими властивостями. Спільним для даного міжгалузевого інституту є імперативний метод регулювання суспільних відносин і способи регулювання: заборона та зобов'язання [1, с.10].

Використовуючи системний метод, можна стверджувати, що юридична відповідальність – це складний, системний, багатофункціональний інститут права, який є частиною системи права. Система юридичної відповідальності складається із підсистем, якими виступають окремі види юридичної відповідальності. Кількість підсистем у системі юридичної відповідальності дорівнює кількості її видів. У свою чергу кожен вид юридичної відповідальності характеризується своїми підвидами (підсистемами), а підвиди юридичної відповідальності складаються з сукупності правових норм, які передбачають юридичну відповідальність [135, с.54].

Первинним елементом у такій підсистемі є конкретна правова норма, яка передбачає відповідальність за дотримання і порушення правил, які в ній викладені. Юридична норма є загальним компонентом усієї системи, яка виступає в якості своєрідного зв'язку елементів у межах системи іншого рівня.

Таким чином, систему юридичної відповідальності можна умовно виразити за наступною схемою: юридична відповідальність у цілому (як система) – види юридичної відповідальності (як підсистема) – підвиди юридичної відповідальності як елементи системи – норма, яка передбачає юридичну відповідальність (як первинний елемент). Система юридичної відповідальності – це сукупність і взаємодія норм та інститутів права дотримання яких забезпечує правопорядок, а застосування їх при скоєнні правопорушення поновлює правопорядок. Звідси слідує, що забезпечення правопорядку є одним із завдань інституту юридичної відповідальності [135, с.55].

Отже, на основі осмислення плюралізму інтерпретацій природи юридичної відповідальності в різних соціально-гуманітарних і галузевих юридичних науках нами запропоновано теоретико-правову конструкцію юридичної відповідальності в публічному праві, що ґрунтується на дуалістичній концепції юридичної відповідальності та вченні про публічно-приватну дихотомію об'єктивного права. Під юридичною відповідальністю в публічному праві варто розуміти нормативний, гарантований і забезпечений державним переконанням або примусом публічно-юридичний обов'язок щодо дотримання та виконання норм публічного права, реалізований у правомірній поведінці суб'єкта права, що схвалюється і (або) заохочується державою, а у випадку його порушення – обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру. У свою чергу інститут публічно-юридичної відповідальності – це сукупність відносно самостійних регулятивних та охоронних, матеріальних і процесуальних норм публічного права, що впорядковують окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час функціонування та реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

2.2. Принципи юридичної відповідальності в публічному праві

Сутність і зміст юридичної відповідальності в публічному праві концентровано виражається в її принципах – основоположних засадах, які закріплені в нормах публічного права, встановлюють відповідальність осіб і виражають зміст цього правового явища. Вони найбільш яскраво та рельєфно відображають характер юридичної відповідальності в публічному праві.

В юридичній літературі підкреслюється, що ефективна діяльність державних інституцій, застосування правових приписів, зрештою, забезпечення прав людини тісно пов'язані з такою філософсько-правовою категорією як «принцип» [136, с.128]. У теорії держави та права традиційно використовується етимологічне значення слова «принцип» (від лат. principium – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) – засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо). Уже за часів античності зверталась увага на те, що принцип є найважливішою частиною всього (principium est potissima pars cuiuquc rei) [68, с.120]. Поза всяким сумнівом, це твердження є істинним стосовно юридичної відповідальності в публічному праві.

На нашу думку, принципи юридичної відповідальності в публічному праві повинні відображати не лише характеристики чинного законодавства, але і визначати, показувати тенденції його розвитку. Вбачається, що принципи юридичної відповідальності є категорією об'єктивно-суб'єктивною, яка залежить не тільки від змісту чинного публічного законодавства, але від відповідних правових ідей, які в тій чи іншій мірі можуть бути відображені в публічному праві. Саме таке розуміння принципів юридичної відповідальності орієнтує законодавця та суб'єкта правозастосування на відповідність їх діяльності принципам юридичної відповідальності, а також показує тенденції розвитку правозастосовної та законодавчої діяльності, оскільки в них, як і будь-якому правовому явищі повинен відображуватись зв'язок науки і права.

Варто підкреслити, що принципи юридичної відповідальності в публічному

праві за своєю природою є явищем комплексним, що виражено в їх ієрархічній єдності, цілісності, внутрішній узгодженості та є різновидом міжгалузевих принципів права, які відображають його глибинні стійкі закономірні зв'язки. Усі принципи юридичної відповідальності здійснюють вплив на функціонування відповідальності не кожен окремо, а у своїй сукупності, в системі, а тому порушення навіть одного із принципів юридичної відповідальності призводить до прояву її дисфункцій, які зумовлюють не досягнення суспільно корисних цілей, а навпаки – негативні наслідки. Принципи юридичної відповідальності мають, як мінімум, трьох адресатів: законодавця, суб'єкта правозастосування, а також суб'єктів публічно-правової відповідальності. Діяльність цих адресатів ґрунтується у відповідності з принципами юридичної відповідальності, які впорядковують її функції.

На відміну від різноманітних підходів щодо визначення поняття юридичної відповідальності, в загальній теорії держави та права її принципи визначаються достатньо однаково. Так, А.М. Колодій переконаний, що принципи є відправними ідеями буття, що відображають найважливіші основи і відрізняються універсальністю, вищою імперативністю та загальною значимістю [137, с.3].

У свою чергу Р.В. Енгібарян та Ю.К. Краснов розуміють поняття та сутність принципів як сукупність загальних ідей, які визначають сутність того або іншого явища та його призначення в суспільстві й являють собою найбільш загальні норми, що поширюються на всіх суб'єктів правовідносин [138, с.173].

Розглядаючи принципи юридичної відповідальності, слід погодитись з Н.В. Вантєєвою, яка зазначає, що вони повинні досліджуватись не як проста сукупність, а як система [139, с.7].

Відповідно до позиції О.М. Болсунової, принципи юридичної відповідальності представляють собою систему ідей, положень та основних засад функціонування юридичної відповідальності, що відображають рівень розвитку наукового та світоглядного розуміння природи та характеру юридичної відповідальності, характеризують порядок та умови реалізації юридичної відповідальності, забезпечують розвиток юридичної відповідальності як засобу державно-владного, примусового впливу на життєдіяльність суспільства та окремих суб'єктів [140, с.51].

Таким чином, важливою складовою природи юридичної відповідальності в публічному праві є її принципи. Останні виражають сутність і призначення юридичної відповідальності в публічному праві. Вони наділені підвищеним ступенем загальності та в концентрованому, акумулятивному вигляді характеризують юридичну відповідальність у публічному праві в цілому. У них відображаються першооснова юридичної відповідальності в публічному праві та еталони для правотворчості та правозастосовної практики. Беручи до уваги зазначене вище, а також напрацювання юридичної науки з приводу принципів права, є всі підстави стверджувати, що принципи юридичної відповідальності в публічному праві – це найбільш загальні та стабільні засади, що виражають сутність і призначення публічно-юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку реалізації.

В юридичній літературі більшість дослідників виділяють декілька принципів юридичної відповідальності [38, с.384 – 386]. На нашу думку, до принципів юридичної відповідальності в публічному праві належать такі: 1) принцип справедливості; 2) принцип гуманізму; 3) принцип законності; 4) принцип індивідуалізації; 5) принцип невідворотності; 6) принцип винуватості; 7) принцип пріоритету (примату) публічних інтересів над приватними; 8) принцип превалювання імперативного (субординаційного) методу правового регулювання.

У зв’язку з тим, що справедливість є невід’ємним принципом юридичної відповідальності, людина й держава повинні мати рівні права і нести рівну відповідальність один перед одним, оскільки невідповідність принципу справедливості юридичної відповідальності в публічному праві може стати основою виникнення в суспільстві соціальної нерівності та несправедливості.

Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Слушною є точка зору О.Е. Лейста, який розглядає справедливість як основну і загальну категорією для моралі та права [141, с.169]. Справедливість – одна з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських

вимірів права. Плідною в цьому ж ракурсі є думка Ю.В. Кривицького про те, що принцип справедливості передбачає загальнолюдський вимір права як регулятора суспільних відносин, тобто спрямованість на іншу особу, сувору обов'язковість і точну рівновагу між тим, що має належати, і тим, що надається. Принцип справедливості варто розглядати у трьох аспектах: формальному, змістовому та процедурному [68, с.123]. Ми вважаємо, що це один з найважливіших і в же час найбільш складних і неоднозначних принципів юридичної відповідальності в публічному праві. Цей принцип виражається в наступному:

– за протиправне діяння відповідає особа, яка його вчинила;

– за діяння, які не є суспільно-небезпечними, не можна встановлювати кримінальні покарання;

– закон, що встановлює відповідальність або посилює її, зворотної сили не має;

– закон, що пом'якшує або звільняє від відповідальності за певні діяння, повинен мати зворотну силу;

– покарання, які принижують гідність особи є недопустимими;

– вид і міра юридичної відповідальності (покарання) повинні відповідати тяжкості (соціальній шкідливості) скоєного правопорушення.

Принцип справедливості полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності юридичної відповідальності в публічному праві моральним нормам і цінностям, категоріям розумності та добропорядності, врахуванні ієрархії публічних і приватних інтересів. Принцип справедливості юридичної відповідальності є системоутворюючим принципом. Відповідно до ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення» [38, с.385].

Не менш важливим принципом юридичної відповідальності в публічному праві є принцип законності. Як зазначає О.А. Кучинська, в умовах функціонування правової держави принцип справедливості забезпечує принцип законності, який полягає в тому, що позитивний закон лише тоді є законом у справжньому його розумінні, коли відповідає духу права, його суті [142, с.9].

У свою чергу О.Ф. Скакун визначає законність як комплексне (принцип, метод і режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах [143, с.489].

У розумінні П.М. Рабіновича законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється внаслідок їх неухильного здійснення всіма суб'єктами права [144, с.139]. Звідси слідує, що законність – це такий режим державного і суспільного життя, за допомогою якого здійснюється реалізація норм права у вигляді їх дотримання та виконання усіма суб'єктами правовідносин, і забезпечується виконання принципу справедливості, що унеможливлює застосування державного примусу в незаконних цілях. Варто погодитись з точкою зору І.О. Кузьміна, який відзначає, що факт покладання юридичної відповідальності може вважатися законним, якщо враховані матеріальний і процесуальний критерії [145, с.97].

Матеріальний критерій охоплює призначення покарання в межах санкції, порушеної норми за фактично досконале протиправне діяння. Процесуальний критерій виражається в чіткій і відлагодженій дії механізму покладання юридичної відповідальності, починаючи з порушення і підготовки справи до розгляду і закінчуючи виконанням обов'язку правопорушника відбути призначене покарання або відчути на собі несприятливі його наслідки.

На нашу думку, принцип законності юридичної відповідальності в публічному праві проявляється в такому:

– у законності встановлення заходів юридичної відповідальності в публічному праві (належними суб'єктами, з дотриманням правотворчої процедури у визначеній законом формі);

– у законності реалізації юридичної відповідальності в публічному праві (компетентними суб'єктами, з дотриманням процесуальних правив, у межах своїх повноважень і за наявності підстав).

Слушною є думка Б.Т. Базилєва, який відмічає, що до системи основних принципів юридичної відповідальності можна віднести не лише справедливість і законність, а й обґрунтованість і гуманізм [104, с.69].

Принцип обґрунтованості юридичної відповідальності розуміється як система всебічних і мотивованих висновків про вчинене суб'єктом правопорушення. Так, ст. 62 Конституції України чітко вказує, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [146].

Принцип обґрунтованості пропонує законодавцеві та правозастосовним органам встановлювати, покладати адекватні й соціально виправдані заходи юридичної відповідальності на правопорушників лише за наявності підстав, що свідчать про акт протиправної поведінки. При настанні юридичної відповідальності обґрунтованість призначення покарання має визначатися наявністю необхідних, достовірних і достатніх доказів, які із значною мірою вірогідності вказують на наявність факту протиправного діяння та мотивують прийняте рішення у справі.

Одним із принципів, що знайшов своє закріплення у ст. 3 Конституції України, є принцип гуманізму [146]. Гуманізм – це першочерговий моральний принцип, що виражається у визнанні людини як особистості, поваги до її честі, гідності, основних прав, свобод і законних інтересів. На думку В.В. Мальцева, гуманізм пов'язаний із забезпеченням гуманістичних засад суспільства та держави, в тому числі із захистом прав і свобод людини та громадянина [147, с.122]. Згідно з міркуваннями Ю.В. Кривицького, в сучасній юридичній доктрині гуманізм інтерпретується в якості людиносутнісного світогляду та принципу права (загальносоціального або основоположного), відображаючи ставлення до людини як найвищої соціальної цінності, повагу до гідності кожної особи, її права на життя, вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей і намагання досягти щастя [148, с.8].

Це означає, що гуманізм є одним з найсуттєвіших принципів, що пов'язаний з духовною, моральною стороною суспільного життя, сутністю якого є притягнення до юридичної відповідальності за вчинення правопорушення суб'єкта, враховуючи його людську природу. Відповідно до нашої позиції, принцип гуманізму юридичної відповідальності в публічному праві реалізується передусім шляхом захисту людини, її прав і законних інтересів. Система норм публічного права, що передбачають юридичну відповідальність, є юридичною базою для складної та відповідальної роботи суду, прокуратури, поліції та інших правоохоронних органів з

виконання цього завдання. Гуманістична мета юридичної відповідальності в публічному праві та її спрямованість на захист потерпілого знаходять своє відображення у складах правопорушень, передбачених в різних нормативно-правових актах. Юридична відповідальність у публічному праві має справу не лише з потерпілим від правопорушення, але і з правопорушником, який також має права та обов'язки, є людською особистістю і захищається законом. У такому контексті до нього необхідно проявляти людське, гуманне ставлення. Таким чином, саме гуманне ставлення до особи, яка вчинила правопорушення, є загальновизнаним у світовій практиці показником реалізації гуманістичних начал юридичної відповідальності. Гуманізм поширюється не лише на державно-примусову форму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві, але й на всю юридичну відповідальність у цілому. Саме встановлення юридичної відповідальності в публічному праві, її функції та цілі повинні відображати ідеали людинолюбства, поваги прав людини, відношення до людини як до вищої цінності.

Як зазначає С.М. Кожевніков, принцип невідворотності ґрунтується на тому, що кожне правопорушення обов'язково повинно призводити до притягнення правопорушника до юридичної відповідальності, так само як і жодна невинна особа не повинна бути притягнута до юридичної відповідальності [149, с.36]. Подібну позицію підтримують І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин, які вказують, що невідворотністю юридичної відповідальності є те, що за кожне правопорушення слід застосовувати юридичні санкції та жодне правопорушення не повинно залишатися непоміченим і нерозкритим, так як кожне порушення має підлягати публічному розголосу, потрапити в поле зору держави та суспільства, отримати осуд з їх боку [100, с.174]. Варто погодитись з Ю.О. Ступницькою, яка вбачає в невідворотності юридичної відповідальності встановлення у процесі свідомої цілеспрямованої діяльності державного органу не лише самого факту правопорушення та особи, яка його вчинила, але й обставин, що супроводжують протиправне діяння і впливають на зміст і обсяг прав і відповідальність правопорушника, невідворотність виконання міри відповідальності. З іншого боку, невідворотність юридичної відповідальності пов'язана із забезпеченням державою прав і законних інтересів осіб, залучених у

правовідносини відповідальності [150, с.80].

Таким чином, вступаючи в дію в момент здійснення правопорушення, принцип невідворотності юридичної відповідальності реалізується у процесі її здійснення, будучи, як і принципи законності й індивідуалізації, невід'ємна властивість юридичної відповідальності в публічному праві. Принцип невідворотності юридичної відповідальності передбачає обов'язкове застосування до правопорушника санкцій саме юридичного характеру, оскільки моральний вплив не завжди є дієвим. Він спрямований на ефективне застосування юридичної відповідальності та носить системний характер, оскільки перебуває у стійкому взаємозв'язку з іншими принципами. На нашу думку, принцип невідворотності юридичної відповідальності в публічному праві означає, що кожен факт протиправного діяння, за вчинення якого законом передбачена юридична відповідальність, повинен отримати засудження з боку держави в особі компетентних суб'єктів і спричиняти за собою призначення правопорушникові покарання (санкції). Навіть, якщо особа буде звільнена від юридичної відповідальності, реакція держави на протиправне діяння повинна мати місце в будь-якому випадку. Невідворотність юридичної відповідальності означає неминучість, необхідність настання відповідальності, реальність її дії, здійснення.

Ще одним принципом юридичної відповідальності в публічному праві, який виокремлюють більшість дослідників, є доцільність. Так, О.Ф. Черданцев вказує, що відповідальність повинна відповідати цілям, заради яких вона встановлюється [151, с.319]. Майже аналогічне трактування цього принципу здійснює Р.А. Ромашов, який підкреслює, що доцільність передбачає відповідність заходу впливу щодо правопорушника цілям юридичної відповідальності [9, с.211].

Дещо по іншому розглядає доцільність Л.О. Морозова. На її думку, принцип доцільності передбачає індивідуалізацію заходів покарання або стягнення з урахуванням тяжкості правопорушення, особи правопорушника та обставин здійснення діяння [152, с.253]. Принцип доцільності припускає встановлення заходів юридичної відповідальності відповідно до закону та їх застосування лише за умови обліку цільової спрямованості відповідальності. У випадку, якщо цілі

відповідальності можуть бути досягнуті без застосування покарання, принцип доцільності пропонує звільнити порушника від юридичної відповідальності. Цей принцип забезпечує досягнення цілей (завдань) юридичної відповідальності в публічному праві при дотриманні адекватної відповідності міри відповідальності скоєному соціально шкідливому протиправному діянню.

Принцип доцільності тісно пов'язаний з охарактеризованим вище принципом справедливості. Вбачається, що принцип справедливості опосередкує досягнення принципу доцільності юридичної відповідальності, оскільки лише при справедливості можна вести мову про те, що мета тієї або іншої функції юридичної відповідальності досягнута. Таку тезу підтримують Н.В. Євдєєва та О.Є. Горін, які відзначають, що відмінність між вказаними принципами полягає в тому, що принцип справедливості відбиває еквівалентність виду і міри відповідальності за конкретне правопорушення, а принцип доцільності – відповідність виду і міри відповідальності функції відповідальності при її застосуванні відносно конкретного правопорушника, а також відповідність і можливість досягнення цілей самої відповідальності при встановленні нового виду та міри відповідальності [153, с.280].

Принцип доцільності юридичної відповідальності в публічному праві носить двоаспектний характер. З одного боку, юридична відповідальність полягає в тому, що при її застосуванні враховується можливість досягнення цілей юридичної відповідальності за допомогою відповідних видів і заходів відповідальності, а з іншого – індивідуалізація покарання особи правопорушника.

Принципи юридичної відповідальності в публічному праві визначають особливості її застосування і носять системний характер, доповнюючи один одного, а порушення одного з них тягне за собою порушення й інших.

Таким чином, поняття принципів юридичної відповідальності в публічному праві є дискусійним у спеціальній літературі й інтерпретується по-різному. Пояснюється це, передусім тим, що будь-яке явище може отримувати різну характеристику залежно від того, в якому відношенні воно розглядається. Не є виключенням і юридична відповідальність у публічному праві, яка проявляє свої різні властивості, якщо розглядати її з різних сторін.

Не менш важливим для розуміння перспективної юридичної відповідальності в публічному праві є окреслення її принципів, які за своєю сутністю та змістом є близькими до принципів ретроспективної юридичної відповідальності, але мають певну специфіку. Так, С.С. Алексєєв до принципів позитивної юридичної відповідальності відносить законність, рівність, справедливість, відповідальність за свої дії, громадянський обов'язок та об'єктивність [25, с.108 – 109].

У свою чергу М.Й. Байтін принципи позитивної юридичної відповідальності згрупував у дві групи: морально-етичні й організаційні. До першої групи він відносить справедливість і рівність, а до другої – законність, стимулювання, примус та обмеження у правах [96, с.152 – 153]. На нашу думку, такий принцип як примус не характеризує позитивну (перспективну) юридичну відповідальність, оскільки примушування, а не переконання особи до правомірної поведінки є характерним для негативної юридичної відповідальності. Крім того, вважаємо хибною точку зору, згідно якої до принципів позитивної юридичної відповідальності можна відносити обмеження у правах, відповідальність за свої дії та громадянський обов'язок, оскільки вони є складовими більш ширших категорій, таких як рівність і справедливість. Тому вважаємо доречним виокремити такі принципи позитивної (перспективної) юридичної відповідальності в публічному праві як законність, справедливість, рівність, переконання, невідворотність та індивідуалізація.

Принцип законності полягає в тому, що юридична відповідальність, незважаючи на те, чи є вона негативною або позитивною, базується на нормах закону. Лише за умови режиму законності позитивна (перспективна) юридична відповідальність досягає своєї мети – стимулювання правомірної поведінки суб'єктів права та виконання обов'язків, передбачених нормами публічного права.

Принцип рівності, що є характерним для позитивної (перспективної) юридичної відповідальності в публічному праві демонструє можливість суб'єкта права ухилення від небажаної для держави і суспільства поведінки та стимулює його до усвідомлення негативних наслідків у випадку невиконання ним норм публічного права.

Позитивна (перспективна) юридична відповідальність у публічному праві

невід'ємно пов'язана з таким явищем як праворозуміння і призводить до того, що особа, виконуючи вимоги закону обмежує власні інтереси та формує в собі відповідальне ставлення до власних дій.

Принцип справедливості тісно пов'язаний з принципом рівності та полягає у стимулюванні суб'єкта до дій, що не виходять за межі позитивної (перспективної) юридичної відповідальності в публічному праві. Справедливість є категорією, що забезпечує виважене ставлення суб'єкта до норм чинного законодавства та бажання їх виконувати, тому значення принципу справедливості для позитивної (перспективної) юридичної відповідальності в публічному праві полягає в тому, що за його допомогою обґрунтовується призначення права в цілому.

Принцип переконання є невід'ємним для позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, оскільки саме за допомогою переконання можна забезпечити суспільно корисну поведінку суб'єкта, яка передбачена нормами права.

Невідворотність як принцип позитивної (перспективної) юридичної відповідальності в публічному праві характерний не лише для негативної, що передбачає покарання за вчинення правопорушення, а й для позитивної, оскільки будь-яка правова поведінка суб'єкта тягне за собою реакцію держави, в тому числі й позитивного характеру, зокрема у вигляді заохочень чи невтручання держави в життя суб'єкта за умови виконання ним норм публічного права.

Юридична відповідальність у публічному праві спрямована на відновлення гармонії суспільних відносин і соціальної справедливості. Варто погодитись із М.С. Малеїним, який відмічає роль загальнопревентивного значення принципів невідворотності та індивідуалізації юридичної відповідальності, оскільки навіть найсуворіша кара не в змозі так утримати від здійснення правопорушення, як усвідомлення того, що можна негайно піддатися громадському осуду [154, с.51].

Індивідуалізація юридичної відповідальності – це необхідна вимога визначення характеру та міри суспільної небезпеки правопорушення, особливостей винної особи і обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. Зокрема Н.В. Євдєєва та О.Є. Горін розглядають вказаний принцип в якості базового та, досліджуючи роль індивідуалізації в системі принципів юридичної відповідальності,

підкреслюють безумовну важливість його дотримання [153, с.281].

Принцип індивідуалізації юридичної відповідальності виражається в диференціації правопорушень і санкцій залежно від суспільної небезпеки правопорушення та особистості правопорушника, встановлення міри й обсягу відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки конкретного правопорушення [68, с.248]. Індивідуалізація юридичної відповідальності в публічному праві є своєрідним стержнем, що забезпечує ухвалення справедливого рішення відносно винного. Як зазначає М.С. Малєїн, якщо відповідальність індивідуалізована, то тим самим вона і персоніфікована, і гуманна, і справедлива [154, с.52].

Взаємозв'язок і взаємообумовленість принципів законності, невідворотності та індивідуалізації юридичної відповідальності в публічному праві проявляються багатоманітно: від виникнення до фактичної реалізації міри державного осуду, визначеної компетентним органом. Принцип індивідуалізації притаманний юридичній відповідальності як ретроспективного, так і перспективного характерів. Так, індивідуалізація позитивної (перспективної) юридичної відповідальності в публічному праві передбачає настання певних позитивних наслідків конкретній особі за конкретну правомірну поведінку. У принципах як ретроспективної, так і перспективної юридичної відповідальності знаходять своє відображення загальноправові принципи, що забезпечуються й охороняються державою від порушень і зловживань, забезпечують основу для підвищення рівня правової культури суспільства в цілому та поваги до закону з боку суб'єктів права зокрема.

Отже, принципи юридичної відповідальності в публічному праві відображають стійкі закономірності публічно-юридичної відповідальності та практики її реалізації, вони зумовлені рівнем правової культури і розвитку суспільства. При цьому принципи справедливості та гуманізму – це загальносоціальні засади юридичної відповідальності в публічному праві, а принципи законності, індивідуалізації, невідворотності, винуватості, пріоритету публічного інтересу та превалювання імперативного методу правового регулювання – спеціально-юридичні. Водночас принципи справедливості та гуманізму – це основоположні засади юридичної відповідальності в публічному праві; принципи

законності, індивідуалізації та невідворотності – загальні її засади; принципи винуватості, пріоритету публічного інтересу та превалювання імперативного методу правового регулювання – міжгалузеві (власні) засади юридичної відповідальності в публічному праві.

2.3. Механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві

Механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві представляє собою систему, стійкий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів, котрі характеризуються такими системними властивостями як інтегративність, стабільність, відкритість, гетерогенність (неоднорідність), штучність, релятивність (відносність) та органічність (здатність до розвитку).

При розгляді механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві варто наголосити на тому, що кожний механізм це високоорганізована система, а будь-яка система має свою структуру та характеризується єдністю елементів, що знаходяться в певних зв'язках і відносинах між собою, характеризують сутність об'єкта як ціле і відносно незалежне зовні явище.

В юридичній науці термін «механізм» розуміється як система засобів впливу на явища правового характеру. Так, В.Ф. Мартинов під механізмом розуміє систему взаємодіючих між собою засобів, які спрямовані на вирішення комплексу завдань [155, с.57 – 58]. Водночас, на думку окремих дослідників (Л.О. Корчевна, Р.О. Гаврилюк та інші), категорія механізм правового регулювання, як і інші юридичні поняття, які містять у своєму складі слово «механізм», є природним наслідком причинно-механістичної картини світу. Звідси робиться висновок, що онтологічна революція в науці й пов'язана з нею гуманітаризація теоретичних знань, включаючи й знання про державу та право, спростовують механістичний підхід у правопізнанні як спрощений, а отже, й недостатній. Згідно з позицією Ю.В. Кривицького, категорія механізм правового регулювання не може

розглядатися як методологічно визначена і пов’язана лише з механістичним підходом. У літературі наголошується на тому, що методологічні підходи до дослідження права, які ґрунтуються на виключно однобічному аналізі, можуть бути оцінені як невиправдані відхилення від науково виваженого розуміння змісту права. Враховуючи принцип наступності в розвитку юридичної науки потрібно зазначити, що сучасне правознавство використовує традиційні за змістом для радянської теорії права поняття та категорії, в тому числі механізм правового регулювання. Останні не можуть просто бути відкинуті або знівельовані в нових історичних умовах, а вимагають творчого переосмислення, уточнення, збагачення їхньої суті та змісту з урахування нових історичних реалій. Тільки «вставши на плечі» інших учених, можна отримати повне бачення того чи іншого об’єкта дослідження [156, с.23].

При цьому в наукових джерелах (А.І. Бобилєв, Ю.В. Мальцев, А.В. Старостюк) увага акцентується на досить широкому використанні категорії «механізм» у правознавстві. З цього приводу К.В. Шундіков констатує, що використання методологічного потенціалу поняття «механізм» у юридичній науці в цілому виявилося досить продуктивним. Разом з тим, не можна не відмітити, що досить часто характеристика одного чи іншого явища як механізму використовується в якості формально-логічного прийому та не завжди має наслідком відповідний методологічний аспект дослідження [157, с.13]. Потрібно наголосити на необхідності приділяти значно більше уваги методологічним засадам розгляду правових понять, у назві яких використовується термін «механізм».

Вважаємо, що для з’ясування сутності механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві слід проаналізувати такі правові категорії як «механізм правового регулювання» та «механізм правового впливу».

Під правовим впливом у сучасній юридичній науці розуміють поширення дії права на свідомість та поведінку учасників суспільних відносин з метою досягнення соціально значимого результату [143, с.250]. Механізм правового впливу є особливим і реалізується, перш за все, через ідеологічні, психологічні та інформаційні засоби.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що більшого значення при дослідженні

механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві має механізм правового регулювання як сукупність правових засобів впливу на суспільні відносини. Так, на переконання В.В. Копєйчикова, під правовим регулюванням потрібно розуміти вплив права на суспільні відносини шляхом використання юридичних засобів [158, с.258]. У свою чергу О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко розуміють правове регулювання як сукупність правових засобів дії на суспільні відносини, які є предметом правового регулювання [44, с.259].

Таким чином, ми вважаємо, що під правовим регулюванням слід розуміти систему норм права, дія яких спрямована на досягнення суспільно-бажаної поведінки суб'єктів правовідносин. Правовому регулюванню притаманний власний механізм. Зокрема, Т.І. Тарахонич під механізмом правового регулювання розуміє сукупність засобів, способів і форм, які забезпечують упорядкування відносин у суспільстві [159, с.241]. Заслуговує на увагу точка зору В.М. Хропанюка, згідно з якої механізм правового регулювання представляє собою систему засобів правового характеру, метою реалізації яких є впорядкування суспільних відносин відповідно до цілей правової держави [160, с.399]. Вельми цінним здобутком з проблематики механізму правового регулювання є наукові напрацювання Ю.В. Кривицького [156; 161; 162].

Як обґрунтовує Ю.В. Кривицький, категорія механізму правового регулювання початок свого розвитку бере в радянській юридичній думці у 60-х роках XX ст. та являється логічним наслідком наукового осмислення проблематики правового регулювання суспільних відносин. При цьому «теоретичний прототип» означене поняття знайшло в іншій категорії – механізму правового впливу, яку вперше запропонував М.Г. Александров та одночасно визначив схему основних блоків цього механізму, що в сукупності складають процес поступового перенесення нормативності права на впорядкування суспільних відносин. При цьому механізм правового регулювання як об'єкт самостійного вивчення отримав вираження у праці С.С. Алексєєва – «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі» 1966 року видання. У цій монографії вчений усебічно проаналізував сутність цього поняття, дослідив його структуру та призначення. У

загальному аспекті С.С. Алексєєв під механізмом правового регулювання розуміє взяту в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [163, с.30]. Концепція механізму правового регулювання, сформульована С.С. Алексєєвим, стала хрестоматійною в радянській юридичній науці, її підхопили інші правознавці, вона була взята за основу багатьох спеціальних правових досліджень та отримала таким чином широке поширення [156, с.22].

У процесі генезису теорії механізму правового регулювання у правознавстві сформувалося декілька основних підходів до його інтерпретації – інструментальний (С.С. Алексєєв, В.Б. Ісаков), діяльнісний (В.М. Горшеньов, С.О. Комаров), системний (В.О. Шабалін, С.П. Нарикова) та комплексний (І.О. Галаган, М.І. Матузов). При цьому всебічна наукова рефлексія сутності категорії «механізм правового регулювання» має ґрунтуватися на лінгвістичному вивченні слів, що утворюють назву означеного поняття. На підставі проведеного етимологічно-значеннєвого аналізу можна констатувати, що кожне зі слів, які складають термін «механізм правового регулювання», являється полісемічним. Це у свою чергу вже на словесному рівні ускладнює однозначне трактування механізму правового регулювання. Однак наявний лінгвістичний субстрат цього терміна дозволяє ідентифікувати його в якості системи правового інструментарію, за допомогою якої досягається певний рівень урегульованості суспільних відносин [162, с.75].

Таким чином, для сучасної теорії права характерним залишається плюралізм підходів до розуміння механізму правового регулювання. При цьому жоден з них не може претендувати на абсолютність і вичерпність. Будь-який плюралізм не виключає можливості обґрунтованого монізму щодо конкретної проблеми в кінцевому синтезі. Вивчення правового регулювання і його механізму нерозривно пов’язано з розумінням права, його призначенням та роллю в суспільстві. Таким вихідним ознакам відповідає трактування права як загальнообов’язкового, свідомо-вольового, формально визначеного, нормативного регулятора суспільних відносин, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, встановлений чи санкціонований державою або іншим уповноваженим суб’єктом

правотворчості та забезпечується ними, включаючи можливість застосування державного примусу [68, с.116]. Виходячи із такої засадничої позиції, акцент при дослідженні механізму правового регулювання потрібно все ж таки робити на його інструментальному аспекті. Гносеологічний потенціал інструментальної теорії механізму правового регулювання невичерпаний, він потребує свого подальшого розвитку [162, с.76].

Зрозуміти природу механізму правового регулювання неможливо без визначення його основних елементів. Сучасна юридична наука сформувала декілька підходів щодо цієї проблеми. Так, О.В. Шабров стверджує, що основними елементами механізму правового регулювання є:

– норми права (нормативний регулятор суспільних відносин, який відповідає інтересам громадянського суспільства та правової держави);

– правовідносини (встановлення меж можливої і належної поведінки учасників суспільних відносин шляхом конкретизації прав і обов'язків, закріплених у нормах права);

– акти реалізації норм права (фактична поведінка суб'єктів правовідносин з приводу реалізації ними їхніх прав та обов'язків) [164, с.29].

Проте більш широким і повним є окреслення елементів механізму правового регулювання, запропоноване Т.І. Тарахонич. До них автор відносить:

– норми права (визначають поведінку суб'єктів правовідносин);

– нормативно-правові акти (надають нормам права формально-визначеного та обов'язкового характеру);

– юридичні факти (конкретні життєві обставини, на основі яких вступають у дію норми права);

– правовідносини (регламентований нормою права різновид суспільних відносин, що конкретизує суб'єкта права та його поведінку);

– тлумачення норм права (визначення змісту норми права у випадку неоднозначного її розуміння);

– реалізація норм права (дотримання, виконання, використання та застосування норм права на практиці);

– правова поведінка (діяння суб'єктів, що відповідає (правомірна поведінка) або суперечить (протиправна поведінка) правовим приписам);

– правосвідомість (усвідомлення суб'єктами правових приписів);

– правова культура (нематеріальні цінності правової дійсності);

– законність (дотримання вимог правових норм суб'єктами правовідносин);

– юридична відповідальність (застосування державного примусу до суб'єктів правопорушення) [159, с.242 – 243].

Таким чином, можна констатувати, що в сучасній юриспруденції існує два підходи до визначення елементів механізму правового регулювання.

Виходячи з вищевикладеного, ми вважаємо, що під механізмом правового регулювання слід розуміти сукупність взаємопов'язаних засобів правового характеру, спрямованих на реалізацію прав та виконання обов'язків суб'єктів правовідносин у межах правомірної поведінки. Варто погодитись із В.В. Лучковим, який вказує, що механізм правового регулювання як правове явище може існувати без інституту юридичної відповідальності, а в той же час інститут юридичної відповідальності не може існувати без відповідного механізму його реалізації [165, с.3].

Звідси слідує, що механізм правового регулювання та механізм реалізації юридичної відповідальності є взаємодіючими системами, оскільки останній є складовим елементом механізму правового регулювання. На користь цього висновку можна навести позицію К.А. Козловського, який стверджує, що механізм реалізації юридичної відповідальності представляє собою сукупність елементів, взаємодія та функціонування яких спрямована на забезпечення прав і виконання обов'язків суб'єктів правового регулювання та їхній захист від правопорушень [166, с.64].

При цьому механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві має власні форми. Так, на думку А.С. Булатова, під формами реалізації юридичної відповідальності слід розуміти встановлені законодавством засоби примусу до особи, винної у вчиненні правопорушення [167, с.12].

Вважаємо такий підхід неповним, оскільки в цьому випадку мова йде про

виключно негативну юридичну відповідальність, тому ми погоджуємося з позицією П.М. Рабіновича, який виокремлює іншу форму реалізації – добровільне виконання зобов'язань суб'єкта правовідносин [144, с.128].

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві зумовлений його нормативною природою. Дія механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві спрямована на досягнення певних цілей.

З цього приводу М.О. Духно відзначає, що основними такими цілями є:

– охорона прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин;

– відновлення соціальної справедливості;

– попередження правопорушень;

– покарання осіб, які вчинили правопорушення [168, с.14].

Виходячи з цього, слід зазначити, що для виконання цих цілей необхідним є цілковита взаємодія всіх елементів механізму реалізації юридичної відповідальності, які є структурно-впорядкованими складовими єдиної системи.

Виходячи з цих цілей, вважаємо за доречне погодитись з думкою К.А. Козловських, яка пропонує об'єднати всі елементи механізму реалізації юридичної відповідальності в чотири великі групи:

– організаційні (суб'єкти, які є учасниками правореалізаційного процесу);

– нормативні (норми права матеріального та процесуального характеру, які регламентують поведінку суб'єктів-учасників правореалізаційного процесу);

– інструментальні (система засобів правового характеру, за допомогою яких реалізується юридична відповідальність);

– функціональні (правовідносини та інші елементи механізму правореалізації, за допомогою яких реалізуються права та обов'язки суб'єктів) [166, с.64].

Таким чином, юридична відповідальність у публічному праві реалізується в чіткій відповідності зі встановленими правовою системою принципами. Такий підхід до розуміння механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві дозволяє зробити висновок, що він характеризується складною об'єктивно-суб'єктивною природою, оскільки є нормативним відображенням матеріальних і

нематеріальних умов існування суспільства та рівня його правової культури.

Вважаємо, що більш детальний розгляд елементів механізму реалізації юридичної відповідальності слід розпочати з організаційних з метою окреслення кола суб'єктів, які є учасниками цього механізму. Варто погодитись із Г.В. Кірсановою, яке вказує, що до числа суб'єктів механізму юридичної відповідальності можна віднести фізичних та юридичних осіб – учасників правових відносин [169, с.124].

При цьому необхідно зазначити, що в публічному праві при відносинах позитивної юридичної відповідальності, вона буде виражатися не як примус з боку держави, а як обов'язок вчиняти дії, передбачені правовим статусом зобов'язаного суб'єкта правовідносин у публічному праві. Виходячи з положень, запропонованих сучасною юридичною доктриною, правовий статус – це сукупність прав та обов'язків, які належать конкретному суб'єктові правовідносин [170, с.38]. Це явище є динамічним і залежить від галузі права, нормами якої регулюється статус суб'єкта та процесуальним положенням цього суб'єкта. Повертаючись до тези про те, що суб'єктами реалізації юридичної відповідальності є учасники правових відносин – фізичні та юридичні особи, в межах публічного права вважаємо доцільним виокремити ще один вид учасників – посадових осіб публічного права.

Водночас у контексті цього слід зауважити, що чинним законодавством не визначено поняття посадової особи публічного права. Наприклад, згідно з положеннями вітчизняного законодавства у сфері запобігання корупції, посадові особи юридичних осіб публічного права, у визначених законом випадках, для цілей Закону України «Про запобігання корупції» прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (підпункт «а» пункту 2 частини першої статті 3) [171]. Проте, зважаючи на те, що в національному законодавстві немає легального визначення посадової особи публічного права, подібні законодавчі положення призводять до різного тлумачення згаданої категорії, породжують проблеми можливості чи неможливості віднесення тих чи інших осіб до посадових осіб публічного права.

Першопричиною такої ситуації не в останню чергу є те, що в чинному

законодавстві відсутнє не тільки визначення посадової особи публічного права, а й посадової особи як такої, хоча сам термін «посадова особа» законодавець вживає. Так, у Кодексі України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. [172] термін «службова особа» замінено словосполучення «посадова особа», при цьому визначення цього поняття в кодексі відсутнє. Натомість у Кримінальному кодексі (далі – КК) України від 5 квітня 2001 р. міститься дефініція поняття «службова особа» [173]. Згідно з ч. 3 ст. 18 КК України службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Доречно зауважити, що в ч. 4 ст. 18 КК України службовими особами також визнаються посадові особи, в той же час Закон України «Про запобігання корупції» взагалі розмежовує «посадові та службові особи» (наприклад, підпункт «е» пункту 1 частини першої статті 3). Примітним є те, що відповіді на порушене питання не дає трудове законодавство [108].

Єдине визначення, яке може бути вихідним для формулювання дефініції поняття посадової особи публічного права є визначення службової особи, яке міститься у КК України. У правозастосуванні, як правило, з цього приводу використовується постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» [174].

Слід також наголосити на тому, що проектом Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» (щодо визначення посадової особи юридичної особи публічного права) пропонується запровадження на законодавчому рівні терміна «посадові особи юридичних осіб публічного права» із

вживанням його в такому значенні: «посадові особи юридичних осіб публічного права – це працівники юридичних осіб публічного права, які наділені посадовими повноваженнями здійснювати організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції» [175].

Беручи до уваги викладене вище, вбачаємо за необхідне запропонувати відповідну авторську дефініцію з точки зору теорії права: посадова особа публічного права – це особливий суб'єкт публічно-владних відносин, наділений посадовими повноваженням, власним правовим статусом і несе юридичну відповідальність як спеціальний суб'єкт правових відносин.

Іншою групою елементів механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві є нормативні. Достатньо широку класифікацію цих елементів наводить К.А. Козловських. Науковець вказує на шість основних видів нормативно-правових актів, які формують нормативну базу механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві, а саме:

– нормативно-правові акти, що регулюють поведінку безпосередніх суб'єктів юридичної відповідальності;

– нормативно-правові акти, що регулюють поведінку опосередкованих суб'єктів юридичної відповідальності;

– нормативно-правові акти, що регулюють поведінку суб'єктів, які мають процесуальний інтерес у процесі реалізації юридичної відповідальності;

– нормативно-правові акти, що регулюють поведінку суб'єктів, які мають безпосередній інтерес у процесі реалізації юридичної відповідальності;

– нормативно-правові акти, що регулюють поведінку суб'єктів, які мають професійний інтерес у процесі реалізації юридичної відповідальності;

– нормативно-правові акти, що регулюють поведінку суб'єктів, які мають комплексний інтерес у процесі реалізації юридичної відповідальності [166, с.66 – 67].

З огляду на особливості механізму юридичної відповідальності в публічному праві, вважаємо таку класифікацію недоцільною, пропонуючи власний поділ нормативно-правової бази:

по-перше, нормативно-правові акти матеріального права, в яких визначається дії або бездіяльність, які є шкідливими або суспільно-небезпечними, та містяться санкції, що встановлюють міру відповідальності за такі протиправні діяння;

по-друге, нормативно-правові акти процесуального права, в яких визначається регламентація, спосіб, порядок і послідовність дій учасників процесу реалізації юридичної відповідальності.

Третю групу елементів формують інструментальні – система юридичних засобів. На нашу думку, при розгляді природи механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві слід більш детально зупинитися саме на правових засобах як первинних елементах цієї системи. Ми цілком підтримуємо позицію С.С. Алексєєва про те, що проблема визначення правових засобів полягає у виокремленні їх ролі в оптимальному вирішенні соціальних завдань [25, с.248]. Головне наукове та практично прикладне значення правових засобів полягає в тому, що вони, по-перше, відносяться до субстанціональних правових явищ і, по-друге, характеризують їх активнодіючий, функціональний аспект. Правові засоби – це норми права, індивідуальні приписи та веління, договори, засоби юридичної техніки, всі інші інструменти регулювання, що розглядаються в єдності характерного для них змісту та форми [176, с.14]. В інших наукових працях С.С. Алексєєв стверджує, що правові засоби – це об’єктивовані субстанціональні правові явища, що володіють фіксованими властивостями, які дозволяють реалізувати потенціал права, його силу [177, с.349 – 350]; категорія загального та універсального порядку, що охоплює увесь юридичний інструментарій – як юридичні норми, так і всі інші юридичні інструменти, а головне, «структури» (конструкції) юридичної регуляції [178, с.206].

Розглядаючи правові засоби як юридичні явища, ми підтримуємо точку зору О.В. Малька, який до них відносить норми, принципи права, юридичні факти, права та обов’язки суб’єктів правовідносин, заходи заохочення та покарання, акти реалізації права, які спрямовані на визначення особливостей галузей та інститутів права [179, с.8]. Таким чином, ми вважаємо, що під юридичними засобами слід розуміти явища правового характеру, які спрямовані на задоволення інтересів

суб’єктів правовідносин з метою досягнення їх суспільно-корисної поведінки.

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві зумовлений його нормативною природою. Юридичні засоби носять нормативний характер, оскільки передбачені нормами права. Вони є різними та в залежності від стадії правового регулювання, спрямовані на виконання відмінних функцій. Враховуючи цей факт, вважаємо доцільним проаналізувати істотні ознаки юридичних засобів.

Зокрема О.В. Малько зазначає, що правові засоби характеризуються такими ознаками:

1) забезпечують інтереси суб’єктів права;

2) відображають інформаційні якості права, спрямовані на задоволення інтересів учасників суспільних правових відносин;

3) виступають основними елементами механізму правового регулювання;

4) спрямовані на досягнення певних юридичних наслідків і конкретних результатів правового регулювання;

5) забезпечуються державою, оскільки закріплені в нормативно-правових актах [179, с.9 – 10].

Таким чином, на підставі викладеного можна дійти висновку, що правові засоби механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві застосовуються в особливій сфері, тому використовуються на стадії безпосередньої реалізації юридичної відповідальності. Це означає, що суб’єкти публічного права несуть відповідальність на підставах, передбачених законодавством, володіючи інформацією про наслідки неналежного виконання покладених на них обов’язків чи порушення ними прав і законних інтересів інших суб’єктів правовідносин та за умови правильного тлумачення норм, що передбачають юридичну відповідальність усіма учасниками цього процесу.

Останньою групою елементів механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві є функціональні. Так, юридична відповідальність у публічному праві на стадії реалізації втілюється у правовідносини, суб’єкти яких реалізують суб’єктивні права та юридичні обов’язки.

Варто підтримати точку зору К.А. Козловських, яка вказує на те, що фундаментальним елементом механізму реалізації юридичної відповідальності є саме правовідносини, оскільки вони є правовим зв'язком, який конкретизує сторони цих правовідносин і визначає коло їхніх прав та обов'язків [166, с.77].

Сучасна юридична література не надає єдиного підходу до визначення стадій механізму реалізації юридичної відповідальності. Так, О.Ф. Скакун виокремлює такі стадії реалізації юридичної відповідальності:

– стадія загального стану – сукупність підстав, що надають можливість притягнути правопорушника до відповідальності іта виникає з моменту вчинення ним правопорушення, тим самим породивши суспільні відносини;

– стадія притягнення до відповідальності – встановлення обставин справи про правопорушення, вчиненого суб'єктом, компетентним державним органом;

– стадія встановлення юридичної відповідальності – прийняття компетентним державним органом рішення про реалізацію санкції правової норми;

– стадія настання юридичної відповідальності – реалізація конкретних заходів до правопорушника з метою притягнення його до відповідальності в межах та на підставі правозастосовного акта [143, с.252].

На нашу думку, такий поділ на стадії механізму реалізації юридичної відповідальності потребує уточнення, тому ми погодимось з позицією К.А. Козловських, яка більш детально розкриває зміст стадій механізму реалізації юридичної відповідальності, зокрема:

1) виникнення юридичної відповідальності – виникає з моменту вчинення правопорушення або отримання інформації про нього уповноваженим державним органом чи посадовою особою;

2) розслідування та розкриття правопорушення – аналіз фактичних матеріалів справи про правопорушення;

3) прийняття правозастосовного акта – індивідуалізація кваліфікації правопорушення;

4) здійснення меж юридичної відповідальності – виконання покарання чи накладення стягнення [166, с.80].

Привертає увагу позиція Ю.В. Кривицького про те, що юридична відповідальність здійснюється на певних стадіях. Стадії юридичної відповідальності – це визначені етапи розвитку (реалізації) процесу юридичної відповідальності, що характеризуються особливими цілями, на досягнення яких спрямована діяльність юрисдикційних органів; етапи юридичної відповідальності, які відрізняються своїм суб'єктним складом і специфічним правовим статусом його учасників.

У своєму розвитку позитивна юридична відповідальність проходить декілька стадій: по-перше, закріплення в нормах права обов'язку стосовно здійснення позитивних вчинків (статика встановлення відповідальності); по-друге, реалізація цього обов'язку – правомірна поведінка; по-третє, схвалення або заохочення поведінки особи (динаміка відповідальності). Встановлення в нормі права конкретних обов'язків, схвалень або заохочень є об'єктивним вираженням і закріпленням добровільної юридичної відповідальності суб'єкта. Зовнішньо остання реалізується в реальній правомірній поведінці, за якою слідує «мовчазне» схвалення з боку держави або застосування заходів заохочення.

У свою чергу стосовно кількості та видів стадій державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальності потрібно зазначити, що загалом у вітчизняному правознавстві принципових відмінностей не має, хоча це питання розглядається окремими вченими по-різному. Узагальнюючи різні підходи до цієї проблеми, реалізацію негативної юридичної відповідальності доречно розглядати на таких стадіях:

1) виникнення юридичної відповідальності – розпочинається з моменту скоєння правопорушення та продовжується до виявлення його компетентними органами держави чи посадовими особами. Змістом цієї стадії є право держави на застосування заходів юридичної відповідальності, реалізація яких можлива на наступних стадіях юридичної відповідальності;

2) конкретизація юридичної відповідальності – починається з моменту виявлення компетентними органами чи посадовими особами правопорушення та закінчується вступом у законну силу правозастосовного акта, що визнає факт правопорушення, скоєного конкретною особою;

3) реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності – розпочинається з моменту набуття законної сили правозастосовним актом, що визнає скоєне діяння правопорушенням, встановлює вид і міру юридичної відповідальності та закінчується за загальним правилом тоді, коли призначене покарання реалізовано [38, с.390 – 391].

Окрім того, потрібно зазначити, що реалізація кожної з вищезгаданих стадій супроводжується прийняттям акта правозастосування, що є підставою проходження справи до наступної стадії, або винесення остаточного рішення про реалізацію санкцій до суб'єкта правопорушення. Таким чином, ми вважаємо, що механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві є видом механізму правового регулювання, оскільки реалізація юридичної відповідальності є наслідком правового регулювання суспільних відносин.

Отже, за результатами опрацювання, поряд з окресленими вище системними ознаками, телеологічних і гносеологічних рис під механізмом реалізації юридичної відповідальності в публічному праві запропоновано розуміти систему юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне функціонування публічно-юридичної відповідальності з метою найбільш ефективного задоволення публічного інтересу, а також встановлення законності та правопорядку. Елементами механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві є норми публічного права, публічно-правові відносини (регулятивні та охоронні), акти застосування норм публічного права. Наявність останнього елемента у складі механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві залежить від форми її реалізації. Так, для добровільної форми реалізації юридичної відповідальності в публічному праві акти застосування норм публічного права є факультативним елементом, а для державно-примусової – обов'язковим.

2.4. Особливості розуміння та реалізації юридичної відповідальності в окремих галузях публічного права

Жодна галузь сучасного публічного права не може нормально функціонувати без наявності власного інституту юридичної відповідальності. Питання про самостійність виду юридичної відповідальності в публічному праві залежить від розвинутості галузі чи підгалузі публічного права. Генезис суспільних відносин і законодавства неминуче породжують виникнення нових видів юридичної відповідальності, оскільки будь-яка галузь права, яка не має власних засобів забезпечення правових вимог не може належним чином регулювати відведену їй сферу суспільних відносин. Саме тому одним з найважливіших завдань юридичної науки є дослідження змін суспільних відносин, їх вивчення, а також розробка рекомендацій з удосконалення законодавчої та правозастосовної практики.

Публічне право охоплює галузі, що пов’язані з особливостями організації та діяльності апарату держави: конституційне право, кримінальне право, адміністративне право, фінансове право, адміністративно-процесуальне право тощо. Кожна галузь має свій об’єкт і методи правового регулювання, а також особливу композицію нормативного матеріалу, що досліджується в межах цієї галузі права.

Так, проблема кримінальної відповідальності є однією з найбільш дискусійних серед представників науки кримінального права. Не втрачає вона своєї актуальності й серед теоретиків права, оскільки займає одне з провідних місць у системі юридичної відповідальності публічного права.

При аналізі підходів щодо визначення сутності кримінальної відповідальності можна виокремити три основні концепції.

Одна група авторів під кримінальною відповідальністю розуміє заходи державного примусу. Зокрема О.Е. Лейст визначає її як реальне застосування кримінально-правової норми, застосування і реалізація її санкції [22, с.85].

Друга група вчених розглядає кримінальну відповідальність як правовідносини. Приміром, В.Г. Смирнов ототожнює кримінальну відповідальність

і кримінальне правовідношення [180, с.157]. У свою чергу С.Г. Келіна зазначає, що кримінальна відповідальність є частиною кримінально-правових відносин та є елементом його змісту [181, с.25].

Третя група дослідників розглядає кримінальну відповідальність як обов'язок особи перетерпіти наслідки негативного характеру. У цьому контексті Я.М. Брайнін відмічає, що кримінальна відповідальність являє собою заснований на нормах права обов'язок особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону [24, с.23]. Аналогічну думку підтримує й П.С. Матишевський, який вказує, що кримінальна відповідальність – це правовий обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнавати заходів державного впливу [121, с.86]. У свою чергу А.О. Пінаєв стверджує, що кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка вчинила злочин, відповідати перед державою та перетерпіти певні позбавлення особистого чи майнового характеру [122, с.59].

Четверта група фахівців розглядає кримінальну відповідальність крізь призму державного осуду вчиненого правопорушником протиправного діяння.

Так, К.Ф. Тихонов обґрунтовує, що сутність кримінальної відповідальності полягає в тому, що держава засуджує особу, яка вчинила злочин [182, с.39]. Аналогічні твердження ми знаходимо у В.М. Хомича, який вважає, що кримінальна відповідальність є стан засудження особи у зв'язку із вчиненням злочину [183, с.18].

Відповідно до нашої позиції, поняття кримінальної відповідальності покликано відображати певне правове явище та має відмежовуватися від суміжних правових явищ. У зв'язку з цим кримінальна відповідальність потрібно розглядати як особливий вид правовідносин, що відображають взаємовідносини між державою та злочинцем, здійснюються в межах цих відносин. Під кримінальною відповідальністю слід розуміти різновид правовідносин правообмежувального та примусового характеру стосовно особи, яка вчинила злочин, з метою перетерпіти нею обмежень чи втрат майнового та особистого характеру.

Виходячи з цього, ми погоджуємося з думкою О.І. Харитонової, яка акцентує увагу на тому, що правовідносини між державою і злочинцями відносяться до сфери публічно-правових. При цьому автор наводить характерні риси такого роду

правовідносин, виділяючи наступні ознаки:

– є відносинами влади та підкорення,

– імперативний метод правового регулювання;

– основним суб'єктом виступає держава [184, с.37].

Особливістю кримінальної відповідальності є те, що вона виступає видом правовідносин кримінального змісту, метою яких є обмеження прав і свобод особи, винної у вчиненні злочину. З викладеного вище слідує, що інститут кримінальної відповідальності представляє собою сукупність положень кримінального закону, що встановлені як санкції відповідних норм Особливої частини КК. Підставою ж встановлення законодавцем кримінальної відповідальності за певний вид суспільно небезпечної поведінки людини в суспільстві є його криміналізація.

Проблема визначення сутності адміністративної відповідальності знаходиться в полі зору провідних учених-адміністративістів незважаючи на те, що на теперішній час відсутній єдиний доктринальний погляд на цю проблематику. Саме тому в сучасній науці адміністративного права існують різні підходи до визначення змісту адміністративної відповідальності.

Зокрема І.А. Галаган під інститутом адміністративної відповідальності розуміє сукупність адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані зі здійсненням компетентними органами чи посадовими особами повноважень зі встановлення факту й складу адміністративного правопорушення та застосування до нього заходів стягнення.

Заслуговує на увагу позиція І.П. Голосніченка, який під адміністративною відповідальністю розуміє сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами до осіб, котрі вчинили адміністративний проступок, адміністративних стягнень [185, с.430].

Водночас Є.В. Додін відмічає, що адміністративна відповідальність – це застосування повноважними державними органами обмежень майнового характеру, а також особистих благ та інтересів за здійснення адміністративних правопорушень [186, с.265]. Заслуговує на увагу позиція Т.О. Коломоєць, яка визначає адміністративну відповідальність як специфічну форму негативного реагування з

боку держави в особі уповноважених органів на відповідну категорію протиправних діянь, а особи, які вчинили зазначені правопорушення, повинні відповісти перед уповноваженим державним органом за свої неправомірні дії і понести адміністративне стягнення в установлених законом формах і порядку [187, с.10].

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до розуміння адміністративної відповідальності, можна дійти висновку, що вона представляє собою складний соціально-юридичний феномен та може бути охарактеризована через низку суттєвих ознак, притаманних їй:

1) є важливою формою захисту соціально важливих інтересів громадянського суспільства;

2) є вираженням адміністративної волі держави;

3) є основною формою протидії адміністративної деліктності;

4) її зміст полягає у встановленні та застосуванні заходів адміністративного примусу за протиправні діяння;

5) реалізується в чітко регламентованій формі адміністративного процесу.

Звідси слідує, що адміністративна відповідальність є засобом протидії держави та суспільства адміністративній деліктності. Виходячи з проаналізованого вище, ми погоджуємося з думкою авторів колективної монографії «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення», які визначають істотні особливості адміністративної відповідальності, до числа яких відносять:

– правовий статус суб’єктів відносин адміністративної відповідальності;

– процесуальну форму застосування та виконання стягнень;

– принципи застосування стягнень;

– перелік і характеристики стягнень;

– загальні засади адміністративної відповідальності;

– загальні характеристики підстав виникнення відносин адміністративної відповідальності [65, с.224].

Таким чином, адміністративну відповідальність слід розуміти як частину механізму захисту законних інтересів суспільства та держави.

Правоохоронна функція адміністративної відповідальності реалізується

уповноваженими органами шляхом застосування державного примусу, оскільки метою державного управління є забезпечення прав і свобод громадян.

У ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення під адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Виходячи з цього, можна виділити такі ознаки адміністративного правопорушення:

1) суспільно шкідливе діяння, спрямоване на порушення законних прав та інтересів суб'єктів правовідносин;

2) протиправне діяння, передбачене нормами охоронюваного характеру;

3) винне діяння, що відображається через відношення правопорушника до вчинюваних ним протиправних дій;

4) можливість застосування державного примусу адміністративного характеру.

На наше переконання, інститут адміністративної відповідальності – це сукупність норм, які встановлюють порядок застосування санкцій правових норм при притягненні правопорушника до відповідальності. Це означає, що процедура притягнення до адміністративної відповідальності здійснюється державними органами у процесі реалізації ними функцій з державного управління та контролю.

Таким чином, адміністративна відповідальність у випадках, передбачених законом, може виступати як засіб забезпечення виконання зобов'язань, що випливають із договорів та інших відносин, що не відносяться до державного управління. У цьому випадку відносини адміністративної відповідальності відносяться до адміністративно-правових, в основному, за ознакою участі в них органів, наділених виконавчо-розпорядчими повноваженнями.

У сучасній юридичній доктрині відсутній єдиний підхід про існування фінансової відповідальності як окремого виду. Проблема полягає в тому, що представники вітчизняної юридичної науки не вирішили до кінця проблему

співвідношення понять і категорій інституту юридичної відповідальності та загальнотеоретичному рівні та на рівні галузей публічного права.

Як слушно стверджує О.А. Лукашев, вирішити питання природи фінансово-правової відповідальності можна за рахунок співвідношення структурних елементів інституту відповідальності на галузевому рівні [188, с.245].

Неоднозначна думка з цього приводу пов'язана з різним розумінням ученими сфери застосування фінансово-правової юридичної відповідальності.

Зокрема О.В. Зімін [189], Т.М. Хабєєв [190], І.В. Хаменушко [191] заперечують існування фінансово-правової юридичної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, відносячи її до адміністративної.

Інша група авторів, таких як Е.С. Дмитренко [192], А.Й. Іванський [193], Р.А. Хачатуров і Д.А. Липінський [29] виокремлюють фінансово-правову юридичну відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності, при цьому виокремлюють у ній бюджетну та податкову відповідальності.

На нашу думку, фінансова відповідальність є окремим видом юридичної відповідальності, оскільки являє собою особливий вид правовідносин. Так, зокрема А.О. Мусаткіна вважає, що фінансово-правова відповідальність є забезпечений державним примусом фінансово-правовий обов'язок перетерпіти осуд та обмеження майнового характеру та реалізується у правовідносинах фінансової відповідальності [194, с.14]. Предмет і метод правового регулювання у фінансовому праві дає змогу розглядати фінансово-правову відповідальність як особливий вид юридичної відповідальності в публічному праві.

У цьому контексті Н.В. Сердюкова визначає перелік ознак, притаманних фінансово-правовій юридичній відповідальності:

– є засобом охорони фінансового правопорядку;

– встановлюється фінансово-правовими нормами;

– настає за вчинення фінансового правопорушення;

– пов'язана з реалізацією фінансово-правових санкцій;

– реалізує норми фінансових правовідносин;

– застосовується уповноваженими суб'єктами [195, с.13].

Більш вдалу класифікацію наводить Ю.А. Крохіна, яка виокремлює наступні ознаки фінансово-правової відповідальності:

1) матеріальні, що включає в себе встановлення складу правопорушення у сфері фінансового права та встановлення виду заходу державного примусу, визначення фінансово-правової санкції, яка носить майновий характер;

2) процесуальні, що характеризуються особливостями механізму реалізації фінансових правовідносин у специфічній формі спеціально уповноваженими державними органами;

3) функціональні, які відображають мету фінансово-правової відповідальності – відновлення порушених майнових прав держави [196, с.182].

Враховуючи відсутність єдиного підходу до розуміння фінансово-правової відповідальності, її слід досліджувати на рівні підвидів: податкової та бюджетної, оскільки саме ці інститути більш державно та законодавчо оформлені.

Так, у ст. 117 Бюджетного кодексу України від 8 липня 2010 р. зазначається, що за порушення бюджетного законодавства до учасників бюджетного процесу можуть застосовуватися такі заходи впливу:

1) попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства;

2) зупинення операцій з бюджетними коштами;

3) призупинення бюджетних асигнувань;

4) зменшення бюджетних асигнувань [197].

У ст. 111 Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р. фінансова відповідальність за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства встановлюється та застосовується згідно з цим Кодексом та іншими законами. Фінансова відповідальність застосовується у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені. Водночас ст. 112 Податкового кодексу України передбачає, що притягнення до фінансової відповідальності платників податків за порушення законів з питань оподаткування, іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, не звільняє їх посадових осіб за наявності відповідних підстав від притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності [198].

Проаналізоване вище дає підстави дійти висновку, що проблему виокремлення фінансово-правової відповідальності слід досліджувати через фінансово-правові норми, що передбачають таку відповідальності. З цього приводу Р.А. Хачатуров і Д.А. Липінський слушно зауважують, що юридична відповідальність виникає та припиняється виключно на основі правових актів, тому фінансові правопорушення носять збиральний характер та об'єднують у собі як бюджетні, так і податкові [29, с.749 – 750]. У свою чергу О.Е. Лейст вважає, що види юридичної відповідальності можна диференціювати за допомогою визначення особливостей їх санкцій [22, с.128].

Виходячи з цього, можна стверджувати, що фінансово-правову відповідальність можна розглядати як родовий вид відповідальності, що проявляється через податкову та бюджетну. Диференціація санкцій, передбачених чинним податковим і бюджетним законодавством, дає можливість зробити висновок, що вони мають відновлювально-штрафний характер і мають свої особливості.

Зокрема І.І. Кучеров, О.Ю. Судаков та І.О. Орешкін вказують на особливість податкової відповідальності як такої, що окрім штрафних санкцій вона передбачає й правомочності, які забезпечують компенсацію шкоди державі, завданої неправомірними діями суб'єктів правопорушення [199, с.143].

Особливість бюджетної відповідальності, як влучно зазначає Е.С. Дмитренко, полягає в тому, що вона спрямована на охорону фінансових правовідносин і настає за правопорушення проти фінансової діяльності держави, а також встановлена в нормах фінансового права, які застосовуються компетентними органами держави з метою накладення певних санкцій, які передбачають настання майнових втрат і відшкодування збитків правопорушником, завданих ним державі [200, с.308 – 309].

Підсумовуючи викладене вище, можна дійти висновку, що основними рисами податкової відповідальності є її примусовий характер, санкції містять як каральні, так і компенсаційні складові. У межах бюджетної відповідальності відсутня каральна складова санкції правової норми, тим самим й визначається відмінність цього виду відповідальності від податкової. Таким чином, сутність фінансово-

правової відповідальності полягає не в покаранні правопорушника, а у відшкодуванні фінансових втрат, завданих державі суб'єктом цього правопорушення своєю неправомірною поведінкою. Фінансово-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності в публічному праві, різновидами якої є податкова та бюджетна. Вона здійснюється за рахунок державного примусу та реалізується з метою відновлення фінансових втрат держави. При застосуванні таких заходів враховується ступінь суспільної небезпеки такого правопорушення, який відображений у нормах відповідної галузі законодавства. Особливістю фінансово-правової відповідальності є універсальність застосування санкцій у залежності від виду фінансових правовідносин, що охороняються ними, з метою застосування заходів впливу за їхнє порушення.

У системі галузевих видів юридичної відповідальності в публічному праві особливе місце займає конституційно-правова відповідальність, яка є малодослідженою в більшості зарубіжних країн, які відносяться до різноманітних правових сімей і потребує особливо ретельного дослідження в пострадянських державах, зокрема в Україні, оскільки ця проблематика в радянський період зовсім не досліджувалась, не дивлячись на те, що існувала як загальносоюзна конституція, так і конституції окремих союзних республік.

Беручи до уваги мету та завдання дослідження, зокрема третього розділу дисертації, цей вид юридичної відповідальності викликає в особливий інтерес.

Ми погоджуємося з точкою зору В.А. Виноградова про те, що конституційно-правова відповідальність є специфічним обов'язком суб'єктів правовідносин, що виникають між державою та суспільством з приводу організації та здійснення публічної влади та має свій прояв у наданні державно-правової оцінки діяльності відповідних органів і посадових осіб [201, с.23].

Конституційно-правова відповідальність є основою, базисом для подальшого розвитку, вдосконалення та формування інших видів юридичної відповідальності, а реалізація її каральних функцій у багатьох випадках виступає передумовою для реалізації каральних функцій інших видів юридичної відповідальності.

Відсутність єдиних методологічних підходів до розуміння такого виду

юридичної відповідальності в публічному праві спричиняє актуальність її наукового осмислення. У сучасній юридичній літературі відсутній єдиний підхід до розуміння конституційно-правової відповідальності. Так, В.О. Лучін відстоює позицію про те, що цей інститут є базисом для функціонування механізму захисту конституції. Учений-конституціоналіст вважає, що для визначення сутності конституційно-правової відповідальності необхідно відштовхуватись від позитивної юридичної відповідальності, яка відображає ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, а також добросовісне їх виконання [202, с.36].

У свою чергу Г.О. Василевич під конституційно-правовою відповідальністю розуміє самостійний вид юридичної відповідальності, що характеризується особливими підставами притягнення, суб'єктами, які наділені правом притягувати до відповідальності та процедурою [203, с.44]. При цьому дослідник наголошує, що конституційно-правова відповідальність ґрунтується на загальних принципах юридичної відповідальності:

– принцип винності;

– принцип законності;

– принцип справедливості;

– принцип доцільності [203, с.58].

Проблема визначення конституційно-правової відповідальності набула достатньо дискусійного характеру в сучасній науці конституційного права.

Згідно з міркуваннями Ю.Г. Барабаша та І.І. Дахова, конституційно-правова відповідальність – це передбачене нормами конституційного законодавства зазнання негативних наслідків органами влади, посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями за невиконання або порушення норм конституційного права [204, с.296]. На думку О.В. Совгирі та Н.Г. Шукліної, конституційно-правова відповідальність – це передбачена нормами конституційного права соціально-юридична відповідальність, що виникає в конституційно-правових відносинах специфічних суб'єктів, а також характеризується особливим механізмом реалізації санкцій і полягає у примусовому застосуванні заходів впливу за протиправні діяння чи у відповідальному стані зобов'язаного суб'єкта [205, с.39].

Для більш глибокого пізнання сутності конституційно-правової відповідальності варто виявити підстави її настання. Відповідно до позиції Н.М. Батанової, під юридичним фактом виникнення конституційно-правової відповідальності необхідно розуміти час вчинення конституційного делікту в конституційно-деліктоздатного суб'єкта, що спричиняє обов'язок іншого суб'єкта конституційно-правової відповідальності притягнути його до конституційно-правової відповідальності [206, с.7]. Звідси слідує, що конституційно-правова відповідальність є видом багатосторонніх конституційних правовідносин. Таку точку зору підтримують В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко, які під конституційно-правовою відповідальністю розуміють особливий вид конституційних правовідносин, які виникають унаслідок деліктної поведінки учасників відносин конституційно-правового характеру [207, с.177].

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що конституційно-правова відповідальність складається з таких елементів:

1) об'єкт конституційно-правової відповідальності;

2) суб'єкт конституційно-правової відповідальності;

3) зміст конституційно-правової відповідальності.

Важливим складником конституційних деліктних відносин є їх суб'єкти. На думку багатьох фахівців, до числа суб'єктів конституційно-правової відповідальності слід віднести державу, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, політичні партії, громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення тощо [204, с.296]. На наше переконання, такий підхід до визначення кола суб'єктів конституційно-правової відповідальності є не досить вдалим, оскільки до її суб'єктів не доцільно включати всіх фізичних осіб, громадські об'єднання, весь народ України, оскільки у випадку виокремлення фізичних осіб в якості суб'єктів конституційно-правової відповідальності відбувається змішування конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності в публічному праві. Громадські об'єднання, а також народ як соціальна спільність можуть виступати суб'єктами

політичної, моральної, релігійної відповідальності, але не юридичної, а чинне законодавство України не передбачає правопорушень, суб'єктом яких був би народ України чи громадські об'єднання.

Виходячи з викладеного вище, суб'єктів конституційно-правової відповідальності можна поділити на дві групи:

а) колективні суб'єкти (держава в цілому, законодавчий орган (Верховна Рада України), виконавчі органи (Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади), органи місцевого самоврядування);

б) індивідуальні суб'єкти (Президент України, народні депутати України, Прем'єр-міністр України, керівники центральних органів виконавчої влади, судді Конституційного Суду України, Уповноважений з прав людини, Голова Рахункової палати України та його заступник, Генеральний прокурор України, глави органів місцевого самоврядування).

Особливістю конституційно-правової відповідальності, на відміну від інших видів юридичної відповідальності, є її дуалістичний характер. Так, зокрема конституційно-правова відповідальність через особливості має чіткий політико-правовий характер, оскільки відповідальність настає за порушення у сфері здійснення публічної влади в суспільстві та державі. Разом з тим, політичний характер конституційно-правової відповідальності не може вважатися достатньою підставою для її ототожнення з політичною відповідальністю як самостійним видом соціальної відповідальності. Політична ж відповідальність, що є наслідком порушення політичних норм, не обов'язково має бути конституційно-правовою.

Підтримуючи позицією В.Ф. Годованця та А.С. Головіна, які відмічають, що конституційно-правова відповідальність є особливим видом соціальної відповідальності, яка має комплексний політико-правовий характер і настає за вчинення конституційно-правового делікту [208, с.18].

Виходячи з викладеного вище, можна окреслити фундаментальні особливості конституційно-правової відповідальності:

1) конституційно-правова відповідальність виникає з моменту отримання спеціального статусу суб'єктом конституційно-правових відносин, що вимагає від

нього виконання певних обов'язків, порушення яких тягне за собою застосування санкцій, передбачених конституційним законодавством;

2) конституційно-правова відповідальність наділена яскраво вираженим політичним характером;

3) між суб'єктом конституційно-правової відповідальності та суспільством прослідковується взаємозв'язок, зміст якого полягає у виконанні суб'єктом конституційних правовідносин обов'язків, покладених на нього, а також у контролі над його діяльністю з боку суспільства;

4) підставою притягнення до конституційно-правової відповідальності є вчинення суб'єктом конституційно-правового правопорушення конституційного делікту;

5) конституційно-правова відповідальність передбачає самостійні санкції, зокрема дострокове припинення повноважень органом держави, вето, імпічмент тощо.

6) конституційно-правова відповідальність є основою механізму захисту та охорони Конституції.

Важливою інстанцією, перед якою суб'єкти конституційно-правової відповідальності несуть юридичну відповідальність є Український народ. Відповідно до ч. 3 ст. 5 Основного Закону України, право визначати і змінювати конституційний лад України належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органами і посадовими особами [146]. Звідси слідує, що Український народ є пріоритетним учасником конституційно-правових відносин. Виходячи з цієї конституційно-правової норми, всі суб'єкти конституційної відповідальності несуть юридичну відповідальність за порушення норм конституційного права саме перед Українським народом. Саме тому з кола суб'єктів конституційно-правової відповідальності необхідно виокремити вищі органи державної влади (насамперед, главу держави, парламент і уряд) [207, с.178].

Якщо вищезгаданих суб'єктів прямо чи опосередковано обирає весь народ, то і весь народ повинен вирішувати питання про притягнення їх до відповідальності. З огляду на це, конституційно-правову відповідальність доречно розглядати в якості

виду суспільних відносин з приводу суспільно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади публічного характеру, володіє особливим механізмом реалізації та полягає у примусовому застосуванні впливу за протиправну чи правомірну поведінку зобов'язаного суб'єкта.

Беручи до увагу сучасну політичну, економічну ситуацію в Україні, а також факт того, що частина території нашої держави є окупованою, важливу роль у стабілізації ситуації в країні повинні відіграти такі суб'єкти юридичної відповідальності в публічному праві як Президент України, парламент (Верховна Рада України), уряд (Кабінет Міністрів України), які є суб'єктами конституційно-правової відповідальності в Україні. У зв'язку з цим, саме відповідальність цих суб'єктів у порівнянні з аналогічними суб'єктами юридичної відповідальності окремих зарубіжних країн, які відносяться до різних сучасних правових сімей стали предметом розгляду в третьому розділі дисертаційного дослідження.

Отже, на підставі осмислення доктринальних підходів до розкриття сутності юридичної відповідальності в конституційному, адміністративному, кримінальному та фінансовому праві, а також практики застосування цих видів публічно-юридичної відповідальності, обґрунтовано, що конституційна відповідальність є основою, фундаментом для подальшого розвитку, вдосконалення та формування інших видів юридичної відповідальності в публічному праві, а реалізація її регулятивної, превентивної, каральної та виховної функцій у багатьох випадках виступає передумовою для втілення в життя основних напрямів дії інших різновидів публічно-юридичної відповідальності. При цьому акцентовано увагу на своєчасності відособлення нового виду юридичної відповідальності в публічному праві – фінансової, яка потребує поглиблених досліджень як на рівні загальної теорії права, так і на рівні фінансового права та його підгалузей – податкового та бюджетного.

Висновки до розділу 2

На підставі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

1. Юридична відповідальність у публічному праві – це нормативний, гарантований і забезпечений державним переконанням або примусом публічно-юридичний обов'язок щодо дотримання та виконання норм публічного права, реалізований у правомірній поведінці суб'єкта права, що схвалюється і (або) заохочується державою, а у випадку його порушення – обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру. Ознаки юридичної відповідальності в публічному праві: а) ґрунтується на нормах публічного права (конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового, адміністративно-процесуального, кримінально-процесуального тощо), формально визначена, наділена чіткістю, деталізованістю та загальнообов'язковістю; б) є публічно-юридичним обов'язком, тобто мірою необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він має здійснити в публічних (суспільних і державних) інтересах уповноваженого суб'єкта; в) гарантується державою, безпосередньо пов'язана з державно-владною діяльністю та державно-правовим волевиявленням; г) забезпечується державним переконанням чи примусом; д) реалізується в публічно-правових відносинах; е) її наслідками є державне схвалення і (або) заохочення чи осуд і покарання. Юридична відповідальність у публічному праві об'єктивується в межах міжгалузевого інституту публічного права. Інститут публічно-юридичної відповідальності – це сукупність відносно самостійних регулятивних та охоронних, матеріальних і процесуальних норм публічного права, що впорядковують окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час функціонування та реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

2. Принципи юридичної відповідальності в публічному праві – це найбільш загальні та стабільні засади, що виражають сутність і призначення публічно-юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування

та порядку втілення в життя. До принципів юридичної відповідальності в публічному праві належать принцип справедливості, принцип гуманізму, принцип законності, принцип індивідуалізації, принцип невідворотності, принцип винуватості, принцип пріоритету публічних інтересів над приватними, принцип превалювання імперативного методу правового регулювання. Принципи юридичної відповідальності в публічному праві відображають стійкі закономірності публічно-юридичної відповідальності та практики її реалізації, вони зумовлені рівнем правової культури і розвитку суспільства. Принципи справедливості та гуманізму – це загальносоціальні засади юридичної відповідальності в публічному праві, а принципи законності, індивідуалізації, невідворотності, винуватості, пріоритету публічного інтересу та превалювання імперативного методу правового регулювання суспільних відносин – спеціально-юридичні. Водночас принципи справедливості та гуманізму – це основоположні засади юридичної відповідальності в публічному праві; принципи законності, індивідуалізації та невідворотності – загальні її засади; принципи винуватості, пріоритету публічного інтересу та превалювання імперативного методу правового регулювання – міжгалузеві засади юридичної відповідальності в публічному праві.

3. Механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві – це система юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне функціонування публічно-юридичної відповідальності з метою найбільш ефективного задоволення публічного інтересу, а також встановлення законності та правопорядку. Механізм реалізації юридичної відповідальності в публічному праві представляє собою систему, стійкий комплекс взаємопов’язаних юридичних засобів, що характеризуються такими системними властивостями як інтегративність, стабільність, відкритість, неоднорідність, штучність, відносність та органічність. Елементами механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві є норми публічного права, публічно-правові відносини (регулятивні та охоронні), акти застосування норм публічного права. При цьому елементний склад механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві залежить від форми її реалізації. Для добровільної форми реалізації юридичної відповідальності в

публічному праві акти застосування норм публічного права є факультативним елементом, а для державно-примусової – обов’язковим.

4. Галузі сучасного публічного права можуть нормально існувати та функціонувати лише за наявності власного інституту юридичної відповідальності. Питання про самостійність виду юридичної відповідальності в публічному праві залежить від розвинутості конкретної галузі чи підгалузі публічного права. За результатами вивчення доктринальних підходів до розуміння юридичної відповідальності в окремих галузях публічного праві є всі підстави стверджувати, що конституційна відповідальність є основою для подальшого вдосконалення та формування інших видів публічно-юридичної відповідальності; кримінальна та адміністративна – традиційно залишаються найбільш розробленими як у теоретичному, так і практичному аспектах, однак продовжують розвиватися переважно в контексті їх державно-примусової концепції; фінансова – потребує поглиблених теоретичних досліджень, систематизації законодавства та уніфікації правил застосування.

РОЗДІЛ 3
ПУБЛІЧНО-ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА УКРАЇНИ

3.1. Держава та її вищі органи влади як суб'єкти юридичної відповідальності в публічному праві

Ефективне здійснення завдань і функцій держави в значній мірі залежить від діяльності вищих органів влади, які при неналежному виконанні своїх функцій можуть виступати в якості суб'єктів юридичної відповідальності в публічному праві конкретної держави, а держава в цілому – суб'єктом міжнародної відповідальності.

У сучасній міжнародній практиці не вироблено загальноприйнятих стандартів юридичної відповідальності вищих органів влади окремих держав, оскільки кожна з них володіє особливими здобутками власного державотворення.

З огляду на це, вважаємо за доречне розглянути це питання крізь призму загальновизнаних принципів міжнародного публічного права, суб'єктами якого є держави-учасниці міжнародно-правових відносин. Відповідно державі належить низка прав і обов'язків і тому вона виступає в якості не тільки суб'єкта міжнародного права, а й в якості суб'єкта публічно-юридичної відповідальності. При обставинах, коли первинним суб'єктом міжнародного права є саме держава як виконавець міжнародно-правових норм, то саме вона виступає в якості суб'єкта юридичної відповідальності на міжнародному рівні.

У цьому контексті Г.П. Коверзнєва та М.С. Коверзнєв зазначають, що при вчиненні міжнародного правопорушення необхідно встановити факт такого діяння органів держави, що за чинними нормами міжнародного права може бути поставлено у вину державі, і таке поводження порушило міжнародне зобов'язання цієї держави. Держава може здійснювати певні дії лише через свої органи, тому їх вина розглядається в міжнародній практиці як поводження самої держави [209,

с.51].

У свою чергу О.І. Мисак розглядає міжнародні зобов'язання держави як дії законодавчих, виконавчих і судових органів, що призводять до міжнародно-правової відповідальності держави, зокрема, якщо мова йде про діяльність законодавчого органу, то це може бути прийняття закону або іншого нормативно-правового акта, що суперечить міжнародним зобов'язанням держави, або ж навпаки, неприйняття закону, необхідного для виконання міжнародного зобов'язання [210, с.44 – 45].

Погоджуємось із позицією О.О. Скрильник, яка визначає поводження будь-якого органу держави як її діяння з міжнародного права незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або які-небудь інші функції, а також незалежно від положення, що він займає в системі органів державної влади [211, с.352]. Звідси слідує, що державі належить низка прав та обов'язків і вона є суб'єктом публічно-юридичної відповідальності. Разом з тим, вона як суб'єкт міжнародного права може діяти лише через свої органи влади.

При цьому державі привласнюються діяння її органів. Діяльність будь-якого органу держави вважається діянням цієї держави незалежно від того, які функції цей орган здійснює та яке місце в апараті держави він займає.

Як стверджує С.В. Черниченко, позиціонування режиму верховенства права в якості інституціонально-юридичної основи побудови сучасного світового порядку предметно підтверджує необхідність добросовісного виконання всіма державами своїх міжнародних зобов'язань і паралельно з цим укріплення Міжнародного суду [212, с.101]. Будь-яке порушення міжнародного права або недобросовісне його дотримання природним чином спричиняє за собою відповідальність того суб'єкта права, який здійснив таке діяння. При обставинах, коли первинними суб'єктами міжнародного права є саме держави як виконавці міжнародно-правових норм, відповідальність настає власне самих держав.

Найвищі органи виконавчої влади є офіційними представниками держави в міжнародних відносинах. Їм належить головна роль у здійсненні цих відносин. Тому їх поведінка має особливе значення. З цього приводу Д.Б. Левін відмічає, що в більшості випадків міжнародно-правова відповідальність виникає для держави за дії

або бездіяльність її органів, які мають право міжнародного представництва [213, с.69]. У свою чергу П.М. Куріс зауважує, що обсяг міжнародної відповідальності більшою мірою залежить від характеру самого правопорушення, а не безпосередньо від органу, який представляє інтереси держави [214, с.165].

Міжнародне публічне право визначає коло посадових осіб, органів, які вважаються такими, що представляють державу незалежно від їх статусу в межах внутрішнього права: глава держави, парламент, уряд, міністр закордонних справ.

Такий підхід є передбачуваний, оскільки згідно з міжнародним і національним правом лише певні органи можуть виражати згоду на обов'язковість договору для держави. Інакше вирішується питання в разі міжнародної відповідальності.

Так, укладення або здійснення угоди про постачання товарів державі, відносно якої Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) прийнято рішення про ембарго, кваліфікуватиметься як протиправне діяння.

Законодавчі органи займають центральне положення в механізмі держави. Акти, що приймаються ними, виражають офіційну позицію країни. Органи законодавчої влади, як правило (але не завжди), є виборними і мають різні назви: Верховна Рада, Конгрес, Сейм, Державна Дума, Фолькетинг тощо [143, с.69].

Кваліфікація поведінки законодавчих органів держави є загальновизнаною нормою міжнародного права, підтвердженою значною судовою практикою. Постійна палата міжнародного правосуддя визначила, що з точки зору міжнародного права національні закони є волевиявленням і видом діяльності держав [215, с.15].

Це положення П.М. Куріс розуміє як принцип відповідальності держав за протиправну поведінку законодавчих органів, який є загальновизнаним [214, с.165].

Звертає на себе увагу та обставина, що настання відповідальності за поведінку законодавчого органу пов'язується з елементом збитку.

У свою чергу Д.Б. Левін погоджується з таким твердженням, оскільки держава за будь-яких умов несе відповідальність за прийняття закону, що суперечить його міжнародним зобов'язанням [213, с.69].

Водночас П.М. Куріс вважає, що серед дій законодавчого органу, що

породжують міжнародну відповідальність держав у першу чергу слід вказати видання закону або іншого нормативно-правового акта, що суперечать міжнародним зобов'язанням держави [214, с.166].

Ми вважаємо, що з точки зору сучасного міжнародного права сам факт ухвалення міжнародно-протиправного закону представляє порушення міжнародних зобов'язань і, отже, породжує міжнародно-правову відповідальність. Ця позиція підтверджується Статтями про відповідальність держав і Коментарем до них, в яких йдеться про діяльність законодавчих органів [216].

Таким чином, відповідальність виникає, коли збиток є наслідком того, що держава не прийняла законодавчих постанов, необхідних для виконання цих зобов'язань. Вважаємо, що це положення справедливо саме для випадку, коли має місце збиток. Якщо ж цей елемент відсутній, то положення дещо інше.

Відомо, що протиправним діянням є не лише дія, але і бездіяльність, що тягне порушення зобов'язання. Саме тому держава несе відповідальність і за неприйняття закону, необхідного для реалізації зобов'язання. Однак, як правило, така відповідальність настає лише в тому випадку, якщо ухвалення відповідного закону прямо передбачено. Так, Д.Б. Левін пояснює це тим, що держава може забезпечити виконання зобов'язання та без ухвалення відповідного закону [213, с.70].

Це означає, що відповідальність настає й у тому випадку, коли ухвалення закону не обов'язково потрібне для виконання зобов'язання. Відповідальність настає й у разі відмови держави відмінити закон, якщо це передбачено зобов'язанням або прямо витікає з нього. Дж. Альварес висловлює думку, згідно з якою держава несе відповідальність не лише за закони, але і за інші нормативно-правові акти своїх законодавчих органів, наприклад, резолюції, звернення, в разі їх протиріччя міжнародним зобов'язанням [217, с.346].

Таким чином, резолюція парламенту або його органу, поза сумнівом, є актом держави. Якщо до того ж, резолюція суперечить міжнародним зобов'язанням держави, то в наявності обидва елементи міжнародно-протиправного діяння.

Проте поки вона не втілюється державою в життя юридична відповідальність не настає. Може йтися лише про політичну відповідальність, а, отже, навіть

ухвалення закону, що суперечить міжнародному праву, не завжди породжує міжнародну відповідальність. Сучасне міжнародне право як самодостатня система права розвивається і функціонує за загальними законами своєї юридичної природи. Право створюється державами, підлягає добросовісному його виконанню і зумовлює настання юридичної відповідальності.

Враховуючи предмет нашого дослідження, ми вважаємо, що публічно-юридична відповідальності глави держави, парламенту та уряду як представників держави в зовнішніх і внутрішніх правовідносинах потребує більш детального аналізу.

Успішний розвиток будь-якої держави в усіх сферах суспільного життя, забезпеченні прав і свобод людини та громадянина в значній мірі залежить від того, наскільки відповідально глава держави, колегіальні органи держави (парламент та уряд), окремі члени колегіальних органів (парламентарі та члени уряду) будуть ставитись до виконання своїх обов'язків і здійснення функцій.

Відповідно до нашої позиції, успішне функціонування будь-якої сучасної держави в значній мірі залежить від відповідальних дій саме глави держави. На підставі аналізу конституційно-правового статусу глави держави в окремих зарубіжних країнах можна дійти висновку про суттєве розмаїття прав і обов'язків глави держави, спостерігається суттєва різниця у визначенні міри меж і тенденцій його державно-правового впливу в суспільстві, існуючому порядку взаємодії глави держави з іншими інститутами влади та громадянами, що в значній мірі впливає як на результати його діяльності, так і міру його відповідальності за них.

Проте між права та обов'язками, якими наділяється глава певної країни її конституцією, і фактичною відповідальністю, яку він несе, часто існує деяка невідповідність. Остання залежить від низки факторів, передусім, від виду форми державного правління; різновиду форми державно-правового (політичного) режиму та соціально-політичного ладу в країні; історичного етапу й рівня соціально-економічного розвитку суспільства; місця, яке посідає глава країни в механізмі своєї країни, а у президентів – й від процедури їх обрання.

Главі держави належить провідне місце в системі органів державної влади. Він

є вищою посадовою особою держави як у внутрішніх, так і зовнішніх відносинах публічного характеру, у зв'язку з чим він наділений низкою державно-владних повноважень і несе відповідальність за як належне, так і неналежне виконання своїх повноважень. Саме тому публічно-юридична відповідальність є невід'ємною частиною правового статусу глави держави.

Схожу точку зору підтримує С.В. Рунєц, який зазначає, що відповідальність поряд з правами та обов'язками формує статус глави держави та випливає з його правовідносин з іншими гілками влади та в першу чергу органами, які уповноважені ініціювати заходи притягнення до відповідальності глави держави [218, с.11].

Виходячи з цього, Г.М. Малкіна визначає три фундаментальні принципи, які характеризують правовий статус глави держави:

– принцип змінюваності;

– принцип нейтральності;

– принцип відповідальності [219, с.42].

Не менш важливим є положення про те, що принцип відповідальності глави держави є обов'язковим елементом формування в державі загальнодемократичних принципів її існування. Зокрема Я.Ю. Мамаєва наголошує на тому, що існування відповідальності глави держави є невід'ємною ознакою існування демократії в державі, оскільки при авторитарному режимі така відповідальність носить виключно декларативний характер, або ж відсутня взагалі [220, с.116].

У випадку вчинення главою держави злочину або іншого протиправного діяння, виникає питання про його юридичну відповідальність, включаючи відсторонення глави держави від посади. У більшості держав сучасного світу главою держави є президент, а однією з найбільш поширених форм його юридичної відповідальності є імпічмент – усунення глави держави (президента) від влади за допущені порушення конституції, закону, які-небудь правопорушення, тобто за вчинення дій, не сумісних з високою посадою глави держави.

Привертає до себе увагу позиція Г.М. Малкіної про те, що коло правопорушень як підстав для імпічменту коливається в межах від державної зради до порушень конституції та законів. У більшості країн президент може бути

усунений з поста лише в разі вчинення ним державної зради [221, с.116].

Як підставу для усунення президента з поста в порядку імпічменту конституції багатьох держав передбачають не тільки державну зраду чи інший тяжкий злочин, а й навмисне (чи грубе) порушення ним конституції і законів (Польща, Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН) та інші). У такому разі притягнення президента до відповідальності в порядку імпічменту є більш реальним, оскільки до «навмисного порушення конституції і законів» він вдається значно частіше, ніж до скоєння кримінального злочину [222, с.8 – 9]. З таким підходом можна погодитись, оскільки це означає практичну можливість притягнення президента до відповідальності у формі усунення його з посади шляхом імпічменту.

Вагомим аргументом, на думку Г.М. Малкіної, на цю корись є те, що малоймовірно, щоб обраний народом (Франції, Польщі) або парламентом (ФРН) глава держави опустився до переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунської діяльності, надання іноземній державі допомоги в проведенні підривної діяльності проти власної держави тощо, що складає ознаки державної зради як кримінального злочину [221, с.116].

Практично в усіх розвинутих країнах після висунення проти президента або членів уряду обвинувачення у вчиненні злочину відповідні вищі посадові особи призупиняють здійснення своїх повноважень. Це має забезпечити невтручання їх у кримінальний процес і об’єктивний розгляд справи.

Таким чином, процедури притягнення до конституційної та кримінальної відповідальності суб’єктів виконавчої державної влади реалізуються завжди за участю парламентів. Нерідко ця участь має важливе та навіть вирішальне значення. Наявність у національних конституціях і законодавстві відповідних процедур пояснюється бажанням правлячих кіл збалансувати головні компоненти державного механізму, якими є органи законодавчої та виконавчої влади.

Сучасна юридична наука багато уваги приділяє проблемі юридичної відповідальності глави держави, а питання відповідальності парламенту все ще залишається малодослідженим як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, хоча

низка вчених-юристів звертаються до дослідження цієї проблематики.

Зокрема Г.М. Малкіна, в контексті осмислення політичної відповідальності парламенту в системі вищих органів державної влади, виокремлює дві її форми: розпуск парламенту та застосування главою держави права вето щодо законів, прийнятих ним [223, с.49]. При цьому в конституціях держав світу не сформульовано чіткого поняття юридичної відповідальності вищого представницького органу державної влади, хоча ними й встановлюється відповідальність парламенту перед іншими вищими державними органами.

Принцип поділу державної влади на гілки, реалізація якого є обов'язковою для держав демократичного типу, а також наявність системи «стримувань і противаг» вищих органів державної влади зумовлюють формування правової основи їхньої юридичної відповідальності. Крім того, особливістю публічно-правової відповідальності парламенту є її негативний і позитивний аспекти [224, с.72 – 73].

Це означає, що у випадку з позитивною відповідальністю парламенту слід вказати той факт, що статус суб'єкта її набуття (в цьому випадку йдеться про парламент) формується на добровільних засадах і за рахунок усвідомлення ним покладених на нього обов'язків та якісного їх виконання.

Саме тому, аналізуючи юридичну відповідальність парламенту, слід акцентувати увагу на негативній, оскільки сутність позитивної зводиться до належного виконання ним обов'язків, перш за все, у сфері управління державними справами шляхом законотворчості.

Таке судження підтверджує Д.А. Липінський, який відмічає, що позитивну відповідальність слід ототожнювати з правомірною поведінкою суб'єкта правовідносин [225, с.39]. Ми погоджуємося з такою позицією, оскільки наслідком такої форми публічно-юридичної відповідальності може бути переобрання парламенту на наступний строк без зміни правлячої більшості. З огляду на це, юридичну відповідальність парламенту пропонують розглядати в якості негативної її форми шляхом поєднання з політичною відповідальністю.

До аналогічних висновків приходить В.О. Виноградов, який резюмує, що негативні політичні наслідки являють собою об'єднуючу ознаку всіх конституційно-

правових санкцій, які характеризують відповідальність вищих органів державної влади [226, с.62].

У той же час, незважаючи на це, не можна ототожнювати юридичну та політичну відповідальність, оскільки характерною особливістю першої є її настання внаслідок порушення норм права, оскільки зникає можливість застосування щодо цього суб'єкта конституційно-правового правопорушення правових санкцій.

Досліджуючи питання юридичної відповідальності парламенту як представницького органу державної влади, слід погодитися з Г.М. Малкіною, яка вказує на те, що така відповідальність носить не «чисто» юридичний характер, а політико-правовий, оскільки має свій прояв у застосуванні щодо парламенту конституційно-правових санкцій главою держави, а не народом, який його сформував [223, с.49]. Плідною в цьому ж ракурсі є позиція В.Л. Федоренка та О.В. Скрипнюка, які відмічають «яскравий» політичний характер відповідальності органів державної влади, оскільки її наслідками є не лише юридичні, а й політичні втрати [65, с.78].

Так, слушно зауважує В.М. Бесчастний, що найважливішим особистим повноваженням президента Франції є право розпускати Національні збори, обмежене лише трьома умовами: по-перше, не може бути здійснено розпуск протягом року, наступного після попереднього розпуску; по-друге, розпуск не може бути проведений під час дії надзвичайного становища; по-третє, розпуск не може бути здійснений тимчасовим президентом республіки, тобто головою Сенату, який посідає вакантну посаду глави держави до обрання нового президента [227, с.244].

Сукупність політичних і правових елементів формує сутність публічно-юридичної відповідальності представницького органу державної влади, яка реалізується у двох формах: розпуск парламенту та відміна чи призупинення антиконституційного акта, прийнятого ним.

На користь цього твердження свідчать міркування Ю.М. Тодики про те, що розпуск парламенту та вето глави держави на прийняті вищим представницьким органом державної влади закони складають особливий зміст правових санкцій, передбачених публічним правом [228, с.204].

У свою чергу І.В. Рижук до конституційно-правової відповідальності парламентарів відносить дострокове припинення їх повноважень (розпуск), а також скасування чи зупинення дії прийнятого парламентом закону [229, с.119].

До цього ж, відповідальність парламенту як представницького органу державної влади носить колегіальний характер [230, с.222].

Подібну точку зору висловлює І.В. Рижук, відзначаючи, що за суб'єктним складом до колективної відповідальності парламентаріїв як форми конституційно-правової можна віднести не лише відповідальність депутатських фракцій, парламентських комітетів тощо, а й парламенту в цілому [229, с.119].

Таким чином, представницький орган державної влади несе відповідальність не перед народом, який є єдиним легітимним джерелом влади в державі демократичного типу, а перед главою держави, тим самим зумовлюючи політичний характер такого виду юридичної відповідальності. На нашу думку, саме такі характеристики вказують на існування системи «стримувань і противаг» вищих органів державної влади.

Водночас оперативне управління державою здійснює виконавча гілка влади на чолі з урядом. Саме тому для його ефективної діяльність необхідно сформувати працездатний парламент, який законодавчо має забезпечити реалізацію реформ та урядових програм. У випадку невиконання покладених на нього повноважень, такий парламент має бути розпущений. Свідченням цього є те, що у президентських республіках, при чіткому поділі влади, глава держави не наділений правом розпуску парламенту, оскільки особисто очолює виконавчу гілку влади.

Основною підставою розпуску парламенту є порушення вимог щодо формування та забезпечення діяльності виконавчої гілки влади. Розпуск парламенту в парламентських державах, а також у республіках змішаного типу є один з основних елементів конституційного механізму здійснення державної влади. Право розпуску парламенту (оголошення дострокових парламентських виборів) належить главі держави (хоча використовується ним, як правило, тільки «на прохання» уряду) і є противагою інституту парламентської відповідальності уряду.

До основних випадків, коли конституціями передбачається розпуск

парламенту, належать:

– неможливість формування уряду або обрання президента республіки;

– вираження парламентом вотуму недовіри уряду;

– повторне або інше багатократне вираження вотуму недовіри уряду впродовж певного періоду часу;

– не затвердження програми уряду;

– неприйняття у встановлений термін запропонованого урядом державного бюджету [231, с.334].

При цьому ключовими обмеженнями можливості розпуску парламенту є такі:

– не підлягає, як правило, розпуску верхня палата;

– парламент не може бути розбещений в період дії надзвичайного або військового стану, в останні шість місяців (чи інший термін) повноважень президента або перші шість місяців, перший рік повноважень парламенту;

– в низці країн парламент не може розпускатися певнішої кількості разів у певний період [227, с.264].

У межах визначення видів юридичної відповідальності вищих органів державної влади вагомого значення набуває виокремлення відповідальності виконавчої гілки влади.

Так, В.А. Виноградов у контексті публічно-правової відповідальності вищих органів державної влади виділяє урядову, хоча при цьому зауважує, що виокремити особливості такого виду відповідальності є достатньо складним завданням [232].

При визначенні меж відповідальності уряду як вищого органу виконавчої гілки влади в державі слід зауважити, що вона багато в чому взаємопов’язана з політичною відповідальністю. У сучасній юридичній літературі відсутній єдиний підхід щодо розуміння сутності юридичної відповідальності уряду.

Так, О.В. Мельник вказує, що юридична відповідальність уряду носить політичний характер, але набуває конституційної форми, тобто закріплена в конституційних актах [233, с.12]. Дещо іншою є позиція В.Б. Авер’янова, який розуміє її виключно як вид політичної відповідальності [234, с.21].

Водночас питання політичної відповідальності уряду є достатньо вивченим у

сучасній юридичній літературі. О.В. Хоменко підкреслює, що політична відповідальність уряду має місце у випадках, коли уряд звітує за свою роботу перед президентом, парламентом і прем'єр-міністром [235, с.1039].

Це означає, що чітких меж між юридичною і політичною відповідальністю уряду не існує. Виходячи з викладеного вище, слід погодитися з думкою О.Т. Волощук, яка вважає, що відсутність єдиного підходу до визначення меж юридичної відповідальності уряду пов'язано з відсутністю чіткої предметної сфери, охопленої поняттям юридичної відповідальності [236, с.70].

Вважаємо доречним при визначенні меж юридичної відповідальності уряду, врахувати зауваження І.М. Мінаєвої, яка розмежовує конституційно-правову і публічно-правову відповідальність, оскільки остання є відповідальністю органів державної влади, в той же час суб'єктами конституційно-правової виступають усі учасники конституційно-правових відносин [112, с.40].

Таким чином, конституційно-правова відповідальність є лише одним з видів юридичної відповідальності, а публічно-правова носить не лише правовий, а й політичний характер, тому є більш ширшою за своїм змістом.

На нашу думку, аналіз перспективної юридичної відповідальності уряду є недоцільним, оскільки вона, перш за все, розглядається крізь призму морально-етичних елементів його діяльності, в той час як ретроспективна – у зв'язку з вчиненням правопорушення винним суб'єктом.

Тому вважаємо правильною позицію О.В. Совгирі, який зазначає, що перспективну юридичну відповідальність несуть усі суб'єкти державно-правових відносин, в той час коли ретроспективну – суб'єкти цих відносин за неналежне виконання покладених на них обов'язків [237, с. 85]. Аналіз урядової відповідальності необхідно здійснювати виключно з ретроспективної позиції, передумови настання якої визначені та встановлені нормативно-правовими актами держави.

Не менш важливим залишається питання визначення меж публічно-правової відповідальності уряду шляхом визначення місць і ролі в ній її складових: юридичної та політичної відповідальності. На переконання В.М. Шаповала,

сукупність політичної та юридичної відповідальності уряду формує особливу процедуру, яка реалізується за участю парламенту [238, с.60]. Така особлива процедура притягнення уряду до публічно-юридично відповідальності зумовлена двома факторами: правовим статусом уряду та порядком його формування.

У свою чергу І.І. Дахова відмічає, що юридична відповідальність уряду безпосередньо залежить від його правового статусу, оскільки він є визначальним фактором взаємодії вищого органу виконавчої влади з іншими органами держави, зокрема з парламентом і главою держави [239, с.36 – 37].

Звідси випливає, що такі елементи правовідносин між урядом і парламентом або главою держави як підзвітність і підконтрольність формують основу юридичної відповідальності вищого органу виконавчої влади в державі.

У сучасній юридичній літературі існує достатньо широкі підходи визначення видів відповідальності уряду. Так, згідно з класифікацією, запропонованою В.Є. Чиркіним, до видів відповідальності уряду можна віднести політичну, кримінальну, дисциплінарну та цивільну [240, с.348 – 350].

На нашу думку, така класифікація є неповною, оскільки не містить такого виду відповідальності як публічно-юридична. Крім того, такий підхід є неправильним, оскільки політична відповідальність існує в комплексі з юридичною, а саме з конституційно-правовою, тому в контексті публічно-юридичної відповідальності уряду виділяти її в окремий вид вважаємо недоцільним.

Режим відповідальності уряду в зарубіжних країнах є різним і багато в чому зумовлений конкретною моделлю формування цього органу державної влади. Зокрема С.Г. Серьогіна виокремлює головні способи відповідальності уряду:

– абсолютно позапарламентський;

– обмежено позапарламентський;

– президентсько-парламентський;

– обмежено парламентський;

– абсолютно парламентський;

– квазіпарламентський [241, с.28].

Змішаний (президентсько-парламентський) спосіб урядової відповідальності є

характерним для напівпрезидентських республік. Напівпрезидентським республікам здебільше притаманна подвійна відповідальність уряду – перед парламентом і главою держави. Процедура імпічменту передбачена лише стосовно президента і не застосовується до урядовців. Колективна політична відповідальність уряду перед парламентом поєднується з персональною – кожного міністра за дії в межах його компетенції. У деяких напівпрезидентських республіках політична відповідальність уряду має свої суттєві відмінності, в результаті чого одні з них тяжіють до парламентарної моделі (Франція, Польща), а інші до президентської.

Президенту належить право законодавчої ініціативи з питань, що стосуються конституційних переглядів, передачі законопроектів на референдум, а також право відкладального вето на закони, прийняті парламентом, або право звернення і до Конституційної ради на предмет відповідності закону Конституції [231, с.330].

Звідси слідує, що принцип відповідальності уряду віддзеркалює ступінь концентрації влади серед вищих органів держави, характер взаємовідносин між ними, розклад політичних сил на вищому рівні державної організації й механізм здійснення політичної волі народу. У цілому механізм відповідальності виконавчої влади перед парламентом як єдиним органом законодавчої влади може бути окреслений поняттям «взаємовідносини довіри»: коли законодавчий орган довіряє виконавчій владі, прем'єр-міністр і члени уряду зберігають свої посади, але уряд подає у відставку й замінюється новим, як тільки виконавча влада, за будь-яких причин, втрачає цю довіру. При цьому в деяких випадках цей процес може супроводжуватися необхідністю проведення нових виборів до законодавчого органу чи реструктуризації всередині вже існуючої законодавчої влади (утворення нових коаліцій чи альянсів серед парламентських партій) з метою формування нового уряду, який задовольняв би парламент і користувався підтримкою більшості.

Таким чином, порядок притягнення до публічно-юридичної відповідальності уряду має бути особливим, а негативні наслідки повинні носити не лише політичний, а й юридичний характер, оскільки настають лише на підставах та в межах, визначених Конституцією і конституційними нормативно-правовими актами.

Отже, належне здійснення завдань і функцій держави у значній мірі залежить

від діяльності вищих органів державної влади, які виступають в якості суб'єктів юридичної відповідальності в публічному праві певної країни, а держава в цілому – суб'єктом міжнародної відповідальності. У сучасному міжнародному праві відсутні стандарти юридичної відповідальності вищих органів державної влади. Разом з тим, успішний поступ будь-якої країни залежить насамперед від ефективності функціонування і реалізації публічно-юридичної відповідальності глави держави, парламенту та уряду. Остання залежить від різних чинників, зокрема специфіки історичного, географічного, економічного, політичного, культурного розвитку певної держави, її форми (форми державного правління, форми державного устрою та форми державно-правового режиму) тощо.

3.2. Публічно-юридична відповідальність глави держави, парламенту та уряду країн романо-германської правової сім'ї

У сучасних умовах розвитку України важливого значення набуває зарубіжний досвід формування моделей поділу державної влади та системи стримувань і противаг. Успішний поступ будь-якої держави в усіх сферах суспільного життя, забезпеченні прав і свобод людини та громадянина в значній мірі залежить від того, наскільки відповідально вищі посадові особи держави будуть ставитись до виконання своїх обов'язків і реалізації власних функцій, тому проблема відповідальності органів державної влади та вищих посадових осіб набуває на теперішній час особливої актуальності. Відповідно до нашої позиції, найбільш доцільним є аналіз досвіду нормативно-правового закріплення та практичної реалізації юридичної відповідальності вищих органів державної влади у країнах з парламентсько-президентською формою правління, оскільки до їхнього числа входить Україна.

Так, вагомим важелем у механізмі державного управління суспільства зарубіжних країн є глава держави. Він очолює всю систему органів влади й

управління, юридично йому в цій системі належить першорядне місце. У більшості зарубіжних країн функції глави держави доручаються одноособовому органу.

Аналізуючи конституційно-правові акти іноземних країн, прослідковується суттєва різниця у визначенні міри меж і тенденцій державно-правового впливу глави країни в суспільстві. Саме тому, використовуючи зарубіжний досвід, важливо на законодавчому рівні якомога детальніше врегулювати відповідну процедуру.

Невід'ємною частиною статусу глави держави є його юридична відповідальність. Главі держави належить провідне місце в системі органів державної влади. Він є вищою посадовою особою держави як у внутрішніх, так і зовнішніх відносинах публічного характеру. Імпічмент передбачений у конституційному законодавстві багатьох зарубіжних держав і має стати гарантією проти зловживання владою зі сторони глави держави.

До числа парламентсько-президентських республік можна віднести Болгарію, Латвію, Македонію, Польщу, Словаччину, Румунію, Хорватію тощо.

На нашу думку, правовий статус президентів парламентсько-президентських республік слід розпочинати з аналізу його нормативного закріплення в конституціях.

Варто зазначити, що статус глави держави в різних країнах визначається по-різному, тому їх можна розділити на дві великі групи.

Так, у конституціях держав першої групи (наприклад, Болгарія, Македонія, Хорватія), президенти найчастіше визначаються як посадові особи, які є главами держав і представляють її у своїй країні й за кордоном.

Зокрема ст. 92 Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р. встановлює, що президент є главою держави та представляє Республіку Болгарія в міжнародних відносинах [242]. Аналогічна норма закріплена у ст. 94 Основного Закону Республіки Хорватія від 21 грудня 1990 р., а саме: Президент Республіки Хорватія є главою держави та представляє Республіку всередині країни та за кордоном [243]. Дещо вужчим є визначення загального статусу президента у ст. 79 Конституції Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р., згідно з якою Президент Республіки Македонія представляє Республіку Македонія [244].

Таким чином, у конституціях держав цієї групи президенти характеризуються як посадові особи, які є главами своїх держав і представляють їх у своїй країні й за кордоном.

Конституції держав другої групи (приміром, Словаччина, Румунія, Польща) надають більш широке нормативне закріплення правового статусу президента. Так, ст. 101 Конституції Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р. визначає, що глава держави – президент, своїми рішеннями забезпечує належне функціонування конституційних органів [245]. Відповідно до ст. 80 Конституції Румунії від 21 листопада 1991 р. президент зобов'язаний здійснювати посередництво між владами держави, а також між державою й суспільством [246]. У ст. 126 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. закріплений статус президента як вищого представника Республіки й гаранта наступництва державної влади [247].

З огляду на це, можна зробити висновок, що правовий статус глав держав цієї групи є сильнішим, ніж у зазначених вище країнах першої групи, що й зумовлює різницю в існуючому порядку взаємодії глави держави з іншими інститутами влади та громадянами, тому в значній мірі впливає на міру його відповідальності.

Беручи до уваги предмет нашого дослідження, важливим є питання стосовно юридичної можливості усунення глави держави із займаного поста.

Так, зокрема президент Республіки Македонія в разі порушення Конституції може бути усунений з поста достроково за однаковою процедурою, яка розпочинається за рішенням Зборів (ст. 87 Конституції), прийнятим двома третинами від їх складу [244]. Такою ж кваліфікованою більшістю Конституційний Суд Республіки Македонія приймає остаточне рішення щодо усунення президента з поста й відповідно про припинення чинності його мандата [244].

Президент або віце-президент Республіки Болгарії згідно зі ст. 103 Конституції може нести відповідальність тільки за порушення Основного закону країни й за державну зраду [242]. Водночас у Конституції Румунії закріплено розмежування між припиненням повноважень та імпічментом, які відрізняються за обвинуваченнями, що висуваються главі держави; більшістю, яка необхідна для ініціювання процедури; способами розгляду обвинувачень і кроками, необхідними

для зняття президента з посади. Відповідно до ст. 95 Конституції Румунії, питання про усунення президента з посади та припинення його повноважень має бути ініційоване третиною членів парламенту. Президент може бути усунений з посади у випадку вчинення дій, що порушують конституційні положення, на спільному засіданні Палати Депутатів та Сенату більшістю голосів їх членів і після консультації з Конституційним Судом. У разі прийняття пропозиції про припинення повноважень упродовж 30 днів з дати прийняття пропозиції проводиться референдум про усунення президента з посади [246]. Порядок імпічменту регулюється ст. 97 Конституції Румунії, згідно з якою президент, у разі вчинення ним державної зради, може бути усунений з поста Палатою Депутатів та Сенатом не менш як двома третинами від їх конституційного складу. Питання про усунення президента з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю членів обох палат парламенту. Для проведення розслідування парламент створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, висновки і пропозиції якої розглядаються на спільному засіданні обох палат парламенту. Повноваження з розгляду справи та остаточного винесення рішення про усунення президента з посади в порядку імпічменту належать Верховному суду касації та юстиції [246].

Відповідно до ст. 106 Конституції Словацької Республіки, питання про усунення президента з посади в порядку імпічменту вирішується на національному референдумі, який скликається резолюцією парламенту, прийнятою не менш як трьома п’ятими його членів. Якщо за результатами референдуму рішення про усунення президента з посади не було підтримане більшістю, президент розпускає парламент упродовж 30 днів з дня оголошення результатів голосування [245].

Найбільш деталізована ця процедура в Республіці Польща, де, згідно з ст. 145 Конституції, Президент Польщі за порушення Конституції, закону або за вчинення злочину може бути притягнутий до відповідальності перед Державним трибуналом. Звинувачення президенту може бути пред’явлено постановою Національних зборів, прийнятим більшістю не менше 2/3 голосів законного числа членів Зборів за пропозицією не менш ніж 140 його членів. З дня прийняття постанови про пред’явлення президенту звинувачення перед Державним трибуналом виконання

обов’язків президентом підлягає призупиненню [247].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що в парламентсько-президентських республіках процедура усунення глави держави з посади здійснюється за такою процедурою:

1) ініціювання й ухвалення рішення про відповідальність глави держави кваліфікованою більшістю голосів депутатів парламенту;

2) затвердження такого рішення конституційним, верховним або ж спеціально створеним судом.

При виконанні завдань і функцій держави значну роль відіграє парламент. У більшості сучасних держав, правові системи яких відносяться до різних правових сімей, найбільш складним і суперечливим є питання притягнення до юридичної відповідальності парламенту та парламентарів (депутатів і сенаторів), які наділені різним обсягом депутатського імунітету. Завдяки останньому парламентарі не можуть бути затримані поліцією чи арештовані, проти них не можуть бути застосовані заходи адміністративних стягнень, не може бути порушеним кримінальне провадження без згоди законодавчого органу, членом якого він є.

Глава держави може розпустити парламент майже в будь-який момент, хоча на практиці його дії з цього приводу зумовлені суспільними реаліями та їх оцінкою урядом. Такий характер розпуску не свідчить про якусь залежність парламенту від уряду, а є відображенням органічного взаємозв’язку між ними.

У більшості країн зі змішаною республіканською формою державного правління, а також у постсоціалістичних країнах, президент уповноважений розпускати парламент переважно з двох або з однієї конкретної підстави:

1) президент повинен або може розпустити парламент, якщо не досягнуто позитивного результату в застосуванні парламентських процедур заміщення посади прем’єр-міністра або формування персонального складу уряду, включаючи випадки, коли парламент відмовив у довірі новосформованому уряду;

2) підставою можливого розпуску є вираження парламентом недовіри прем’єр-міністру чи уряду в цілому або відмова в довірі чинному уряду.

При цьому іноді застерігається, що розпуск парламенту може здійснюватися

як альтернатива відставці уряду. Однак така альтернатива передбачена не завжди, і у багатьох відповідних країнах наслідком вираження недовіри або відмови в довірі уряду визнано його обов'язкову відставку. Існують й інші підстави розпуску парламенту, які в різних країнах зазвичай додаються до розглянутих.

Наприклад, у Республіці Болгарія розпуск парламенту відбувається в разі ухвалення ним рішення на перспективу щодо перегляду конституції або внесення змін до деяких її розділів і щодо прийняття нової конституції [242]. У цьому випадку розпуск парламенту в подібний до саморозпуску, адже члени парламенту, голосуючи за рішення щодо перспективи ревізії основного закону, усвідомлюють його наслідки.

У деяких країнах розпуск парламенту є можливим або обов'язковим через його нездатність ухвалити конкретне рішення або взагалі реалізовувати свої повноваження, причому така нездатність визначається в конституціях по-різному.

У Республіці Польща президент уповноважений розпускати парламент, якщо по закінченню трьох місяців від початку бюджетного року державний бюджет не був прийнятий [247], у Республіці Хорватія – якщо парламент не прийняв бюджет протягом 120 днів після його внесення на розгляд [243].

В інших країнах фактична недієздатність парламенту як підстава його можливого чи обов'язкового розпуску визначена більш загально. Наприклад, у Словацькій Республіці причиною розпуску відповідно парламенту та нижньої палати може бути їх нездатність ухвалювати рішення протягом трьох місяців однієї сесії, що не була перервана, а також якщо сесія була перервана на строк більший, ніж припускається основним законом [245].

В одних країнах розпуск парламенту означає дострокове припинення повноважної діяльності парламенту в конкретному персональному складі й діяльності кожного з його членів. В інших країнах відповідний склад парламенту продовжує повноважну діяльність визначений час після розпуску. У такому разі діяльність розпущеного парламенту припиняється з оприлюдненням результатів позачергових виборів або з першим засіданням парламенту нового скликання.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що розпуск

парламенту може здійснюватися з таких підстав:

– при вираженні недовіри уряду з ініціативи парламенту;

– при відмові в довірі, коли це питання ставиться урядом;

– якщо парламент не може сформувати уряд у певний термін;

– якщо парламент не приймає бюджет протягом певного строку;

– якщо неодноразово позбавляє довіри уряд протягом певного строку;

– якщо парламент не здатний прийняти рішення;

– якщо парламент не висловив довіри уряду, який він же і сформував;

– якщо парламент неодноразово відхиляє кандидатуру прем'єр-міністра, запропоновану президентом.

У перелічених випадках глава держави вправі, але не зобов'язаний розпустити парламент, може відправити у відставку уряд чи при не затвердженні бюджету ввести в дію бюджет минулого року.

Не менш важливою, на наш погляд, є проблема інституту відповідальності парламентарів. На міжнародній арені тривалий час не існувало жодних стандартів щодо допустимих меж імунітету виборних осіб й процедури його зняття.

Появу міжнародних стандартів у цій сфері пов'язують з активізацією боротьби з корупцією на наднаціональному рівні, свідченням чого є відображення питань імунітетів у міжнародних документах стосовно протидії корупції.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 30 Конвенції ООН проти корупції, ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р., встановлено, що кожна держава-учасниця Конвенції вживає такі заходи для того, щоб встановити або забезпечити відповідно до своєї правової системи й конституційних принципів належну збалансованість між будь-якими імунітетами або юрисдикційними привілеями, наданими публічним посадовим особам держави у зв'язку з виконанням ними своїх функцій, можливість здійснювати в разі необхідності ефективне розслідування й кримінальне переслідування та виносити судові рішення у зв'язку зі злочинами, визнаними такими відповідно до Конвенції ООН проти корупції [248].

Аналізуючи європейське законодавство, можна дійти висновку, що в більшості країн Європи інститут парламентського імунітету закріплено на

конституційному рівні або в окремих законах, тобто не виключається та не забороняється встановлення депутатської недоторканності спеціальним законом чи нормою. При цьому в більшості європейських країн депутатський імунітет має обмежений характер, зокрема такі обмеження можуть стосуватися певного часового проміжку чи строку повноважень народного обранця, вчинення певних процесуальних дій щодо особи з «імунітетом», ступеня тяжкості вчиненого ним протиправного діяння. Стосовно строкових обмежень імунітету, то прослідковується така тенденція:

1) низка законодавчих актів прямо вказують, що депутатська недоторканність надається на весь строк депутатських повноважень. Це положення відображене, зокрема в конституціях Румунії, Республіки Македонія, Латвійської Республіки та Республіки Польща. Проте варто зазначити, що воно має певні особливості. Наприклад, ч. 2 ст. 105 Конституції Республіки Польща передбачено, що початок дії депутатського імунітету розпочинається з дня опублікування результатів виборів, що певною мірою збільшує цей термін [247].

2) окремими правовими нормами встановлено досить короткі часові обмеження щодо дії імунітету парламентаріїв. Такі обмеження можуть стосуватися лише періоду проведення парламентських сесій чи інших аналогічних заходів;

3) багато конституцій передбачають встановлення так званого «вічного», або постійного, імунітету окремих депутатів щодо скоєних ними діянь.

Так, Конституцією Словацької Республіки встановлено, що у випадку відмови парламенту дати згоду на кримінальне переслідування чи арешт депутата «переслідування виключається назавжди» [245].

Деякі норми європейських конституцій містять положення щодо призупинення деяких кримінально-процесуальних строків. Приміром, ч. 3 ст. 105 Конституції Республіки Польща передбачено, що у випадку відмови парламенту позбавити депутата недоторканності перебіг строку давності припиняється аж до закінчення терміну повноважень [247].

Більшість конституцій встановлюють і конкретні кримінально-процесуальні заходи, щодо яких також діє недоторканність (конституції Республіки Болгарії,

Республіки Македонія, Республіки Польща, Словацької Республіки). Переліки таких кримінально-процесуальних дій найчастіше включають конкретні заходи, пов'язані з позбавленням чи обмеженням особистої свободи депутата (затримання, арешт, взяття під варту, ув'язнення).

В окремих країнах конституційна недоторканність депутатів поширюється на допит, пред'явлення обвинувачення, віддання до суду (Конституція Латвійської Республіки) [249]. Конституціями Республіки Болгарія, Латвійської Республіки, Республіки Польща, Словацької Республіки чітко встановлюються види кримінально-караних діянь чи обставин, які виключають недоторканність, зокрема затримання на місці злочину.

Підсумовуючи зазначене вище, можна дійти висновку, що дія депутатського імунітету в більшості європейських країн не поширюється на випадки, коли депутата затримано або безпосередньо на місці злочину.

Окрім того, слід враховувати те, що в окремих державах Європи дія депутатського імунітету не поширюється на випадки вчинення певних видів правопорушень:

– злочинів, які не передбачають позбавлення волі (Франція) [250];

– злочинів, за вчинення яких встановлена відповідальність у вигляді позбавлення волі на певний строк.

Зокрема в Республіці Хорватія [243] та Республіці Македонія [244] затримання депутата на місці злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі строком на п'ять і більше років, не передбачає можливості користування правом імунітету.

Ініціювання зняття депутатського імунітету та процедура прийняття рішення про зняття імунітету в різних європейських країнах визначається по-різному. Однак остаточно рішення приймається парламентом більшістю голосів, у багатьох випадках – на підставі рекомендацій профільного парламентського комітету. Ініціаторами зняття імунітету можуть бути різні суб'єкти, наприклад у Румунії – Міністр юстиції [246]; в Республіці Хорватія – комітет парламенту з питань мандатів та імунітету [243]; у Латвійській Республіці право безпосереднього звернення до

парламенту мають органи та посадові особи, які проводять слідство [249].

Зарубіжний законодавець практично завжди уникає прямого встановлення основ позбавлення депутатської недоторканності, надаючи парламенту гранично широких повноважень стосовно цього. Найчастіше привід для порушення питання про позбавлення недоторканності опосередковано вказується в повідомленні про застосування кримінально-процесуальних дій до депутата (Конституції Латвійської Республіки, Республіки Македонія, Республіки Польща тощо).

Проаналізувавши зарубіжне законодавство, можна дійти висновку, що обсяг депутатського імунітету в європейських країнах є різним й обмежується часом, колом суб'єктів і складом правопорушення тощо.

На підставі аналізу змісту чинного законодавства окреслених вище країн, ми доходимо висновку про закономірність суттєвого послаблення депутатського імунітету з подальшою можливістю поступового повного його скасування. У недемократичних державах депутатський імунітет у значній мірі є гальмом демократичних процесів та сприяє корупції.

Враховуючи те, що практика повної відсутності імунітету в членів парламенту не є типовою для більшості європейських країн, вважаємо повне скасування депутатського імунітету в Україні не доцільним.

При виконанні завдань і функцій держави не менш значну роль відіграє її уряд. Практично в кожній державі уряд і міністри за свою діяльність несуть політичну, кримінальну та цивільно-правову відповідальність.

Політична відповідальність може бути колективною (міністри несуть солідарну відповідальність за роботу уряду і діяльність кожного з них) чи індивідуальну, коли відповідальність несе конкретний міністр.

Парламентська відповідальність уряду є формою юридичної відповідальності вищого органу виконавчої влади перед суспільством через посередництво представницького органу, що дає можливість підтвердити наявність або відсутність довіри парламенту до уряду. Відповідальність уряду перед парламентом можна визнати ключовою особливістю парламентської системи.

Парламентська відповідальність у залежності від суб'єкта може бути

колективного та індивідуального. У більшості країн передбачається лише колективна відповідальність урядів (Румунія [246], Республіка Македонія [244], Республіка Болгарія [242]), в інших, поряд з колективною, існує індивідуальна відповідальність (Латвійська Республіка [249], Словацька Республіка [245], Республіка Хорватія [243], Республіка Польща [247]).

Колективна відповідальність означає, що в умовах несхвалення діяльності уряду у відставку йде весь кабінет, при цьому вина окремих міністрів не диференціюється. В умовах індивідуальної відповідальності вотум недовіри виражається окремим членам уряду, у відставку йдуть міністри, які втратили довіру.

В європейській практиці інститут колективної відповідальності є найбільш поширеним, що пояснюється сутністю уряду як колегіального органу державної влади, а також тим, що окремі міністри не відіграють значної ролі у визначенні урядової політики, формування якої здійснюється, перш за все, прем'єр-міністром.

Серед форм парламентської відповідальності уряду важливе місце займають парламентський вотум довіри з ініціативи уряду та парламентський вотум недовіри уряду. Вотум довіри може бути прийнятий парламентом більшістю голосів його членів. Неприйняття вотуму довіри, як правило, призводить до відставки уряду і (або) розпуску парламенту й оголошення нових виборів. В європейських державах склалися дві основні моделі вотуму довіри для уряду:

1) кабінет постійно користується підтримкою парламентської більшості та залишається при владі, поки йому не буде висловлено вотум недовіри (Словацька Республіка [245], Республіка Хорватія [243] та інші);

2) довіра уряду підтверджується постановою парламенту, яка має місце як на етапі створення уряду, так і пізніше в процесі його функціонування (Франція [250], Республіка Польща [247] тощо).

В окреслених вище країнах застосування вотуму довіри майже не має обмежень, оскільки він може застосовуватися як щодо стратегічної програми або декларації уряду, пов'язуватися з окремим законопроектом або мати на меті визначення парламентської підтримки уряду взагалі.

Однак є країни, в яких цей механізм не може бути застосований будь-яким із

зазначених способом. Так, у Республіці Польща уряд не має права ставити питання про довіру з метою прийняття окремого законопроекту. Зокрема інститут вотуму довіри уряду регулюється ст. 160 Конституції Республіки Польща, в якій зазначається, що Голова Ради Міністрів може звернутися до Сейму про висловлення Раді Міністрів вотуму довіри. Надання вотуму довіри Раді Міністрів відбувається більшістю голосів, при присутності щонайменше половини передбаченого законом числа депутатів. Якщо уряд не отримує вотуму довіри Сейму, то згідно зі ст. 162 Конституції він повинен піти у відставку [247].

Практика застосування урядом інституту вотуму довіри в Республіці Польща свідчить, що уряд застосовує його в разі, якщо він не користується підтримкою суспільства і Сейму, з метою повернути втрачену довіру.

Як підтверджує проведений аналіз, інститут вотуму довіри є досить важливим для ефективного функціонування системи державного управління, тому що в кризових випадках може гарантувати стабільне функціонування уряду.

Ще однією формою парламентської відповідальності уряду є парламентський вотум недовіри уряду. Зазвичай вираження вотуму недовіри є результатом ініціативи парламентської опозиції і на практиці може призвести або до відставки цього уряду і формування нового, або до розпуску парламенту (нижньої палати) главою держави за ініціативою самого уряду і проведення дострокових парламентських виборів.

Розрізняють конструктивний і деструктивний вотум недовіри. Конструктивний вотум недовіри передбачає вираження парламентом або окремою його палатою вотуму недовіри уряду з одночасним призначенням нового глави уряду. Процедура прийняття парламентом недовіри уряду є досить складною, що має виключити спроби певних парламентських сил використовувати цей інститут у власних цілях без явної підтримки більшості депутатів, а також можливість надмірного впливу парламенту на уряд і дестабілізації системи державного управління.

З огляду на це, конституції європейських країн закріплюють вимоги до ініціювання та прийняття вотуму недовіри уряду, які можна звести до таких

напрямів:

1. Недовіру уряду може висловити лише та палата, перед якою він несе відповідальність (якщо це двопалатний парламент). Це, як правило, нижня палата парламенту, представники якої обираються шляхом прямих загальних виборів. Винятком з цього правила є Румунія, де вотум недовіри приймається двома палатами парламенту [246].

2. Пропозиція про вотум недовіри носить колегіальний характер і повинна висуватися за ініціативою чітко визначеної частини депутатів.

3. Обов'язкове відтермінування розгляду пропозиції на певний час. Це здійснюється для того, щоб рішення не було прийнято під впливом емоцій без відповідного осмислення й оцінки ситуації.

4. Прийняття рішення про недовіру уряду абсолютним або відносним більшістю членів парламенту.

5. Обмеження на застосування повторної процедури вотуму недовіри. Ця норма може мати різні форми. Найбільш поширеною є заборона повторного ініціювання вотуму недовіри протягом певного часу, якщо попереднє пропозиція була відхилена.

У Румунії питання про недовіру уряду не може бути двічі поставлене в період однієї парламентської сесії [246], в Республіці Болгарія відповідний термін – шість місяців [242], а в Республіці Хорватія та Республіці Польща – три місяці [243; 247].

Розглянувши особливості процедури висловлення уряду вотуму недовіри парламентом, слід проаналізувати його основні види. На особливу увагу заслуговує конструктивний вотум недовіри – висловлення парламентом або окремої його палатою вотуму недовіри уряду з одночасним призначенням нового глави уряду. Це означає, що парламентське рішення про недовіру діючому прем'єр-міністру є одночасно рішенням про висловлення довіри новому прем'єр-міністру.

Цікавою є процедура конструктивного вотуму недовіри в Республіці Польща. Так, згідно з ст. 158 Конституції Республіки Польща, Сейм може прийняти вотум недовіри уряду більшістю від кількості депутатів за пропозицією мінімум 46 депутатів, в якому буде визначено ім'я кандидата на посаду прем'єр-міністра

[247].

Узагалі використання такого інституту парламентської відповідальності уряду, як конструктивний вотум недовіри є винятковим явищем, що пов’язано зі складністю цієї процедури. Таким чином, інститут парламентської відповідальності уряду дозволяє парламенту ефективно здійснювати коригування урядової діяльності, змушує уряд рахуватися з парламентською позицією. Разом з тим, цей механізм не повинен заважати нормальному функціонуванню системи державної влади, нівелювати статус інститутів державного управління. Тому парламентська відповідальність уряду як форма контрольної діяльності парламенту в сучасних країнах використовується лише в надзвичайних ситуаціях. Роль цього інституту зменшується і на перший план виходять інші, м’якші методи парламентського контролю (депутатські запити, інтерпеляції, година запитань до уряду та інші).

Проаналізувавши такі форми парламентської відповідальності уряду як парламентський вотум довіри з ініціативи уряду і парламентський вотум недовіри уряду, ми дійшли висновку, що досвід використання механізму вотуму довіри уряду в європейських країнах вказує, що він є дієвим для системи державного управління, оскільки дозволяє знайти вихід з політичної та управлінської криз, що склалися в державі. Якщо уряд отримав вотум довіри від парламенту, то це підтверджує його статус і він залишається при владі.

На особливу увагу заслуговує вотум довіри, ініційований урядом щодо окремого правового акта. Цей механізм не можна оцінювати однозначно. З одного боку, він виключає кризу державних інститутів у ситуації браку стабільної більшості, а з іншого – той факт, що закон вважається схваленим парламентом у ситуації, коли не було проведено дебатів і голосування над законопроектом, свідчить про несамостійність законодавчого органу при виконанні своєї основної функції – законодавчої.

Як свідчило проведене дослідження, конструктивний вотум недовіри безпосередньо є інструментом подоланням урядової кризи, на відміну від деструктивного вотуму недовіри, який є лише етапом у цьому процесі й до того ж може призвести до переростання урядової кризи в кризу всієї системи державного

управління. Така перевага конструктивного вотуму недовіри пов'язана з тим, що він дозволяє парламенту реалізувати відразу дві функції – контрольну та установчу. Однак насправді конструктивний вотум недовіри, як і будь-яка інша раціоналізація парламентської системи, сам по собі не може забезпечити урядову стабільність.

У зарубіжних країнах демократичного спрямування уряд і його члени можуть піти у відставку й за власною ініціативою. У конституційній практиці інститут добровільної відставки уряду в разі критики з боку парламенту або суспільства, може бути реалізований як захід позитивної юридичної відповідальності, що виражалася в усвідомленні відповідальності за проведену виконавчою владою зовнішню та внутрішню політику. Прикладами цього є добровільна відставка уряду Романо Проді в 2008 р. через політичну кризу, до якого привела політика, здійснювана урядом; добровільна відставка Уряду Йоргосу Папандреу в Греції в кінці 2011 р., пов'язана з тривалим багатомісячних економічною кризою [251, с.58].

Крім цього, в історії Європейського Союзу (далі – ЄС) були десятки випадків, коли міністри подавали у відставку через підозри в зловживаннях або некомпетентності. Як правило, не чекаючи того, щоб висловлені звинувачення підтвердив суд. Деякі йшли вже після того, як проти них починалося офіційне розслідування, хоча при цьому і наполягали на своїй невинуватості. Так, британський міністр енергетики К. Хьюн у лютому 2012 р. покинув свій пост, коли дізнався, що його звинувачують у спробі ввести правосуддя в оману у справі про перевищення швидкості. Кількома роками раніше британський міністр праці П. Хейн подав у відставку, коли історією про незадекларовані їм пожертвування, що потрапила в пресу, зацікавилася поліція [252].

Таким чином, причиною добровільної відставки як уряду, так і окремих міністрів є їх незгода не тільки з політикою президента чи парламенту, але й досить часто з обвинуваченнями уряду в засобах масової інформації, збоку окремих громадських організацій чи впливових політиків у некомпетентності або малоефективні роботі, а окремих міністрів – у здійсненні несхвальних проступків, а інколи навіть злочинів. У такому випадку значна кількість міністрів у знак протесту або для створення умов для неупередженого розслідування, залишають свій пост.

У недемократичних державах як уряд у цілому, так і окремі міністри в більшості випадків добровільно у відставку не йдуть.

Крім конституційно-правової відповідальності міністри більшості зарубіжних країн можуть притягуватись до кримінальної чи інших видів юридичної відповідальності на загальних підставах, оскільки правом імунітету вони не наділені.

Кримінальна відповідальність міністрів в різних державах неоднакова. У випадку скоєння загальнокримінальних злочинів у більшості держав світу вони несуть кримінальну відповідальність перед судами загальної юрисдикції, хоча в деяких державах (Франція, Італія, Республіка Польща) для цієї мети передбачені особливі суди. Зокрема ст. 156 Конституції Республіки Польща передбачає, що члени Ради Міністрів несуть відповідальність перед Державним Трибуналом за порушення Конституції, законів, а також за злочини, вчинені у зв’язку з займаною посадою [247].

Отже, осмислення видів юридичної відповідальності уряду дозволяє зробити висновок, що чим сильнішою є влада глави держави, тим складніше парламенту відправити уряд у відставку. В окремих випадках процедура вираження недовіри уряду ускладнюється тим, що питання про його відставку може бути поставлене лише за результатами розгляду парламентом. Запровадження подібної процедури в чинну Конституцію України сприятиме, на наш погляд, вдосконаленню процедури вираження недовіри Кабінету Міністрів України. При цьому специфіка юридичної відповідальності в публічному праві визначається природою, змістом і принципами організації тієї чи іншої правової системи в межах певної правової сім’ї, що необхідно враховувати при здійсненні порівняльно-правової характеристики публічно-юридичної відповідальність глави держави, парламенту та уряду.

3.3. Стан і перспективи розвитку публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади України

У сучасній Україні склалася складна політична й економічна ситуація, яка в значній мірі пояснюється, з одного боку, високим рівнем корупції в нашій державі, недосконалим законодавством, включаючи питання правового статусу вищих органів державної влади та їх посадових осіб, а з іншого – окупацією території Автономної республіки Крим та здійсненням сусідньою державою-агресором військових дій на окуповані частині Донбасу. У такий складний для України історичний період усі вищі органи державної влади нашої держави повинні діяти особливо відповідально й ефективно. Відповідальність, яка не має своєю підставою протиправне діяння, не можна вважати політичною, оскільки заходи реалізації юридичної відповідальності мають політичну складову, але тягнуть за собою юридичні наслідки.

Як стверджує І.М. Мінаєва, позитивною може бути лише конституційно-правова відповідальність держави, органів публічної влади та посадових осіб. Враховуючи особливості законодавчої термінології, специфіку правового статусу державно-владних суб'єктів, «позитивний» аспект конституційно-правової відповідальності може бути визначений як стан відповідальності, який вміщує в собі відповідальність у правових відносинах підконтрольності-підзвітності, в яких беруть участь дві сторони: відповідальний суб'єкт (підконтрольний і підзвітний) і суб'єкт, який має контрольно-наглядові повноваження, перед яким перший несе відповідальність [112, с.39]. Вчений приходить до висновку, що позитивна конституційно-правова відповідальність похідна від компетенції владного суб'єкта і супроводжується, розкривається, реалізується у відносинах підконтрольності-підзвітності [112, с.40]. Ми цілковито підтримуємо таку думку та вважаємо, що в сучасний період усі вищі органи держави та їх посадові особи повинні сумлінно виконувати свої обов'язки, бути відповідальними за свої дії, а в разі неналежного виконання своїх обов'язків і функцій нести не лише політичну, але й

ретроспективну юридичну відповідальність у публічному праві.

Варто зазначити, що модель стримувань і противаг різних гілок влади в нашій державі законодавством належним чином не врегульована, що негативно впливає на кінцеві результати державної діяльності та не сприяє ефективній взаємодії всіх гілок влади. У зв'язку з цим заслуговує на увагу пропозиція окремих дослідників стосовно необхідності вдосконалення процедури притягнення всіх посадових осіб найвищих органів державної влади [253, с.43; 254, с.11 – 12].

Як свідчить практика державотворення в Україні необхідно передбачити нові форми публічно-юридичної відповідальності глави держави, яка нині й близько не співвідносна обсягу його повноважень. На теперішній час публічно-юридичну відповідальність Президента України характеризує лише інститут імпічменту та звітування перед Верховною Радою (далі – ВР) України [255].

Так, серед науковців поширеною є думка про можливість і навіть необхідність запровадження серед можливих форм відповідальності глави держави санкції у вигляді обмеження реалізації його окремих повноважень. Згідно з міркуваннями Г.В. Задорожньої, юридична відповідальність глави держави – це вид соціальної відповідальності, яка полягає в застосуванні до нього передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою [256, с.32].

Наведена вище позиція набуває особливої значимості у визначенні статусу Президента України: за змістом ст. ст. 102 та 106 Конституції України, які є ключовими в характеристиці компетенції Президента України, залишається нез'ясованим питання про те, як ці статті співвідносять функції та повноваження глави держави. У ст. 102 Конституції України функції Президента України сформульовано в узагальненій формі, а саме: Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [146].

Реалізуються ці функції через конкретизовані повноваження глави держави, закріплені у ст. 106 Конституції України, правотворчі та кадрові з яких відіграють вирішальну роль у визначенні його правового статусу, згідно предмета нашого дослідження, зокрема:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

7) призначає позачергові вибори до ВР України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження ВР України у випадках, передбачених цією Конституцією;

9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у ВР України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення ВР України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;

10) вносить до ВР України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

19) вносить до ВР України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

30) має право вето щодо прийнятих ВР України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд ВР України [146].

Таким чином, повноваження похідні від функцій і конкретизують механізм їх реалізації. З огляду на те, що більшість повноважень Президента України є елементами системи стримувань і противаг, сформульована вище проблема безпосередньо стосується участі Президента України в цій системі.

На підставі аналізу конституційно-правового статусу Президента України як глави держави, серцевиною якого є його права і обов'язки, серед яких можна виділити його правотворчі та кадрові повноваження, обсяг яких дозволяє вирішувати чи приймати участь у вирішенні ключових кадрових питань щодо призначення та звільнення вищих посадових осіб у державі та членів колегіальних

органів, статус яких визначено в Конституції нашої держави.

Крім перерахованих повноважень суттєво впливають на правовий статус Президента України його установчі, безпекові, оборонні, зовнішньополітичні, правозахисні та програмні повноваження, що свідчать не тільки про його вагомий державно-правовий статус, але і високий рівень відповідальності перед українським народом. Такі обставини зумовлюють необхідність оптимізації механізму конституційно-правової відповідальності Президента України та інших вищих органів державної влади, зокрема вдосконалення процедури імпічменту глави держави. Успішність вирішення цього завдання залежить від повноти з'ясування правової природи імпічменту, його призначення та місця в структурі відповідальності, а також критичного опрацювання вітчизняного й врахування відповідного зарубіжного досвіду реалізації цієї процедури.

Зокрема у ст. 111 Конституції України зазначається, що Президент України може бути усунений з поста ВР України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу ВР України. Для проведення розслідування ВР України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні ВР України.

За наявності підстав ВР України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається ВР України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом (далі – КС) України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку ВР України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину [146].

Звідси слідує, що Президента України можна усунути з посади в порядку

імпічменту внаслідок вчинення ним державної зради або іншого злочину. Згідно ст. 111 КК України, державна зрада – це діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [173].

На нашу думку, таке визначення є не досить вдалим, оскільки навряд чи глава держави міг би перейти на бік ворога, займатися шпигунством і здійснювати підривну діяльність проти України, тому доречно було б передбачити у звинуваченні глави держави, недотримання ним присяги, в якій міститься ключовий перелік його основних функцій.

Щодо проведення процедури імпічменту, то згідно ст. 172 Закону України «Про регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. зазначається, що ВР більшістю голосів народних депутатів від її конституційного складу приймає рішення щодо ініціювання питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту та включення його до порядку денного сесії ВР як невідкладного. Про прийняття такого рішення Голова ВР України терміново повідомляє Президента України [257].

Відповідно до ст. ст. 173, 183, 187 цього Закону України, в разі включення до порядку денного сесії ВР питання про ініціювання питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ВР для проведення розслідування створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Після закінчення обговорення висновку спеціальної тимчасової слідчої комісії ВР переходить до розгляду внесеного народними депутатами – членами спеціальної тимчасової слідчої комісії проекту постанови ВР про звинувачення Президента України чи проекту постанови ВР про припинення розгляду питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. У разі одержання висновків КС України та Верховного Суду України відповідно про додержання конституційної

процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент і про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину, ВР таємним голосуванням шляхом подачі бюлетенів приймає постанову про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Постанова ВР про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту вважається прийнятою, якщо за неї проголосувало не менш як три чверті народних депутатів від конституційного складу ВР [257].

Також варто наголосити, що хоч Президент України, згідно ст. 105 Конституції України користується недоторканністю, процедура усунення його в порядку імпічменту є конституційною, про що йдеться у Рішенні КС України, а саме обмеження права недоторканності глави держави передбачене в Основному Законі України лише в разі розгляду ВР України питання про імпічмент [258]. Також це Рішення передбачає, що конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи [258].

Таким чином, лише після усунення особи з посади Президента України в порядку імпічменту, після вчинення ним злочину, порушується проти цієї особи кримінальна справа і після обвинувального рішення суду ця особа притягується до кримінальної відповідальності.

Проаналізувавши чинне законодавство України, ми доходимо висновку, що для настання конституційно-правової відповідальності глави держави необхідна політична воля парламенту, оскільки саме він ініціює процедуру імпічменту та сам приймає остаточне рішення в цій справі.

Дострокове припинення повноважень глави держави – не обов’язок, а право парламенту, оскільки не припинення достроково повноважень глави держави парламентом не спричиняє для глави держави настання юридичних санкцій.

Таке волевиявлення парламенту має бути об’єктивоване в правозастосовному акті, ухваленому з дотриманням законодавчо встановленої процедури. Для того, щоб настала конституційно-правова відповідальність глави держави, необхідно третя підстава – процесуальна. Нормативна (юридична) і фактична підстави не є

достатніми умовами для настання конституційно-правової відповідальності глави держави, оскільки відсутність правозастосовного акта, що визначає вид, міру, часові межі його покарання, унеможливлює здійснення такого покарання [256, с.32].

На нашу думку, процесуальна підстава – це законодавчо визначена спеціальна процедура притягнення глави держави як суб'єкта конституційно-правового правопорушення до конституційно-правової відповідальності, що здійснюється у зв'язку з прийняттям щодо нього уповноваженим суб'єктом певного правозастосовного акта. Відтак, наявність нормативної і фактичної підстав не є достатніми для настання конституційно-правової відповідальності глави держави, оскільки відсутність правозастосовного акта, що визначає вид, міру, часові межі його покарання, унеможливлює здійснення такого покарання.

Підсумовуючи викладене вище, ми вважаємо, що імпічмент використовується в першу чергу як механізм контролю суспільства за інституціями публічної влади. Президент не повинен вчиняти діянь, що можуть посягати на основи національної безпеки, та відповідати за ці дії.

На жаль, аналізуючи чинне вітчизняне законодавство, слід констатувати, що окрім усунення Президента України в порядку імпічменту, відсутній механізм позбавлення особи на посаді Президента України його повноважень. Це означає, що народ, який є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні, не володіє жодним механізмом усунення Президента України з посади, в разі вчинення ним антиконституційних дій, котрі не набрали необхідної кількості голосів у парламенті. Тобто народ є носієм суверенітету, котрий шляхом прямого виборчого права наділяє особу на посаді Президента України всіма необхідними конституційними повноваженнями, не може відкликати чи усунути главу держави з його посади.

В Україні згідно ст. 3 Конституції України держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а відповідно до ст. 8 Основного Закону норми Конституції України є нормами прямої дії [146]. Звідси слідує, що відповідальність держави, а значить і її глави, перед людьми, має носити імперативний характер і передбачати санкції за їх недотримання чи порушення. Згідно ст. 68 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми

безпосередньої демократії, то саме шляхом всеукраїнського референдуму народ має право позбавити повноважень ту чи іншу особу на посаді Президента України.

Адже згідно ст. 74 Конституції України референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії. Питання позбавлення посад державних високопосадовців, зокрема політиків найвищого рангу (в цьому випадку – президента) не заборонено, згідно чинного законодавства України, ставити на всеукраїнський референдум, а, отже, потенційно можливо.

Імпонує підхід таких учених як С. Болдирєв, Б. Ребриш [259], І.О. Кресіна [222], Т.М. Кузьма [260], О.О. Майданник [261], Г.М. Малкіна [221], які вважають, що ст. 111 Конституції України, яка передбачає усунення з посади Президента України в порядку імпічменту лише в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину, сформульована таким чином, що її на практиці реалізувати не можливо, оскільки нею передбачена надто складна і тривала процедура реалізації прийняття остаточного рішення, включаючи такий фактор, що для прийняття остаточного рішення про імпічмент необхідно мати три четвертих голосів народних депутатів ВР України від її конституційного складу.

Варто погодитися зі згаданими вище науковцями про те, що Україні неодмінно потрібен дієвий закон «Про імпічмент Президента України», декілька проектів якого (№ 4171 від 21 лютого 2014 р. та № 7248 від 31 жовтня 2017 р.) зареєстровані у ВР України, однак розгляд їх найближчим часом не планується. Як свідчить історія розвитку України як незалежної держави, діяльністю практично всіх Президентів України була невдоволена значна частина населення, підтвердженням чого були масові протести на Майдані Незалежності в Києві в 2004 р. і особливо – в 2013 – 2014 рр.

Значну роль у виконанні завдань і функцій Української держави відіграє ВР України (парламент). Як колегіальний представницький орган законодавчої влади парламент здійснює установчу, законодавчу, бюджетно-фінансову, контрольну, зовнішньополітичну, кадрову та інші функції. При цьому професіоналізм, досвід і морально-етичні якості парламентарів України, як і більшості парламентарів зарубіжних країн визначають ефективність діяльності

парламенту. Задля здійснення у складі парламенту своїх функцій народні депутати України наділені особливим правовим статусом.

Важливим засобом удосконалення функціонування парламенту як органу є запровадження механізмів, покликаних забезпечити ефективну діяльність народних депутатів України, їх взаємодію з партіями, від яких вони обрані до ВР України, виборцями та колегами по депутатському корпусу.

У зв'язку з цим виникає багато проблем регулювання діяльності народних депутатів України, які можуть бути вирішені правовими засобами, шляхом внесення змін до чинних або прийняття нових законодавчих актів. До таких проблем зокрема можна віднести проблему депутатської недоторканості, корупції в політиці, відповідальності за дотримання морально-етичних норм і правил поведінки.

Сучасна юридична література під статусом народного депутата України розуміє становище повноважного представника народу, яке визначається політико-правовою природою депутатського мандата; підставами його виникнення і терміном дії, припиненням дії депутатського мандата; правами і обов'язками народного депутата України; формами та гарантіями здійснення депутатських повноважень; відповідальністю народного депутата, при чому політична природа мандата народного депутата України полягає в його представницькому характері.

Статус парламентарів України потрібно розглядати в якості конструкції, що поєднує нормативно-регламентовані характеристики інституту народного депутата України з огляду на триєдність його структури як представника народу, члена парламенту та політичного діяча.

Принцип демократизму чітко прописаний у Конституції України. Так, народні депутати України є повноважними та відповідальними представниками народу України у ВР України. Вони покликані виражати і захищати суспільні інтереси та інтереси своїх виборців, брати активну участь у здійсненні законодавчої та контрольної функцій ВР України. Виконуючи свої функції і повноваження, народні депутати керуються Конституцією України, законами України, постановами ВР України, а також своєю совістю.

Статус народного депутата України визначається Конституцією України [146]

і Законом України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. [262]. Згідно зі ст. 1 цього Закону народний депутат України є обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» [263] представник Українського народу у ВР України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Закон України «Про статус народного депутата України» встановлює широкі права народного депутата у ВР України, у взаємовідносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян України та іноземних держав, із засобами масової інформації, на забезпечення інформацією та на її використання [262].

У ВР України народний депутат має право ухвального голосу щодо всіх питань, які розглядаються на її засіданнях та засіданнях її органів, до складу яких його обрано. При цьому кожний народний депутат у ВР України та її органах, до складу яких його обрано, має один голос [264, с.45].

Обсяг повноважень народних депутатів України визначається Конституцією України та чинним законодавством. Повноваження народного депутата припиняються одночасно з припиненням повноважень ВР України відповідного скликання. Стаття 81 Конституції України передбачає підстави дострокового припинення депутатських повноважень:

1) складення повноважень за особистою заявою депутата;

2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо депутата;

3) визнання депутата в судовому порядку недієздатним або безвісти відсутнім;

4) припинення громадянства України або виїзд депутата на постійне проживання за межі України;

5) смерть депутата [146].

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу ВР України (має проголосувати не менше 226 народних депутатів).

Таким чином, можна дійти висновку, що народні депутати України мають

досить широкі повноваження та права, гарантовані Конституцією та іншими нормативними актами України. Проте як і в більшості країн усе ж існують проблеми, врегулювання яких потребує вдосконалення вітчизняного законодавства.

Однією з найважливіших гарантій статусу народного депутата є його депутатська недоторканість. Зміст депутатського імунітету розкривається у ст. 80 Конституції України, згідно з якою народні депутати України не можуть бути без згоди ВР України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані або заарештовані [146].

Стаття 27 Закону України «Про статус народного депутата України» розширює визначений Конституцією обсяг депутатського імунітету, фактично унеможливлюючи проведення без згоди парламенту низки важливих слідчих дій на етапі після порушення кримінальної справи і до пред'явлення депутату обвинувачення [262]. Такий підхід законодавця не відповідає міжнародним, у тому числі й європейським, стандартам у цій сфері.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 30 Конвенції ООН проти корупції [248], ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р., кожна держава-учасник Конвенції вживає таких можливих заходів, з тим, щоб встановити або забезпечити, у відповідності до своєї правової системи і конституційних принципів, належну збалансованість між будь-якими імунітетами або юрисдикційними привілеями, наданими публічним посадовим особам держави у зв'язку з виконанням ними своїх функцій, і можливістю, у випадку необхідності, здійснювати ефективне розслідування та кримінальне переслідування і виносити судові рішення у зв'язку із злочинами, визнаними такими у відповідності до Конвенції ООН проти корупції.

Водночас принцип 6 Двадцяти керівних принципів для боротьби з корупцією, затверджених Резолюцією (97) 24 Комітету Міністрів Ради Європи вимагає від держав обмежити імунітет від розслідування, судового переслідування та винесення рішень у справах, пов'язаних з корупцією, до рівня, необхідного в демократичному суспільстві [265]. Окрім того, як уже зазначалося в попередньому підрозділі дисертації, конституціями більшості європейських країн (Республіка Болгарія, Латвійська Республіка, Республіка Польща, Словацька Республіка тощо) чітко

встановлюються види кримінально-караних діянь чи обставин, які виключають недоторканність.

На відміну від більшості європейських країн ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» гарантує народному депутату України недоторканність на весь строк здійснення ним депутатських повноважень. Він не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований без згоди ВР України. Обшук, затримання народного депутата чи огляд його особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції і застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата, допускаються лише тоді, коли ВР України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо [262].

Перерахована чинна низка гарантій правового статусу народного депутата України не завжди сприяє ефективній їх роботі й тому, як свідчать дані соціологічних опитувань, рівень довіри пересічних громадян до парламентарів є вкрай низьким. Однією з причин низького рівня довіри до парламентарів України є їх часта безвідповідальність, недостатня дисциплінованість, пропуски чи тривала відсутність парламентарів під час пленарних засідань, небажання брати участь у голосуванні, голосування картками інших парламентарів тощо. Особливо яскраво ці та інші недоліки проявляються в п’ятницю, тобто в останній день тижня роботи парламенту у зв’язку з чим часто голова ВР України змушений достроково припиняти роботу парламенту через відсутність у парламентському залі більше половини парламентарів. Сучасна практика голосування парламентарів нашої держави свідчить про те, що в деяких випадках близько сотні, а інколи і більше парламентарів, з числа зареєстрованих у депутатській залі не приймають участь у голосуванні, а така практика повинна розглядатись як правопорушення і тягти за собою ретроспективну публічно-юридичну відповідальність.

До того ж, до юридичної відповідальності повинні притягуватись також парламентарі, які без поважних причин не відвідують пленарні засідання чи

завчасно залишають залу парламенту до закриття пленарного засідання, а також народні депутати України, які голосують картками інших парламентарів. Такі дії парламентарів зумовлені наявністю в них депутатського імунітету, що породжує їхнє безвідповідальне ставлення до виконання покладених обов'язків.

Згідно з Рішенням КС України від 10 квітня 2003 р. № 7-рп/2003 положення про гарантування депутатської недоторканності (ч. 1 ст. 80 Конституції України та ч. 1 ст. 27 Закону України від 22 березня 2001 р.) треба розуміти так, що депутатська недоторканність як елемент статусу народного депутата України є конституційною гарантією безперешкодного й ефективного здійснення народним депутатом України своїх повноважень і передбачає звільнення його від юридичної відповідальності у визначених Конституцією України випадках й особливий порядок притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності, його затримання, арешту, а також застосування інших заходів, пов'язаних з обмеженням його особистих прав і свобод [266].

Відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України від 13 квітня 2012 р. притягнення до кримінальної відповідальності – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [267].

КПК України встановлює загальний порядок, підстави повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Особливості повідомлення про підозру окремим категоріям осіб, здійснення щодо них кримінального провадження врегульовані КПК України, що зумовлено спеціальним процесуальним статусом таких осіб і відповідними гарантіями їх діяльності [267].

До категорії цих осіб відносяться й народні депутати України, яким відповідно до ч. 1 ст. 80 Конституції України та ч. 1 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України», гарантується депутатська недоторканність [262].

Згідно з ч. 3 ст. 80 Конституції України та ч. 1 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» передбачено, що народні депутати України не можуть бути без згоди ВР України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Аналогічна норма права, закріплена й у главі 37

КПК України. Так, у ст. 482 КПК України вказується, що притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата України, його затримання або обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту не може бути здійснено без згоди ВР України [267].

Стаття 481 КПК України встановлює порядок повідомлення про підозру окремим категорія осіб у кримінальному провадженні, передбачає, що письмове повідомлення про підозру здійснюється народному депутату України Генеральним прокурором України [267].

Таким чином, проаналізувавши норми Конституції України, КПК України, можна резюмувати, що народний депутат України набуває процесуального статусу підозрюваного у відповідному кримінальному провадженні виключно в разі настання двох умов:

1) надання згоди ВР України на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності;

2) письмове повідомлення про підозру народному депутату України Генеральним прокурором України у встановлений строк.

Проте зміна процесуального статусу не означає можливості застосування до народного депутата запобіжних заходів у вигляді затримання та тримання під вартою, оскільки навіть за таких умов продовжує діяти інший елемент депутатської недоторканості, що забороняє затримання та арешт народного депутата України без окремої згоди ВР України.

Звуження обсягу парламентського імунітету потребує внесення змін до Конституції України та Закону «Про статус народного депутата України». Основні кроки в цьому напрямі мають включати:

1. Викладення в новій редакції ст. 80 Конституції України: «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України без згоди Верховної Ради України не можуть бути заарештовані, затримані, іншим чином обмежені у свободі пересування, крім випадку затримання на місці вчинення злочину».

2. Внесення до Закону «Про статус народного депутата України» змін, які дозволятимуть органам дізнання та досудового слідства проводити слідчі і процесуальні дії, непов'язані з обмеженням свободи пересування народного депутата України.

Елементом механізму відповідальності влади держави є й відповідальність уряду (парламентська відповідальність уряду): парламент бере безпосередню участь у формуванні уряду та несе відповідальність за ефективність здійснення урядової політики перед виборцями [268, с.19].

Правовий статус Кабінету Міністрів (далі – КМ) України встановлюється Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р. Так, згідно окремих положень ст. 116 Конституції КМ України:

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого ВР України Державного бюджету України, подає ВР України звіт про його виконання;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

У ст. 113 Конституції України зазначається, що КМ України відповідальний перед Президентом України і ВР України, підконтрольний і підзвітний ВР України в межах, передбачених цією Конституцією [146].

Аналіз вітчизняного законодавства свідчить, що конституційно-правова відповідальність КМ України не знайшла в ньому достатнього відображення. Єдиний випадок її настання – це неприйняття ВР України Програми діяльності уряду, що тягне його відставку шляхом висловлення резолюції недовіри з боку ВР України.

В інших випадках уряд складає свої повноваження виключно за політичними

мотивами (п. 13 ст. 85 та ст. 87 Конституції України).

Реформування інституту парламентської відповідальності уряду в Україні повинно відбуватися в напрямі вдосконалення процедури його відповідальності з одночасним закріпленням підстав індивідуальної конституційно-правової відповідальності урядовців. Це буде сприяти стабільності уряду в цілому і зробить застосування конституційно-правової відповідальності більш ефективним [254, с.12].

Неоднозначним залишається вирішення питання відповідальності уряду за виконання Програми своєї діяльності. Аналіз норм Конституції України дозволяє стверджувати, що в ній не передбачено права ВР України заслуховувати звіт про виконання КМ України Програми своєї діяльності.

Звітуючи про свою роботу, КМ України має довести, що його дії узгоджуються з Програмою його діяльності. В іншому випадку діяльність уряду не може розглядатися парламентом як така, що відповідає поданій на початку його роботи Програмі діяльності. Таким чином, викладене дає підстави для висновку про доцільність внесення доповнення до Конституції України, яким слід передбачити право парламенту здійснювати контроль за виконанням КМ України Програми його діяльності та відповідальність уряду за її виконання [254, с.17].

У ст. 11 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» зазначається, що Програма діяльності КМ України подається до ВР України Прем'єр-міністром України у строк одного місяця з дня формування КМ України. Програма діяльності КМ України вважається схваленою, якщо за неї проголосувала більшість від конституційного складу ВР України [269].

Однак Закон не вказує, якими можуть бути для уряду наслідки незатвердження Програми його діяльності. Очевидно, що Конституція України чи Закон «Про Кабінет Міністрів України» має встановити форми виходу ВР України з ситуації, за якої вона не може забезпечити легітимність і підтримку уряду засобом схвалення Програми його діяльності [268, с.25].

Варто зауважити, що Конституція України не містить положень про право уряду внести на розгляд ВР України питання про довіру. У контексті цього питання

необхідно зазначити, що схвалення парламентом Програми діяльності КМ України немає підстав розглядати в теорії парламентаризму як певну процедуру отримання урядом довіри від парламенту в загальноприйнятому розумінні цього терміна. Про довіру з боку парламенту до уряду в цьому випадку не може йтися вже з огляду на те, що несхвалення Програми діяльності КМ України не має наслідком автоматичну його відставку. Оскільки обговорення програми діяльності уряду відбувається безпосередньо після призначення ВР України за поданням Президента, Прем'єр-міністра України, нелогічним і таким, що не має правових підстав, є внесення питання про відповідальність уряду України при обговоренні Програми його діяльності. Швидше за все схвалення парламентом програми діяльності уряду України слід визначити як гарантію того, що протягом року після її схвалення парламент не буде розглядати питання про відповідальність уряду [270, с.107].

Дискутуються й можливості запровадження інших видів конституційно-правової відповідальності в Україні та конкретизації механізмів реалізації тих з них, що отримали закріплення в Основному Законі.

Зокрема О.В. Скрипнюк зазначає, що Конституція України в ч. 2 ст. 113 визначає, що «… Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України…», але не конкретизує підстави, види і форми такої відповідальності, а також відповідні санкції. Конкретизація правових механізмів відповідальності Уряду України перед Президентом України може здійснюватися шляхом прийняття відповідного рішення КС України [271, с.41].

Проблемним аспектом залишається і той факт, що ст. 87 Основного Закону України забороняє ВР Україні відправляти уряд у відставку раніше, аніж через рік після схвалення Програми діяльності КМ України, а також розглядати питання про відповідальність КМ більше одного разу протягом однієї чергової сесії [146].

Однак Конституція України не встановлює таких обмежень для Президента України, що призводить до зловживань з боку останнього наданим йому правом припиняти повноваження уряду. Як наслідок, КМ України припиняє свої повноваження з ініціативи глави держави ще до завершення згаданого терміну [268, с.25]. Хоча у ст. 113 Конституції України прямо не фіксується стан

«підконтрольності» КМ Президенту України, фактична наявність цього стану органічно випливає із загального характеру співвідношення президента й уряду в умовах напівпрезидентської республіки, так з інших конституційно-правових норм. Майже прямою вказівкою на наявність стану підконтрольності уряду можна вважати право Президента зупиняти дію актів КМ України (п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України) [272, с.40].

Відповідно до нашої позиції, необхідно запровадити конструктивний вотум недовіри: у пропозиції про оголошення уряду недовіри має бути вказане прізвище нового Прем'єр-міністра. У разі прийняття цієї пропозиції названий кандидат стає новим Прем'єр-міністром і формує уряд. Також доцільно буде передбачити відповідальність перед ВР окремих міністрів – конструктивний вотум недовіри міністру висловлюється простою більшістю голосів [273, с.29].

Також доречно було б запровадити інститут інтерпеляції. Сутність останньої полягає в тому, що один або декілька членів парламенту ставлять главі уряду чи керівнику міністерства питання стосовно конкретного напряму їхньої діяльності, який безпосередньо чи опосередковано впливає на внутрішню чи зовнішню політику уряду. На відміну від звичайних депутатських запитів інтерпеляція потребує обов'язкового обговорення відповіді уряду в сесійній залі, наслідком чого може стати ініціювання розгляду парламентом вотуму довіри до члену уряду. Усі елементи інтерпеляції хоча й розрізнено, але наявні в національному законодавстві.

Так, ст. 86 Конституції України надає кожному народному депутату право звернутися із запитом до уряду та керівників інших органів державної влади, який обов'язково має бути розглянутим, а законодавцю – надана відповідь.

Окрім того, ст. 15 Закону України «Про статус народного депутата України» визначає, що після відповіді на депутатський запит може бути проведено обговорення, якщо на ньому наполягає не менше однієї п'ятої від конституційного складу ВР України, і за результатами обговорення відповіді на депутатський запит парламент приймає відповідне рішення.

Відмінність інтерпеляції від зазначеної процедури полягає в тому, що розгляд відповіді на депутатський запит та питання про відповідальність уряду не є

обов’язковим. У разі підтримки певною кількістю народних депутатів, ці процедури можуть бути реалізовані в повному обсязі [274, с.220].

Отже, враховуючи загальноприйняті міжнародні та європейські стандарти публічно-юридичної відповідальності, зарубіжний і вітчизняний досвід державотворення, можна зробити висновок, що необхідно прийняти єдиний нормативно-правовий акт, який включив би в себе поняття та ознаки публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади в Україні. При цьому необхідно диференціювати таких суб’єктів відповідальності як парламент, його органи та народних депутатів, а також уніфікувати спеціальні правові процедури та санкції публічно-юридичної відповідальності ВР України залежно від суб’єкта та характеру вчиненого конституційного делікту.

Висновки до розділу 3

На підставі зазначеного вище можна дійти таких висновків:

1. У більшості галузях суспільного життя, що пов’язані з правами, свободами та обов’язками людини і громадянина, народовладдям і суверенітетом, організацією та функціонуванням публічної влади, має місце конституційна відповідальність вищих органів державної влади. Права та свободи людини і громадянина, здоров’я населення та охорона праці, інфраструктура, громадський порядок і безпека, державне управління забезпечуються адміністративною відповідальністю вищих органів державної влади. Натомість кримінальна відповідальність вищих органів державної влади існує в таких сферах суспільної дійсності як національна безпека, права та свободи людини і громадянина, власність, господарська діяльність, екологія, моральність, міжнародна безпека тощо. Фінансова відповідальність вищих органів державної влади має місце в таких галузях суспільної дійсності: бюджетні відносини; відносини валютного регулювання та контролю; податкові відносини тощо. Суб’єктами окреслених вище видів публічно-юридичної відповідальність є

вищі органи державної влади та їх посадові особи. Під час характеристики публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади особливого значення набуває її відмежування від політичної відповідальності.

2. Особливість юридичної відповідальності в публічному праві визначається природою, змістом і принципами організації тієї чи іншої правової системи в межах певної правової сім'ї, що необхідно враховувати при здійсненні порівняльно-правової характеристики публічно-юридичної відповідальність глави держави, парламенту та уряду. На підставі аналізу правового статусу глави держави країн романо-германської правової сім'ї можна стверджувати, що відмінності в порядку формування, повноваженнях глави держави суттєво впливають на специфіку його юридичної відповідальності в публічному праві, насамперед конституційної. Найбільш складним і суперечливим є питання публічно-юридичної відповідальності парламенту. У сучасних умовах у демократичних державах спостерігається тенденція суттєвого обмеження депутатського імунітету членів парламенту до його повного скасування, зокрема в частині державно-примусової форми реалізації адміністративної і кримінальної відповідальності. У недемократичних країнах обсяг депутатського імунітету навпаки розширюється, тим самим гальмуючи прогресивні перетворення й ефективну протидію корупції. У більшості держав романо-германської правової сім'ї уряд і його члени є суб'єктами публічно-юридичної відповідальності на загальних підставах, оскільки імунітетом вони не наділені.

3. В умовах складної безпекової, політичної та економічної ситуації в Україні вищі органи державної влади та їх посадові особи мають сумлінно здійснювати свої повноваження, бути відповідальними за свої дії (добровільна форма реалізації публічно-юридичної відповідальності), а в разі неналежного виконання своїх прав та обов'язків притягатися до державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальність у публічному праві. Наявна модель стримувань і противаг гілок державної влади законодавством належним чином не врегульована, що негативно впливає на кінцеві результати державної діяльності та не сприяє ефективній реалізації юридичної відповідальності в публічному праві. З метою вдосконалення публічно-юридичної відповідальності вітчизняних вищих органів державної влади

(Президента України, ВР України, КМ України) нами пропонується внести зміни і доповнення до Законів України «Про статус народного депутата України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», а також прийняти Закон України «Про імпічмент Президента України».

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-методологічне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає в розробці загальнотеоретичної концепції юридичної відповідальності в публічному праві. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Проблематика юридичної відповідальності в публічному праві традиційно перебуває у сфері наукового інтересу представників юридичної науки. Значна увага до сутності юридичної відповідальності в публічному праві пояснюється завданнями з розбудови правової держави, здійснення державних і правових реформ, запровадження партнерських взаємовідносин держави та людини в Україні. Бібліографія досліджень юридичної відповідальності в публічному праві включає джерела, об'єднані в такі групи: за предметною приналежністю, в наслідок чого виокремлено праці філософсько-правового, загальнотеоретичного, галузевого, міжгалузевого та прикладного характеру; за критерієм виду джерела – енциклопедичні, наукові та навчальні; за територіальним критерієм – вітчизняні та зарубіжні праці; за кількістю авторів – одноособові та колективні. Відсутність комплексної загальнотеоретичної розробки природи юридичної відповідальності в публічному праві зумовлює понятєво-категоріальну невизначеність у вітчизняній правовій доктрині, а також правореалізаційні та правозастосовні помилки.

2. Методологія дослідження юридичної відповідальності в публічному праві – це концептуальний виклад мети та змісту методологічних підходів і способів пізнання та перетворення дійсності, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про юридичну відповідальність у публічному праві в якості правового явища, юридичного поняття та інституту права. Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус юридичної відповідальності в публічному праві зумовлює необхідності її осмислення в системі координат, що детермінуються різними рівнями методології правознавства, визначальними з яких є: а) сучасні світоглядні й теоретичні засади дослідження;

б) принципи наукового пізнання (об’єктивність, науковість, усебічність, історизм, емпіричність); в) методологічні підходи, зокрема інституційний (ключовий для цієї наукової розвідки), антропологічний, феноменологічний, аксіологічний і діяльнісний; г) наукові методи вивчення предмета (індукція, дедукція, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, аналогія, порівняння; діалектичний, метафізичний; історичний, функціональний, системний; конкретно-соціологічний, статистичний, психологічний, формально-юридичний, порівняльно-правовий).

3. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві – це поступальний процес, у результаті якого відбувалася зміна сутності, цілей і функцій юридичної відповідальності в публічному праві, її видова диференціація і розширення нормативної (джерельної) інституціоналізації відповідно до рівня суспільного життя на різних етапах історичного розвитку держави та права. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві має безпосередній зв’язок з основними історичними періодами розвитку держави та права й відображає загальні та специфічні закономірності їх виникнення і функціонування. Уявлення про юридичну відповідальність у публічному праві трансформувалися від міфологічного і божественного її пояснення до наукового обґрунтування й нормативного закріплення. Генеза юридичної відповідальності в публічному праві України відбувалася в контексті загальносвітового розвитку насамперед кримінальної та адміністративної відповідальності. З одного боку, юридична відповідальність у публічному праві України збагачувалася позитивними напрацюваннями міжнародних і зарубіжних стандартів у сфері її реалізації та функціонування, а з іншого – сприяла формуванню загальнолюдських ідеалів цього правового явища.

4. За результатами виокремлення та аналізу ознак юридичної відповідальності в публічному праві сформульовано її визначення як нормативного, гарантованого і забезпеченого державним переконанням або примусом публічно-юридичного обов’язку щодо дотримання та виконання норм публічного права, реалізованого у правомірній поведінці суб’єкта права, що схвалюється і (або) заохочується державою, а у випадку його порушення – обов’язку правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру.

Юридична відповідальність у публічному праві нормативно об’єктивується в межах міжгалузевого інституту публічного права. Інститут публічно-юридичної відповідальності – це сукупність відносно самостійних регулятивних та охоронних, матеріальних і процесуальних норм публічного права, що впорядковують окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час функціонування та реалізації юридичної відповідальності в публічному праві.

5. Принципи юридичної відповідальності в публічному праві – це найбільш загальні та стабільні засади, що виражають сутність і призначення публічно-юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку реалізації. Принципами юридичної відповідальності в публічному праві є принцип справедливості, принцип гуманізму, принцип законності, принцип індивідуалізації, принцип невідворотності, принцип винуватості, принцип пріоритету публічних інтересів над приватними, принцип превалювання імперативного методу правового регулювання. Зазначені принципами юридичної відповідальності в публічному праві диференціюються на загальносоціальні та спеціально-юридичні; основоположні, загальні та міжгалузеві види.

6. На основі вивчення системних, телеологічних і гносеологічних ознак механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві, під ним запропоновано розуміти систему юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне функціонування публічно-юридичної відповідальності з метою найбільш ефективного задоволення публічного інтересу, а також встановлення законності та правопорядку. До елементів механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві належать норми публічного права, публічно-правові відносини (регулятивні та охоронні), акти застосування норм публічного права. Елементний склад механізму реалізації юридичної відповідальності в публічному праві залежить від форми її реалізації.

7. Галузі сучасного публічного права можуть нормально функціонувати лише за наявності власного інституту юридичної відповідальності. Питання про самостійність виду юридичної відповідальності в публічному праві залежить від розвинутості конкретної галузі чи підгалузі публічного права. За результатами

вивчення доктринальних підходів до розуміння юридичної відповідальності в окремих галузях публічного праві здобувач резюмує, що конституційна відповідальність є основою для подальшого вдосконалення та формування інших видів публічно-юридичної відповідальності; кримінальна та адміністративна – традиційно залишаються найбільш розробленими як у теоретичному, так і практичному аспектах, однак продовжують розвиватися переважно в контексті їх державно-примусової концепції; фінансова – потребує поглиблених теоретичних досліджень, систематизації законодавства та уніфікації правил застосування.

8. Ефективність реалізації завдань і функцій держави у значній мірі залежить від діяльності вищих органів державної влади (глави держави, парламенту та уряду), які виступають в якості суб'єктів юридичної відповідальності в публічному праві певної країни. Специфіка публічно-юридичної відповідальності вищих органів державної влади зумовлюється різними факторами, в тому числі своєрідністю історичного, географічного, економічного, політичного, культурного розвитку певної країни, особливостями форми держави тощо. При характеристиці конституційної, адміністративної, кримінальної та фінансової юридичної відповідальності вищих органів державної влади особливого значення набуває їх відмежування від такого різновиду соціальної відповідальності як політична.

9. На підставі опрацювання досвіду зарубіжних країн романо-германської правової сім'ї і вітчизняної правової доктрини та юридичної практики запропоновано напрями вдосконалення функціонування і реалізації публічно-юридичної відповідальності вітчизняних вищих органів державної влади (Президента України, ВР України, КМ України) шляхом внесення змін і доповнень до Законів України «Про статус народного депутата України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», а також прийняття Закону України «Про імпічмент Президента України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2007. 18 с.

2. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография. Москва, 2008. 304 с.

3. Платон. Собр. соч. в 4-х томах. Т. 3. Общая ред. А. Ф. Лосева, В. А. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Автор вступ. статьи и примеч. А. Ф. Лосев. Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва, 1994. 654 с.

4. Аристотель. Сочинения: В 4-х томах. Т. 4. Пер. с древнегреч. Общ. ред. А. И. Доватура. Москва, 1983. 830 с.

5. Мальце Г. В. Месть и возмездие в древнем праве: монография. Москва, 2012. 736 с.

6. Проблемы общей теории права и государства: учеб. для вузов. Под общ. ред. проф. В. С. Нерсесянца. Москва, 2001. 832 с.

7. Романинець М. Р. Ґенеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів., 2012. 195 с.

8. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба та ін. / За заг. ред. С. П. Щерби. Київ, 2004. 216 с.

9. Ромашов Р. А. Теория государства и права: краткий курс. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2010. 304 с.

10. Гроций Г. О праве войны и мира: репринт с изд. 1956 г. Москва, 1994. 868 с.

11. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва, 2001. 838 с.

12. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. Киев, Ин Юре, 2014. 240 с.

13. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным; примеч. Ц. Г. Арзаканяна. Москва, 2007. 736 с.

14. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність : поняття та сутність. *Вісник Національного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. № 1 (5). С. 137–142.

15. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. Москва, 1998. 416 с.

16. Кельзен Г. Чисте правознавство. З дод.: Проблема справедливості: перекл. з нім. Київ, 2004. 495 с.

17. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія. Львів, 2007. 428 с.

18. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ, 2001. 400 с.

19. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва, 1961. 378 с.

20. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. *Правоведение*. 1971. № 3. С. 44–53.

21. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву: монография. Саратов, 1973. 455 с.

22. Лейст О. Э. Санкции в советском праве: монография. Москва, 1962. 240 с.

23. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР. Государственное и материально-правовое исследование: монография / науч. ред.: В. С. Основин. Воронеж, 1970. 251 с.

24. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве: монография. Москва, 1963. 275 с.

25. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций в двух томах. Т. 1. Основные вопросы общей теории социалистического права / Науч. ред. Р. К. Русинов; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск, 1972. 396 с.

26. Базылев Б. Т. Об институте юридической ответственности *Государство и*

право. 1975. № 1. С. 110–115.

27. Кожевников С. Н. Меры зашиты в советском праве: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 710 «Теория государства и права» Свердловск, 1968. 20 с.

28. Цишковский Е. А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля: монография. Тюмень. 2005. 186 с.

29. Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности: монография. Санкт-Петербург, 2007. 951 с.

30. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / Н. М. Оніщенко та ін. / За заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ, 2009. 216 с.

31. Відповідальність у публічному праві: монографія / П. Андрушко та ін. / За заг. ред. І. Безклубого. Київ, 2014. 496 с.

32. Червяцова А. О. Конституційна-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2004. 20 с.

33. Літошенко О. С. Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2005. 21 с.

34. Орєхов В. Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2008. 20 с.

35. Бєлая Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2009. 20 с.

36. Бисага Ю. Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2011. 18 с.

37. Зелена І. В. Юридична відповідальність у приватному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2014. 20 с.

38. Теорія держави та права: підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ, 2011. 576 с.

39. Кривицький Ю. Юридична відповідальність працівників міліції України: теоретико-правові аспекти. *Підприємство, господарство і право.* 2011. № 11. С. 7–11.

40. Введение в философию: учеб. пособ. для вузов / Авт. колл.: И. Т. Фролов и др. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2003. 623 с.

41. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва, 1997. – 450 с.

42. Антологія української наукової думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 10: Юридична наука незалежної України / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. Київ, 2005. 944 с.

43. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Київ, 2002. 506 с.

44. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук та ін. / Ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ, 2008. 688 с.

45. Белозерцев В. И. Материалистическая диалектика как философия развития. *Актуальные вопросы диалектики (историко-философские аспекты):* тезисы XIII-й ежегодной науч.-практ. конф. кафедры философии РАН (г. Москва, 31 янв.–1 фев. 2000 г.). Москва. С. 62–71.

46. Маркс К. Сочинения: Т. 20 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Изд. 2-е. Москва, 1961. V-XXII. 858 с.

47. Алексеев П. В., Пашин А. В. Философия: учеб. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2006. 608 с.

48. Лебедев С. А. Роль индукции в процессе функционирования современного научного знания. *Вопросы философии.* 1980. № 6. С. 79–88.

49. Власенко Н. А. Логико-структурные дефекты системы советского права. *Правоведение*. 1991. № 3. С. 21–26.

50. Карпицкий Н. Н. Уровни абстрагирования в правоведении и вопрос об истине. *Приволжский научный вестник*. 2014. № 6 (34). С. 115–116.

51. Рыгачова О. Е. Системообразующие факторы права. Томск, 2003. 124 с.

52. Басін К. В. Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид процесуальної (теоретико-правові аспекти). *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки.* Вип. 19. 2003. С. 93–97.

53. Лившиц Р. З. Теория права: учеб. Москва, 1994. 224 с.

54. Ковальченко Н. Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва, 2003. 486 с.

55. Шигаль Д. А. Логічні засади історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ. *Форум права.* 2012. № 2. С. 790–794.

56. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении: открытая лекция. Киев, Симферополь, 2007. 30 с.

57. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / Пер. з рос. Харків, 2001. 656 с.

58. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль, 2005. 124 с.

59. Капитонов Э. А. Социология XX века. История и технологии: учеб. пособие. Ростов-на-Дону, 1996. 512 с.

60. Радько Т. Н. Методологические вопросы познания функций права: материалы к лекциям. Волгоград, 1974. 151 с.

61. Морозова Л. А. Теория государства и права: учеб. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2008. 480 с.

62. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург, 1908. 618 с.

63. Матузов Н. И., Малько А.В. Теория государства и права: учеб. Москва, 2004. 512 с.

64. Мелехин А. В. Теория государства и права: учеб. Москва, 2007. 640 с. (Университетская серия).

65. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення: монографія / Колектив авторів. Відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк, 2013. 424 с.

66. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. Київ, 2010. 264 с.

67. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. Москва, 2001. 448 с.

68. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ, 2017. 320 с.

69. Теорія держави та права: навч. посіб. для підготов. до атест. здоб. вищої освіти / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ, 2017. 116 с.

70. Теория государства и права. Ч. 2. Теория права: учеб. / Под ред. М. Н. Марченка. Москва, 2011. 336 с.

71. Матузов Н. И., Малько Н. И. Теория государства и права: учеб. 3-е изд. Москва, 2009. 528 с.

72. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: монография. Москва, 2011. 512 с.

73. История государства и права зарубежных стран: учеб. для вузов. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. С. А. Чибиряева. Москва, 2002. 472 с.

74. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З. М. Черниловского. Москва, 1984. 472 с.

75. Всеобщая история государства и права: учеб. для вузов в двух томах: Т. 1. Древний мир и средние века / Под ред. В. А. Томсинова. Москва, 2011. 640 с.

76. История государства и права зарубежных стран: учеб. для вузов: в 2 частях. Ч. 1 / Под общ. ред. д. ю. н., проф. О. А. Жидкова и д. ю. н., проф. Н. А. Крашенниковой. 2-е изд., стер. Москва, 2001. 624 с.

77. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. Москва, 1995. 576 с.

78. Римское частное право: учеб. / Под ред. Р. А. Курбанова. Москва, 2015. 312 с.

79. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.

посіб. Київ, 2004. 672 с.

80. Памятники римского права. Законы XII таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана: учеб. пособ. Москва, 1997. 608 с.

81. Медведев В. Г. Уголовный суд и процесс в Древнем Риме в архаический период. *Общество и право.* 2010. № 3. С. 13–16.

82. Никифорова Н. А. История государства и права зарубежных стран: учеб. пособ. Москва, 2007.160 с. (Скорая помощь студенту).

83. Бельский К. С. Административная ответственность: генезис, основные признаки, структура. *Государство и право*. 1999. № 12. С. 12–20.

84. История государства и права зарубежных стран: хрестоматия / Сост. М. М. Борисевич. Москва, 1998. 355 с.

85. Maitland F. W. History of English law before the Time of Edward I. London, 2003. 608 p.

86. Малько А. В. Правовые иммунитеты. *Правоведение*. 2000. № 6 (233). С. 11–22.

87. Аннерс Э. История европейского права / Отв. ред. В. Н. Шенаев. Москва, 1996. 395 с.

88. Історія держави і права України: хрестоматія / Уклад. В. П. Самохвалов та ін.; ред. О. О. Шевченко. Київ, 1996. 224 с.

89. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ, 2013. 445 с.

90. Основы государсва и права: учеб. пособ. / под ред. Л. Д. Столярова. Ростов-на-Дону, 1996. 320 с.

91. Енгабарян Р. В., Краснов Ю. К. Теория государства и права: учеб. пособ. Москва, 1999. 360 с.

92. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград, 1976. 285 с.

93. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права: учеб. 4-е изд., испр. и доп. Москва, 2015. 528 с.

94. Шаргородский М. Д. Детерминизм и ответственность. *Правоведение*. 1968. № 1. С. 44–48.

95. Іванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2007. 21 с.

96. Теория государства и права: курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2002. 776 с.

97. Теория государства и права: учеб. / А. С. Пиголкин, А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев, А. Х. Саидов; под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 2005. 613 с.

98. Фарукшин М. Х. Свобода воли и юридическая ответственность. *Вестник Московского Государственного Университета*. 1965. № 1. С. 12–18.

99. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва, 1985. 192 с.

100. Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва, 1971. 240 с.

101. Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость. Москва, 1992. 204 с.

102. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ, 2003. 240 с.

103. Общетеоретическая юриспруденция: учеб. курс / Под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса, 2011. 436 с.

104. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность: теоретические вопросы: учеб. пособ. Красноярск, 1985. 120 с.

105. Марченко М. Н. Теория государства и права: учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2004. 640 с.

106. Маркин А. В. Перспективность ретроспективной юридической ответственности. *Вектор науки ТГУ*. 2010. № 3. С. 117–120.

107. Мирошник С. В. К вопросу о соотношении понятий «поощрение» и «стимулирование» в юридической науке. *Юридическое образование и наука.* 2008. № 1. С. 7–11.

108. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/322-08

109. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15

110. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14

111. Савчин М. В. Конституційне право України: підруч. / Відп. ред. проф., д. ю. н. М. О. Баймуратов. Київ, 2009. 1008 с.

112. Мінаєва І. М. Конституційно-правова відповідальність органів публічної влади. *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. праць*. 2009. № 2. С. 36–42.

113. Шаповал В. М. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні. *Право України.* 1996. № 9. С. 49–53.

114. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційно-правова відповідальність. *Правова держава: щоріч. наук. праць*. 2002. Вип. 13. С. 114–131.

115. Кондрашев А. А. Конституционно-правовая ответственность субъектов федерации: вопросы теории и законодательного регулирования в Российской Федерации: монография. Красноярск, 1999. 110 с.

116. Орленко В. І. Конституційне право України: навч. посіб. Київ, 2011. 156 с.

117. Колосова Н. М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности. *Государство и право.* 1997. № 2. С. 86–91.

118. Колпаков В. М. Адміністративно-деліктний правовий феномен: монографія. Київ, 2004. 528 с.

119. Адміністративне право: підруч. / За заг. ред.: Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків, 2010. 624 с.

120. Пєтков С., Армаш Н. Наукові підходи до визначення адміністративної відповідальності у сфері державного управління. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2014. № 4 (79). С. 133–139.

121. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закла. і ф-тів. Київ, 2001. 347 с. (Серія

«Економіка. Фінанси. Право»).

122. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права Украины. Харьков, 2002. 195 с.

123. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск, 1990. 128 с.

124. Грищук В. К. До питання про розуміння «Кримінальна відповідальність» в сучасній доктрині кримінального права. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікування:* тези доп. і повід. учас. міжнар. симпозіуму (м. Львів, 23–24 верес. 2011 р.). Львів, 2011. С. 130–138.

125. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретичний аналіз. *Молодий вчений.* 2016. № 7 (34). С. 268–271.

126. Терещук М. М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2015. № 2. С. 18–21.

127. Носков С. А. Институт юридической ответственности: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» Тольятти, 2007. 22 с.

128. Юсупов И. Н. Юридическая ответственность как комплексный правовой институт. *Юридический мир.* 2009. № 1. С. 79–80.

129. Кондратьева С. Л. Юридическая ответственность: соотношение норм материального и процессуального права: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». Москва, 1998. 23 с.

130. Ткаченко А. А. Юридическая ответственность – институт права. *Право и государство: теория и практика*. 2011. № 12. С. 21–25.

131. Киримова Е. А. Правовой институт: понятие и виды: учеб. пособ. / под ред. И. Н. Сеникина. Саратов, 2000. 55 с.

132. Носков С. А. Институт юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2007. 178 с.

133. Лаврентьев А. Р. Коллизии института юридической ответственности: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 1999. 200 с.

134. Чирков А. П. Ответственность в системе права: учеб. пособ. Калининград, 1996. 77 с.

135. Ягудина В. М. Юридическая ответственность: система и классификация: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2010. 164 с.

136. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.

137. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ, 1998. 208 с.

138. Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К. Теория государства и права: учеб. пособ. Москва, 1999. 272 с.

139. Вантеева Н. В. Принципы юридической ответственности (структурно-функциональный анализ): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». Нижний Новгород, 2005. 26 с.

140. Болсунова О. М. Сутнісні засади юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 48–52.

141. Лейст О. Е. Сущность права: проблемы теории и философии права. Москва, 2002. 288 с.

142. Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2011. № 1 (3). С. 1–12. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11koaksu.pdf

143. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. 2-ге вид. Київ, 2010. 520 с.

144. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 9-е, зі змінами. Львів, 2007. 192 с.

145. Кузьмин И. А. Юридическая ответственность и ее реализация: учеб. пособ. Иркутск, 2013. 219 с.

146. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

147. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и уголовного законодательства: система, содержание и нормативное выражение. *Правоведение*. 2003. № 1. С. 110–127.

148. Кривицький Ю. В. Гуманізм як принцип діяльності міліції України: сучасний стан і перспективи реалізації. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2012. № 3. С. 5–9.

149. Кожевников А. И. Основные подходы к понятию юридической ответственности в теории права. *Вестник Московского университета МВД России.* 2003. № 3. С. 34–39.

150. Ступницкая Ю. А. Сущность и принципы юридической ответственности. *Бизнес в законе.* 2006. № 3–4. С. 80–83.

151. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учеб. для вузов. Москва, 2000. 422 с.

152. Морозова Л. А. Теория государства и права: учеб. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2010. 384 с.

153. Евдеева Н. В., Горин А. Е. Целесообразность как принцип юридической ответственности. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского.* 2010. № 3 (1). С. 280–282.

154. Малеин Н. С. Неотвратимость и индивидуализация ответственности. *Советское государство и право*. 1982. № 11. С. 50–58.

155. Мартынов В. Ф. Институт освобождения от юридической ответственности (теоретико-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2003. 214 с.

156. Кривицький Ю. Теоретико-методологічні основи розуміння механізму правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 10. С. 22–25.

157. Шундиков К. В. Правовые механизмы: основы теории. *Государство и право.* 2006. № 12. С. 12–21.

158. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій та ін. / За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. Київ, 2002. 448 с.

159. Теорія держави і права: навч. посіб. / С. К. Бостан та ін. Київ, 2013. 348 с.

160. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учеб. для высших учеб. завед. / Под ред. проф. В. Г. Стрекозова. 3-е изд., доп., испр. Москва, 2008. 384 с.

161. Кривицький Ю. Механізм правового регулювання та правова система: співвідношення правових категорій. *Підприємництво, господарство і право.* 2008. № 8. С. 78–81.

162. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74–79.

163. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве: монография. Москва, 1966. 187 с.

164. Шабров О. В. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции Республики Казахстан. *Государство и право.* 1995. № 5. С. 28–32.

165. Лучков В. В. Юридическая ответственность в механизме правового регулирования: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2004. 208 с.

166. Козловских Е. А. Механизм реализации юридической ответственности в сфере правоприменительной деятельности органов внутренних дел: теоретический и прикладной аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 212 с.

167. Булатов А. С. Юридическая ответственность: общетеоретические проблемы: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» Ленинград, 1985. 19 с.

168. Духно Н. А., Ивакин В. И. Понятие и виды юридической ответственности. *Государство и право.* 2000. № 6. С. 12–17.

169. Кирсанова А. В. Правоотношения юридической ответственности: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Тамбов, 2010. 209 с.

170. Асадуллин М. Р. Система субъектов частного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2011. 182 с.

171. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1700-18

172. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10

173. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341–14/page4

174. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р. № 5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02

175. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» (щодо визначення посадової особи юридичної особи публічного права) від 19 січня 2017 р. № 5672. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60955

176. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право.* 1987. № 6. С. 12–19.

177. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва, 1999. 712 с.

178. Алексеев С. С. Линия права. Москва, 2006. 461 с.

179. Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Правоведение*. 1999. № 2. С. 4–16.

180. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права: монография. Ленинград, 1965. 188 с.

181. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности: монография / Отв. ред. А. А. Пионтковский. Москва, 1974. 232 с.

182. Тихонов К. Ф. Субъективная сторона преступления: монография. Саратов, 1967. 103 с.

183. Хомич В. М. Теоретические проблемы уголовной ответственности (концепция и правовая модель института уголовной ответственности): автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Минск, 1997. 34 с.

184. Харитонова О. Поняття і ознаки публічних правовідносин. *Вісник Академії правових наук України.* 2002. № 1 (28). С. 36–46.

185. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. У двох томах: Т. 1. Загальна частина / В. Б. Авер'янов та ін. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ, 2004. 584 с.

186. Державне управління: теорія і практика / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ, 1998. 432 с.

187. Коломієць Т. О. Адміністративна відповідальність: навч. посіб. Київ, 184 с.

188. Лукашев О. А. Теоретичні проблеми системи фінансового права: монографія. Харків, 2010. 304 с.

189. Зимин А. В. Налоговая ответственность российских организаций: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. Санкт-Петербург, 2002. 187 с.

190. Хабеев Т. Н. Понятие налоговых правонарушений и порядок применения ответственности за их совершение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2005. 188 с.

191. Хаменушко И. В. О правовой природе финансовых санкций. Юридический мир. 1997. № 1. С. 46–50.

192. Дмитренко Е. С. Місце та роль фінансово-правової відповідальності у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України. *Фінансове право.* 2011. № 4. С. 39–42.

193. Іванський А. Й. Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження: автореф. дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Одеса, 2009. 36 с.

194. Мусаткина А. А. Финансовая ответственность как вид юридической ответственности. *Журнал российского права*. 2005. № 10. С. 142–148.

195. Сердюкова Н. В. Финансово-правовая ответственность по российскому законодательству: становление и развитие: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.14. «Административное право; финансовое право;

информационное право». Тюмень, 2003. 26 с.

196. Крохина Ю. А. Финансовое право России: учеб. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2008. 720 с.

197. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17

198. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

199. Кучеров И. И., Судаков О. Ю. Орешкин И. А. Налоговый контроль и ответственность за нарушение законодательства по налогам и сборам / Под ред. И. И. Кучерова. Москва, 2001. 256 с.

200. Дмитренко Е. С. Фінансове право України. Особлива частина: навч. посіб. Київ, 2007. 613 с.

201. Виноградов В. А. Конституционная ответственность: вопросы теории и правовое регулирование. Москва, 2000. 287 с.

202. Лучин В. О. Ответственность в механизме реализации Конституции. *Право и жизнь.* 1992. № 1. С. 36–44.

203. Василевич Г. А. Конституционное право Республики Беларусь: учеб. Минск, 2010. 768 с.

204. Конституційне право України: посіб. для підгот. до іспиту / Ю. Г. Барабаш та ін. / За заг. ред. Ю. Г. Барабаша. Харків, 2012. 304 с.

205. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2012. 544 с.

206. Батанова Н. М. Конституційні делікти в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2007. 21 с.

207. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / За заг. ред. В. Л. Федоренка. 4-е вид., перероб. і доопр.; передмова проф. В. М. Шаповала. Київ, 2012. 727 с.

208. Годованець В. Ф., Головін А. С. Конституційне право України: навч. посіб. Київ, 2011. 381 с.

209. Коверзнєва Г. П., Коверзнєв М. С. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. № 13. С. 49–56.

210. Мисак О. І. Міжнародно-правова відповідальність держав: окремі аспекти дослідження теорії і практики. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2013. Вип. 60. С. 41–46.

211. Скрильник О. О. Особливості відповідальності в сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 4. С. 351–355.

212. Черниченко С. В. Контуры международного права: монография. Москва, 2014. 592 с.

213. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве: проблема кодификации и прогрессивного развития норм и принципов международного права. Москва, 1966. 152 с.

214. Курис П. М. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс, 1973. 280 с.

215. Phosphates in Morocco (Italy v. France): Judgement of 14 June 1938 // Collection of Judgments, Orders and Advisory Opinions: Publications of the Permanent Court of International Justice. 1938. Series A./B. No. 74. P. 11–48.

216. Доклад Комиссии международного права, Пятьдесят четвертая сессия (29 апреля – 7 июня и 22 июля – 16 августа 2002 года): Документ (A/57/10) / Генеральная Ассамблея ООН. Официальные отчеты. Нью-Йорк: ООН, 2002. 322 с.

217. Alvarez J. E. Revisiting the ILC's Draft Rules on International Organization Responsibility. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law).* 2011. Vol. 105. P. 344–348.

218. Рунец С. В. Ответственность главы государства (Россия и зарубежный опыт): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Москва, 2008. 22 с.

219. Малкіна Г. М. Політична відповідальність глави держави. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 42–50.

220. Мамаева Я. Ю. Конституционно-правовой анализ применения

ответственности в отношении главы государства. *Проблемы обеспечения, реализации, защиты конституционных прав и свобод человека*. 2014. № 3. С. 114–126.

221. Малкіна Г. М. Імпічмент президента: міф і реальність. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка*. 2008. № 898-90. С. 116–118.

222. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз. Київ, 2004. 176 с.

223. Малкіна Г. М. Політична відповідальність парламенту в системі вищих органів державної влади. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* 2009. Вип. 18. С. 48–57.

224. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підруч. / за заг. ред. Ю. М. Тодики. Харків, 2002. 672 с.

225. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности: монография. Санкт-Петербург, 2003. 385 с.

226. Виноградов В. А. Конституционно-правовые санкции. *Законодательство*. 2001. № 12. С. 54–62.

227. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навч. посіб. / В. М. Бесчастний та ін. / За ред. В. М. Бесчастного. Київ, 2007. 467 с.

228. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учеб. пособ. Харьков, 1998. 292 с.

229. Рижук І. В. Види конституційно-правової відповідальності парламентаріїв. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2013. № 6-1. Т. 1. С. 119–122.

230. Гнатенко Н. Окремі аспекти проблеми політичної відповідальності народних депутатів України на сучасному етапі розвитку українського парламентаризму. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. № 1. С. 220–227.

231. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посіб. / М. С. Горшеньова та ін. / За заг. ред. В. О. Ріяки. 2-е вид., допов. і перероб. Київ, 2006. 544 с.

232. Виноградов В. А. Основания конституционно-правовой

ответственности. *Законодательство*. 2003. № 2 (февраль). URL: http://constitution.garant.ru/science-work/modern/4067918/

233. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2000. 18 с.

234. Авер'янов В. Б. Президент і уряд: новий розподіл повноважень. *Юридична Україна*. 2003. № 6. С. 19–25.

235. Хоменко О. В. Виконавча влада за умов парламентської республіки та монархії (парламентської демократії). *Форум права.* 2012. № 1. С. 1037–1045. URL: http://www.nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_ 165.pdf.

236. Волощук О. Т. Конституційно-правова та політична відповідальність уряду як вищого органу державної влади. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2012. Вип. 628. С. 68–73.

237. Совгиря О. Уряд як суб'єкт конституційно-правової та політичної відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2011. № 86. С. 84–87.

238. Шаповал В. М. Форма держави в конституційному праві. *Вісник Конституційного суду України.* 2003. № 2. С. 56–62.

239. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект: дис… канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2006. 197 с.

240. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: учеб. Москва, 1997. 568 с.

241. Серьогіна С. Г. Відповідальність уряду як елемент форми правління. *Проблеми законності.* 2004. Вип. 66. С. 21–31.

242. Конституція Республіки Болгарії від 12 липня 1991 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

243. Конституція Республіки Хорватія від 21 грудня 1990 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

244. Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

245. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

246. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

247. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

248. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. URL: http://www.unodc.org/pdf/corruption/publications_ unodc_convention-r.pdf

249. Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

250. Конституція Франції від 4 жовтня 1958 р. URL: hhttp://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php

251. Чепус А. В. Теория позитивной юридической ответственности: монография. Москва, 2017. 182 с.

252. Тищенко М. Ответственность и честь: что отличает российских чиновников от западных. URL: https://republic.ru/posts/60374.

253. Кордун О. О., Ващенко К. О., Павленко Р. М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: монографія / за заг. ред. О. О. Кордуна. Київ, 2000. 248 с.

254. Мельник О. В. Конституційно-правова і політична відповідальність вищих органів державної влади. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 1999. № 1. С. 10–15.

255. Вейна Ю. М., Хмарук Т. В. Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України в системі стримувань і противаг. *Студентські наукові записки: серія «Право».* Вип. 2. Острог, 2012. URL: http://naub.oa.edu.ua/2012/okremi-aspekty-konstytutsijno-pravovoho-statusu-prez denta-ukrajiny/

256. Задорожня Г. В. Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2016. 41 с.

257. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого

2010 р. № 1861-VI URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-17

258. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) № 19-рп/2003 від 10 грудня 2003 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03

259. Болдирєв С., Ребриш Б. Підстави проведення імпічменту глави держави за Конституцією України: перспективи удосконалення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2012. Вип. 23. С. 106–115.

260. Кузьма Т. М. Інститут імпічменту: політико-правовий аналіз. *Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* 2010. № 4. С. 147–153.

261. Майданник О. О. Інститут імпічменту президента: конституційно-правова природа, функціональна належність. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право».* 2011. № 165. Ч. 2. С. 5762.

262. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ 2790-12

263. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ 4061-17

264. Лабенська Л. Л. Правовий статус депутатів місцевих рад: монографія. Дніпропетровськ, 2005. 160 с.

265. Resolution (97) 24 on the twenty principles for the fight against corruption, adopted by the Committee of Ministers on 6 November 1997 at the 101st session of the Committee of Ministers. URL: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=593789&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75

266. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 17, частини другої статті 27 Закону України «Про статус народного

депутата України» (справа про гарантії діяльності народного депутата України) № 7-рп/2003 від 10 квітня 2003 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-03

267. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

268. Мартинюк Р. Парламентська відповідальність уряду в Україні: особливості нормативного регулювання. *Право України*. 2008. № 9. С. 19–25.

269. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18

270. Майданник О. Парламентський контроль за функціонуванням виконавчої влади в Україні: питання теорії. *Право України.* 2010. № 5. С. 106–110.

271. Скрипнюк О. Конституція України та розвиток теорії та практики конституційно-правової відповідальності. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2009. № 6 (92). С. 40–44.

272. Авер'янов В., Дерець В., Пухтецька А. Організація виконавчої влади потребує реформування. *Право України.* 2009. № 12. С. 39–46.

273. Павленко Р. Законодавче забезпечення парламентської відповідальності уряду. *Наукові записки*. 2000. Т. 18. С. 23–30.

274. Даниляк О. О. Напрями удосконалення інституту парламентського контролю за діяльністю уряду в Україні. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2012. № 1. С. 219–222.

ДОДАТКИ

Додаток А

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
проректор з наукової та
інноваційної діяльності
_____ професор Варченко О.М.
"31" 01 2018 р.

АКТ №01/18
про впровадження результатів дисертаційної роботи
Терещука Миколи Миколайовича
на тему "Інститут юридичної відповідальності в публічному праві"
у науково-дослідну діяльність
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень

Члени комісії у складі:

директора науково-дослідного інституту сучасного публічного та приватного права Єфремової Ірини Іванівни, кандидата юридичних наук, доцента, завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету,

Сокиринської Оксани Анатоліївни, кандидата юридичних наук, доцента, завідувача кафедри публічно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету,

Пахомової Анни Олександрівни кандидата юридичних наук, доцента кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету,

Сімакової Світлани Іванівни, кандидата юридичних наук, доцента кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету склали цей акт про те, що науково-дослідним інститутом сучасного публічного та приватного права впроваджено такі результати, розроблені Терещуком М.М.:

- теоретичні основи виокремлення ознак юридичної відповідальності в публічному праві;
- виокремлення публічно-правової відповідальності з конституційно-правової відповідальності;
- запропоновані зміни до чинного законодавства, зокрема прийняття Закону України «Про публічно-правову відповідальність».

Директор науково-дослідного інституту сучасного публічного та приватного права, зав. кафедри цивільно-правових дисциплін, к.ю.н, доцент — І.І. Єфремова

Зав. кафедри публічно-правових дисциплін, к.ю.н, доцент — О.О. Сокиринська

Доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, к.ю.н — А.О. Пахомова

Доцент кафедри публічно-правових дисциплін, к.ю.н — С.І. Сімакова

ЗАТВЕРДЖУЮ
проректор з освітньої, виховної та міжнародної діяльності,
професор Димань Т.М.
"31" 01 2018 р.

АКТ № 0047

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Терещука Миколи Миколайовича

на тему "Інститут юридичної відповідальності в публічному праві"

у навчальний процес

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень

Комісія у складі:

Голова - (завідувач кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету, кандидат юридичних каук, доцент, Бровко Н.І.);

Члени комісії - (доцент кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету, кандидат юридичних каук, Ковальчук І.В., старший викладач кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету, кандидат юридичних каук, Мельник О.Г.).

цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Терещука Миколи Миколайовича на тему: «Інститут юридичної відповідальності в публічному праві» використані співробітниками кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету при підготовці і викладанні курсів лекцій з дисциплін «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Конституційне право України»., «Конституційне право зарубіжних країн».

Голова комісії
К.ю.н., доцент — Бровко Н.І.

Члени комісії
К.ю.н., доцент — Ковальчук І.В.
К.ю.н., старший викладач — Мельник О.Г.

«30» 01 2018 р.

Мохонько Олена Олександрівна
кандидат юридичних наук, адвокат

АКТ

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Терещука Миколи Миколайовича

на тему "Інститут юридичної відповідальності в публічному праві"

в правозастосовну діяльність

Результати дисертаційного дослідження Терещука Миколи Миколайовича на тему: «Інститут юридичної відповідальності в публічному праві», а саме параграф 2.3 (Механізм притягнення до юридичної відповідальності в публічному праві) використовуються в роботі самозайнятої особи адвоката Мохонько Олени Олександрівни.

Дисертаційне дослідження характеризується достатньою повнотою тематичного змісту для практичного використання

Самозайнята особа

адвокат **Мохонько О.О.**

«31» січня 2018 р.

09100, Біла Церква,
вул. Героїв Небесної Сотні, 2, офіс 213
elena_mohonko@ukr.net
(050) 927 - 76 -17 (068) 058 - 53 - 53

Додаток Б

Список публікацій здобувача за темою дисертації,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Терещук М. М. Інститут відповідальності глави держави в парламентських монархіях. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 56–59.

2. Терещук М. М. Актуальні питання відповідальності уряду в сучасних республіках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 30. С. 51–54.

3. Терещук М. М. Історичні аспекти становлення юридичної відповідальності в публічному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. №1 (3). С. 41–45.

4. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретичний аналіз. *Молодий вчений.* 2016. № 7 (34). С. 268–271.

5. Терещук М. М. Методологія дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2017. № 2. С. 130–141.

6. Терещук М. М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2015. № 2. С. 18–21.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Терещук М. М. Конституційно-правова відповідальність уряду як вид юридичної відповідальності в публічному праві: теоретико-правовий аналіз. *Забезпечення прав людини в міжнародному та національному законодавстві:* збірник тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 лист. 2013 р). Київ: НУБіП України, 2013. С. 30–31.

8. Терещук М. М. Проблема визначення відповідальності в публічному праві. *Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 15–16 трав. 2014 р.). Біла Церква: БНАУ, 2014. Ч. 2. С. 13.

9. Терещук М. М. Юридична відповідальність глави держави: теоретико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми українського законодавства:* тези доповідей держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 6–7 лист. 2014 р.). Біла Церква, 2014. С. 17–19.

10. Терещук М. М. До питання визначення принципів юридичної відповідальності. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 14–15 лист. 2014 р.). Ужгород: DA-Print, 2014. С. 24–26.

11. Терещук М. М. Проблеми інституту відповідальності глави держави в сучасних монархіях. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28–29 лист. 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. Ч. 1. С. 20–22.

12. Терещук М. М. Визначення методології дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12–13 груд. 2014 р.). Одеса: Причорноморська фундація права, 2014. Ч. І. С. 13–15.

13. Терещук М. М. Теоретичні аспекти поділу права на приватне та публічне. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 груд. 2014 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2014. С. 13–15.

14. Терещук М. М. Спеціально-наукові методи дослідження юридичної відповідальності. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24–25 квіт. 2015 р.). Запоріжжя, 2015. С. 23–25.

15. Терещук М. М. До питання визначення юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми децентралізації в Україні:* збірник матеріалів круг. столу (м. Біла Церква, 25 верес. 2015 р.). Біла Церква: БНАУ. 2015. С. 21–23.

16. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми українського законодавства:* тези

доповідей держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 19 лист. 2015 р.). Біла Церква: БНАУ, 2015. С. 12–13.

17. Терещук М. М. Критерії визначення юридичної відповідальності в публічному праві. *Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті:* матеріали держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 19–20 трав. 2016 р.). Біла Церква: БНАУ, 2016. Ч. 2. С. 52–53.

18. Терещук М. М. До проблеми визначення позитивної юридичної відповідальності в публічному праві. *Механізми захисту прав людини в умовах Євроінтеграції України:* збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 15 квіт. 2016 р.). Біла Церква, 2016. С. 15–17.

19. Терещук М. М. Вето глави держави в системі публічно-правової відповідальності парламенту. *Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28–29 жовт. 2016 р.). Vysoka skola Danubius, Сладковічево, Словацька Республіка, 2016. С. 37–40.

20. Терещук М. М., Осауленко А. О. Межі публічно-правової відповідальності уряду: теоретичний аналіз. *VI наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копєйчикова:* збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 лист. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 107–109.

21. Терещук М. М. Розвиток інституту публічно-правової відповідальності в епоху Нового часу. *Актуальні проблеми українського законодавства:* тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 17 лист. 2016 р.). Біла Церква: БНАУ, 2016. С. 18.

22. Терещук М. М. Загальнотеоретичні засади публічно-правової відповідальності парламенту. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 лист. 2016 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. С. 13–15.

23. Терещук М. М. Розпуск парламенту як особливий вид юридичної відповідальності. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 лист. 2016 р.). Запоріжжя:

Запорізька міська громадська організація «Істина», 2016. Ч. І. С. 19–22.

24. Терещук М. М. Теоретичні аспекти визначення меж відповідальності глави держави за монархічної форми правління. *Новітні тенденції сучасної юридичної науки:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 2–3 груд. 2016 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2016. С. 16–19.

25. Терещук М. М. Проблеми поділу права на приватне та публічне в контексті притягнення до публічно-правової відповідальності у публічному праві. *Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку (присвячена пам'яті видатного науковця О.Ф. Граніна):* матеріали наук.-теорет. конф. (м. Київ, 23 берез. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 118–121.

26. Терещук М. М. Діалектичний метод дослідження юридичної відповідальності в публічному праві: *матеріали VII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В.В. Копєйчикова* (м. Київ, 17 лист. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017, С. 116–118.

27. Терещук М. М. Місце реалізації юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання. *Права людини і поліція у сучасному світі:* матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті С.Л. Лисенкова (м. Київ, 12 квіт. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 283–286.